DSL 04

সংস্কৃত শিক্ষাৰ কিছু গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ

সংস্কৃত শিক্ষণৰ ডিপ্লোমা

পাঠ্যবিষয় ঃ ৪

খণ্ড ঃ ১

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

বিষয় বিশেষজ্ঞ

অধ্যাপক অশোক কুমাৰ গোস্বামী, প্ৰাক্তন অধ্যক্ষ, সংস্কৃত বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
অধ্যাপক দীপক কুমাৰ শৰ্মা, সঞ্চালক, মহাবিদ্যালয় উন্নয়ন পৰিষদ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়

সমন্বয়ৰক্ষীঃ ড° ইন্দ্ৰানী ডেকা, সহকাৰী অধ্যাপিকা (সংস্কৃত), কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

প্ৰস্তুতি গোটৰ সদস্য

অধ্যায়	*অৰিহণা যোগাইছে*
১	ড° সুদেষ্ণা ভট্টাচার্য, সহযোগী অধ্যাপিকা (সংস্কৃত), গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
২,৩	ড° জগদীশ শৰ্মা, সহযোগী অধ্যাপিক (সংস্কৃত), গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
৪,৫	ড° কামেশ্বৰ শুক্লা, সহযোগী অধ্যাপিক (সংস্কৃত), গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
৬	ড° বীণিমা বুজৰবৰুৱা, সহকাৰী অধ্যাপিকা (সংস্কৃত), কটন কলেজ
৭	ড° থানেশ্বৰ শৰ্মা, প্ৰাক্তন মুৰব্বী অধ্যাপক (সংস্কৃত), গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়

সম্পাদনাঃ

বিষয়বস্তু সম্পাদনা ঃ ড° দীপক কুমাৰ শৰ্মা, (অধ্যায় ১), ড° সুদেষ্ণা ভট্টাচার্য, (অধ্যায় ২,৩,৬), ড° মুক্তা বিশ্বাস, (অধ্যায় ৪,৫), ড° মঞ্জুলা দেৱী, (অধ্যায় ৭),

গাঁথনিক সম্পাদনা ঃ ড° ইন্দ্ৰানী ডেকা, সহকাৰী অধ্যাপিকা (সংস্কৃত)
কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

চেপ্তেম্বৰ, ২০১৮

Copyright © Krishna Kanta Handiqui State Open University

This Self Learning Material (SLM) of the Krishna Kanta Handiqui State Open University is made available under a Creative Commons Attribution-Non Commercial-Share Alike 4.0 License (international): http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/

For the avoidance of doubt, by applying this license KKHSOU does not waive any privileges or immunities from claims that it may be entitled to assert, nor does KKHSOU submit to the jurisdiction, courts, legal processes or laws of any jurisdiction.

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ হৈ পঞ্জীয়কৰ দ্বাৰা মুদ্ৰিত আৰু প্ৰকাশিত।

মুখ্য কার্যালয় ঃ পাটগাওঁ, ৰাণী গেট, গুৱাহাটী- ৭৮১০১৭
উপমুখ্য কার্যালয় ঃ হাউচফেড কমপ্লেক্স, দিচপুৰ, গুৱাহাটী - ৭৮১০০৬ ;
Web : www.kkhsou.in

পাঠ্যবিষয় পৰিচয়

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ে আগবঢ়োৱা সংস্কৃত শিক্ষণৰ ডিপ্লোমা পাঠ্যক্ৰমৰ চতুৰ্থ পাঠ্যবিষয়ৰ বাবে এই পাঠখিনি প্ৰস্তুত কৰা হৈছে। এই পাঠ্যবিষয়টিত সংস্কৃত শিক্ষাৰ বহুতো উল্লেখযোগ্য বিষয় অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে। পাঠ্যবিষয়টিৰ নাম হ'ল — সংস্কৃত শিক্ষাণৰ কিছু গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ। ইয়াত সৰ্বমুঠ পোন্ধাৰটা (১৫) অধ্যায় আছে আৰু পাঠ্যবিষয়টি দুটা খণ্ডত বিভক্ত কৰা হৈছে। আপুনি ইয়াত বেদ, উপনিষদ, ৰামায়ণ, গীতা, সংস্কৃত বাৰ্তালাপ আদি বিভিন্ন বিষয় অধ্যয়ণ কৰিব পাৰিব।

খণ্ড পৰিচয়

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ে আগবঢ়োৱা সংস্কৃত শিক্ষণৰ ডিপ্লোমা পাঠ্যক্ৰমৰ চতুৰ্থ যান্মাসিকৰ প্ৰথম খণ্ডৰ বাবে এই পাঠখিনি প্ৰস্তুত কৰা হৈছে। এই খণ্ডটিত সৰ্বমঠ সাতটা অধ্যায় আছে। অধ্যায়সমূহ হ'ল— (১) ঐতিহাসিক প্ৰেক্ষাপটত সংস্কৃত ভাষাৰ ক্ৰমবিকাশ, (২) অনুবাদ (অসমীয়া ভাষাৰ পৰা সংস্কৃত ভাষালৈ), (৩) ভাৱবোধ পৰীক্ষণ (Comprehension), (৪) संस्कृत - सम्भाषणम् (সংস্কৃত বাৰ্তালাপ), (৫) व्यावहारिक-संस्कृत शिक्षाभ्यासः (ব্যৱহাৰিক সংস্কৃত শিক্ষাভ্যাস), (৬) ৰামায়ণ (বালকাণ্ড, প্ৰথম সৰ্গ)ঃ সাধাৰণ অধ্যয়ন, (৭) বৈদিক সাহিত্যৰ সাধাৰণ পৰিচয়।

এই পাঠ্যবিষয়টি অধ্যয়ন কৰোঁতে আয়তাকাৰ বাকচ লক্ষ্য কৰিব। ইয়াৰ 'জানি থোৱা ভাল' বাকচবোৰত মূল পাঠৰ সৈতে জড়িত কিছু গুৰুত্বপূৰ্ণ তথ্যৰ সম্ভেদ আছে। আকৌ, 'অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ' যোগে আগবঢ়োৱা প্ৰশ্নাৱলীয়ে অধ্যয়নৰ অগ্ৰগতি সম্পৰ্কে স্ব-পৰীক্ষণৰ সুবিধা দিব। অধ্যয়নৰ লগে লগে উক্ত প্ৰশ্নাৱলীৰ উত্তৰসমূহ লিখি শেষত দিয়া 'অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান'ৰ সৈতে ৰিজাই চোৱাটো অধিক লাভদায়ক হ'ব। অধ্যায়বোৰৰ শেষত 'আৰ্হি প্ৰশ্ন' হিচাপে কেইটিমান প্ৰশ্নৰ আৰ্হিও তুলি দিয়া হৈছে।

বিষয় সূচী

পৃষ্ঠা নং

অধ্যায় ১ঃ **ঐতিহাসিক প্রেক্ষাপটত সংস্কৃত ভাষাৰ ক্রমবিকাশ** ৫-১৬

সংস্কৃত ভাষাৰ পৰিচয়; ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষা আৰু সংস্কৃত; বৈদিক সংস্কৃত ভাষা; লৌকিক সংস্কৃত ভাষা; সংস্কৃত ভাষাৰ বৰ্তমান অৱস্থা

অধ্যায় ২ঃ **অনুবাদ (অসমীয়া ভাষাৰ পৰা সংস্কৃত ভাষালৈ)** ১৭-৩১

অনুবাদৰ বিভিন্ন কৌশলসমূহ, সংস্কৃত বাক্যসমূহৰ গাঁথনি, বাক্যত কৰ্ত্তা আৰু ক্রিয়াৰ প্রয়োগ, বিশেষ্য (অথবা সর্বনাম) আৰু বিশেষণৰ সংযোগ, লকাৰৰ প্রয়োগ; অনুবাদ সম্বন্ধে আৰু কিছুমান জানিবলগীয়া কথা; অনুবাদৰ নমুনা

অধ্যায় ৩ঃ **ভাৱবোধ পৰীক্ষণ (Comprehension)** ৩২-৪৫

ভাৱবোধ পৰীক্ষণৰ সাধাৰণ কৌশলসমূহ, অধ্যয়নৰ কৌশল, উত্তৰকৰণৰ কৌশল; উদাহৰণ

অধ্যায় ৪ঃ **संस्कृत - सम्भाषणम् (সংস্কৃত বার্তালাপ)** ৪৬-৮০

नामग्रामादि-परिचय : सम्भाषणस्य महत्त्वम्, विद्यार्थिनः दिनचर्या, अतिथेः स्वागतं सत्कारश्च, आपणात् वस्तूनाम् आनयनम्, चिकित्सकात् औषधग्रहणम्, शिक्षकात् पाठस्य पठनम्, शयन - जागरणयोः समयः गुरोः साहाय्यम्, विभागे उपस्थितेः चिन्ता, छात्रावासे निवासार्थम् अनुरोधः स्वास्थ्यस्य कृते परिश्रमस्य आवश्यकता, अस्मात् अध्यायात् अस्माभिः किं ज्ञातम्

অধ্যায় ৫ঃ **व्यावहारिक-संस्कृत शिक्षाभ्यासः (ব্যৱহাৰিক সংস্কৃত শিক্ষাভ্যাস)** ৮১-১১৩

सर्वनाम-शब्दानां (अस्मद्, युष्मद्, भवत्, एतत्, तत्, किम्)प्रयोगाभ्यास :
केषाञ्चित् अव्ययपदानां प्रयोगाभ्यासः संख्यावाचकशब्दानां प्रयोगाभ्यास :
समयवाचक-शब्दानां प्रयोगाभ्यासः विशेष्य-विशेषण-शब्दानां प्रयोगाभ्यासः
क्त्वा-ल्यप्-तुमुन्-प्रत्ययान्तप्रयोगाः ण्यन्तक्रियापदानां प्रयोगाभ्यासः
कर्तृ-कर्म-भाववाच्येषु प्रयोगाभ्यासः अस्मात् अध्यायात् अस्माभिः किं ज्ञातम्

অধ্যায় ৬ঃ **ৰামায়ণ (বালকাণ্ড, প্রথম সর্গ)ঃ সাধাৰণ অধ্যয়ন** ১১৪-১২৫

সমগ্র ৰামায়ণৰ এক সম্যক আভাস, মহাকাব্যখনৰ সাধাৰণ পৰিচয়, প্রতিটো কাণ্ডৰ বিষয়বস্তুৰ ধাৰণা; বালকাণ্ডৰ প্রথম সর্গৰ বিশদ আলোচনা, সর্গটিৰ সাৰাংশ, ৰামচন্দ্রৰ গুণসমূহৰ বর্ণনা, ৰামচন্দ্রৰ বনগমনৰ পৰা সীতাহৰণ পর্য্যন্ত বর্ণনা, সীতা উদ্ধাৰ কার্য্যৰ বিৱৰণ; সর্গটিত উল্লেখিত কেইটামান বিশেষ চৰিত্রৰ পৰিচয়

অধ্যায় ৭ঃ **বৈদিক সাহিত্যৰ সাধাৰণ পৰিচয়** ১২৬-১৪৪

বেদ শব্দৰ ব্যুৎপত্তি আৰু পর্যায়বাচক শব্দবোৰ, ত্রয়ী বিদ্যা; বেদৰ লক্ষণ; বেদ বিভাজন; সংহিতাবোৰৰ চমু আভাস, ঋক্‌বেদ, সামবেদ, যজুর্বেদ, অথর্ববেদ; কর্মকাণ্ড, জ্ঞানকাণ্ড তথা মীমাংসাদ্বয়ৰ উদ্ভৱ; বেদৰ কাল

অধ্যায় ১ ঃ ঐতিহাসিক প্রেক্ষাপটত সংস্কৃত ভাষাৰ ক্রমবিকাশ

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ উদ্দেশ্য
১.২ পৰিচয়
১.৩ সংস্কৃত ভাষাৰ পৰিচয়
১.৪ ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষা আৰু সংস্কৃত
১.৫ বৈদিক সংস্কৃত ভাষা
১.৬ লৌকিক সংস্কৃত ভাষা
১.৭ সংস্কৃত ভাষাৰ বৰ্তমান অৱস্থা
১.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১.৯ অধিক জানিবলৈ
১.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
১.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- সংস্কৃত ভাষাৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্যবোৰ জানিব পাৰিব
- সংস্কৃত ভাষা আৰু ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাৰ সম্বন্ধৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব
- বৈদিক সংস্কৃত ভাষাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- লৌকিক সংস্কৃত ভাষাৰ বিষয়েও জানিব পাৰিব
- আধুনিক যুগত সংস্কৃত ভাষাৰ অৱস্থাৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব।

১.২ পৰিচয়

শব্দগঠনৰ ভিত্তিত 'সংস্কৃত' পদটোৱে 'পৰিস্কৃত' বা 'পৰিশীলিত' অর্থ বুজালেও আর্যাবর্তত প্রচলিত প্রাচীনতম ভাষাটোকেই পণ্ডিতসকলে সংস্কৃত বুলি অভিহিত কৰিছে। পৃথিৱীত মানুহৰ মাজত প্রচলিত প্রাচীনভাষাসমূহৰ ভিতৰত অন্যতম হ'ল সংস্কৃত ভাষা। প্রাচীন যুগতেই বিস্তাৰ লাভ কৰা এই ভাষাটিতেই আর্যসকলৰ প্রাচীনতম গ্রন্থ 'ঋগ্বেদ' ৰচনা কৰা হৈছিল। ঋগ্বেদেৰে যাত্রা আৰম্ভ কৰা সংস্কৃতভাষাই বহু স্তৰ পাৰ কৰি আহি বর্তমানৰ অৱস্থা পাইছেহি। সংস্কৃত ভাষাৰ বিষয়ে জানিবলৈ হ'লে এই ভাষাটোৰ লগত যুক্ত ঐতিহাসিক পটভূমিৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰাটো অতি প্রয়োজনীয়। তদুপৰি ভাৰতীয় আর্যভাষাৰ বিশাল ক্ষেত্রখনৰ এটি গুৰুত্বপূর্ণ অংশ অধিকাৰ কৰি আছে এই সংস্কৃত ভাষাই। সংস্কৃত ভাষাৰ উৎপত্তি ক'ত কিদৰে হৈছিল সেই বিষয়ে পণ্ডিতসকলৰ

মাজত মতভেদ থাকিলেও বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন বিবর্তনৰ মাজেদি গৈ, বহু ধৰণৰ বাধা বিপত্তিৰ সন্মুখীন হৈও সংস্কৃত ভাষাটোৱে যে বর্তমান যুগতো স্বমহিমাৰে উজলি আছে সেই বিষয়ে দ্বিমত নাই। গতিকে বর্তমান সময়ত ব্যৱহাৰ হোৱা সংস্কৃত ভাষাৰ বিষয়ে জানিবলৈ হ'লে ইয়াৰ প্রাচীন ইতিহাসৰ বিষয়ে জ্ঞান থকাটো প্রয়োজনীয়। এই অধ্যায়টিত আপুনি ঐতিহাসিক প্রেক্ষাপটত সংস্কৃত ভাষাৰ ক্রমবিকাশৰ বিষয়ে জানিব। লগতে আপুনি বিভিন্ন স্তৰত প্রচলিত সংস্কৃত ভাষাৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়েও অৱগত হ'ব।

১.৩ সংস্কৃত ভাষাৰ পৰিচয়

ভাৰতবর্ষৰ প্রাচীনতম ভাষা হ'ল সংস্কৃত। এই ভাষাৰ পৰিধি সুবিশাল। হিন্দু ধর্মৰ প্রাচীনতম গ্রন্থ ঋগ্বেদ এই ভাষাতেই ৰচিত হোৱা বাবে সংস্কৃতক আর্যসকলৰ প্রাচীনতম ভাষা হিচাপে গ্রহণ কৰিব পাৰি। দণ্ডীয়ে তেওঁৰ ***কাব্যাদর্শ*** নামৰ গ্রন্থখনত সংস্কৃতৰ বিষয়ে কৈছে—'সংস্কৃতং নাম দৈৱী ৱাক্'। অর্থাৎ সংস্কৃত হ'ল দেৱতাসকলৰ ভাষা। তেওঁৰ মতে ব্রহ্মা আদি দেৱতাসকলে এই ভাষাতেই কথা পাতিছিল আৰু পৰৱর্তী সময়ত ***পাণিনি*** আদি পণ্ডিতে তেওঁলোকে ৰচনা কৰা গ্রন্থৰ সহায়ত এই ভাষাটোক পৰিশীলিত কৰি তুলিছিল।

আচার্য দণ্ডীৰ এই অভিমতে সংস্কৃত ভাষাৰ প্রাচীনত্বৰ বিষয়ে প্রমাণ দিয়ে। তদুপৰি ৰামায়ণৰ সুন্দৰকাণ্ডত হনুমানে সীতাৰ লগত কথা পাতোতে কি ভাষাৰ প্রয়োগ কৰিব এই প্রসঙ্গত সংস্কৃতভাষাৰ উল্লেখ পোৱা যায়—'ৱাচং চোদাহৰিষ্যামি মানুষীমিৱ সংস্কৃতাম্'। এইখিনিতে হনুমানে সংস্কৃতভাষাৰ দুটা ৰূপৰ বিষয়ে ইংগিত দিছে। মহাকবি কালিদাসেও তেওঁৰ কাব্যত বিভিন্ন প্রসংগত সংস্কৃত ভাষাৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে। ***কুমাৰসম্ভৱম্*** কাব্যত তেওঁ সংস্কৃতক 'সংস্কাৰপূত' ভাষা বুলি আখ্যা দিছে। ইয়াত 'সংস্কাৰপূত' শব্দটোৱে কালিদাসে পৰিমার্জিত বা অলঙ্কৰণসমৃদ্ধ অর্থ বুজাইছে বুলি অনুমান কৰা যায়।

তদুপৰি মহাকবি কালিদাসে তেওঁৰ ৰঘুবংশ মহাকাব্যত সংস্কৃতভাষাক 'ভাৰতী' বুলি অভিহিত কৰি ইয়াক 'কৃত সংস্কাৰা' অর্থাৎ সংস্কাৰসমৃদ্ধ ভাষা হিচাপে ব্যক্ত কৰিছে। ইয়াৰ পৰা ধাৰণা কৰিব পাৰি যে এটা সময়ত সংস্কৃত ভাষাক 'ভাৰতী' নামে�ৰেও কোৱা হৈছিল। এই সকলো কথাৰ পৰা জনা যায় যে সংস্কৃত বা প্রাচীন আর্যভাষা বহুকালৰ পৰা ভাৰতবর্ষত চলি আছিল।

ভাষাতাত্ত্বিক গঠনৰ দিশৰ পৰা ক'ব পাৰি যে সংস্কৃত বা প্রাচীন আর্যভাষাৰ উৎপত্তি হৈছে ইন্দো-ইউৰোপীয় আৰু ইন্দো-ইৰাণীয় ভাষাৰ পৰা। কিন্তু ভাৰতবর্ষতেই এই ভাষাটিয়ে বহুতো পৰিৱর্তনৰ সোঁতৰ মাজেদি প্রবাহিত হৈছে। ভাৰতবর্ষত এই ভাষাৰ আৰম্ভণি হয় বৈদিক যুগৰ পৰা।

গতিকে বৈদিক যুগৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বর্তমান সময়লৈকে এই ইতিহাসসমৃদ্ধ ভাষাটিয়ে প্রায় ৩৫০০ শব্দ গছকি আহিছে। এই ৩৫০০ বছৰৰ ইতিহাসেই হ'ল সংস্কৃত ভাষাৰ ঐতিহাসিক প্রেক্ষাপট। ভাষাতাত্ত্বিক সত্যৰঞ্জন বন্দোপাধ্যায়ৰ মতে সংস্কৃত ভাষাৰ ইতিহাস জানিবলৈ হ'লে তলত দিয়া ধৰণে ভাষাৰ স্তৰবোৰ অধ্যয়ন কৰিব লাগিব ঃ ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষা—ইন্দো-

কাব্যাদর্শ ঃ এইখন অলঙ্কাৰশাস্ত্রৰ গ্রন্থ। আচার্য দণ্ডীয়ে এই গ্রন্থখন ৰচনা কৰে। এই গ্রন্থখনত তিনিটা পৰিচ্ছেদ আছে। এইখন গ্রন্থত ৰীতি, শব্দালঙ্কাৰ আৰু অর্থালংকাৰৰ বিষয়ে বিশেষ আলোচনা কৰা হৈছে।

পাণিনি ঃ মহান ব্যাকৰণবিদ। তেওঁ অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থখন ৰচনা কৰে। এইখন গ্রন্থত বৈদিক আৰু লৌকিক সংস্কৃতৰ ব্যাকৰণ সম্বন্ধীয় প্রায় চাৰি হাজাৰ সূত্র আছে। সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ এইখন এখন অমূল্য সম্পদ।

কুমাৰসম্ভৱম্ ঃ কালিদাস বিৰচিত এখন মহাকাব্য। শিৱ আৰু পার্বতীৰ বিবাহৰ পিছত মহাদেৱৰ ঔৰসত পার্বতীৰ গর্ভত কুমাৰ অর্থাৎ কার্ত্তিকেয়ৰ জন্ম—এয়াই মহাকাব্যখনৰ মূল বিষয়বস্তু। মুঠ সোতৰটি সর্গত ৰচিত এইখন কাব্যত মহাকবি কালিদাসৰ ৰচনাৰীতিৰ সৌন্দর্য সম্পূর্ণভাৱে প্রকাশ পাইছে।

ইৰাণীয় ভাষা—প্রত্ন আর্যভাষা—কথ্য সংস্কৃত ভাষা—বৈদিক সংস্কৃত—লৌকিক সংস্কৃত—আধুনিক সংস্কৃত।

এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে ভাৰতীয় আর্যভাষা বুলিলে যি সংস্কৃতৰ ধাৰণা হয় তাৰ আৰম্ভণি বৈদিক সংস্কৃতৰ পৰাই ধৰা হয়। এই সংস্কৃত ভাষাৰ মাধুর্য অপৰিসীম। সম্পূর্ণ পৃথিৱীৰ প্রাচীন ভাষাসমূহৰ ভিতৰত সংস্কৃত ভাষাৰ সুকীয়া বৈশিষ্ট্যটো হ'ল যে অতি প্রাচীন কালৰ পৰা প্রচলিত হৈ থকা এই ভাষাটোৱে আজিও নিজৰ মর্যাদা লৈ জীয়াই আছে। অৱশ্যে এটা কথা আমি সকলোৱে স্বীকাৰ কৰিবই লাগিব যে প্রাচীন ভাৰতত সংস্কৃতৰ যি মর্যাদা বা সন্মান আছিল বর্তমান সময়ত সেইটো বহু পৰিমাণে হ্রাস পাইছে। কিন্তু এই কথাটো অনস্বীকার্য যে বহুবিধ ইতিহাস সম্বলিত এই সংস্কৃত ভাষাটো নিজৰ মহিমাৰে আজিও জীৱিত। যিসকলে সংস্কৃতক মৃত ভাষা বুলি জ্ঞান কৰে তেওঁলোকে প্রকৃততে এই ভাষাৰ স্বৰূপৰ বিষয়ে নাজানে।

প্রকৃততে ভাৰতবর্ষৰ ইতিহাস জানিবলৈ হ'লে সংস্কৃতৰ ইতিহাস জনাটো আৱশ্যক। কাৰণ সুপ্রাচীন কালতে ৰচনা কৰা বৈদিক বাঙ্ময়ত যি ইতিহাস বা জ্ঞান সিঁচৰতি হৈ আছে সেইটো জনাৰ বাবে সংস্কৃত ভাষাৰ জ্ঞান অতি আৱশ্যক। তদুপৰি এই ভাষাটোৰ ***ধ্বনিতত্ত্ব***, ***ৰূপতত্ত্ব*** আদিয়ে বহুতো ঐতিহাসিক ঘটনাৰো সাক্ষ্য দিয়ে। সংস্কৃত ভাষাত নিহিত প্রাণশক্তিয়েই আজিলৈকে এই ভাষাক জীয়াই ৰাখিছে। সেইকাৰণে হিব্রু, গ্রীক্, লেটিন আদি প্রাচীন ভাষাবোৰ যেতিয়া পৃথিৱীৰ বুকুৰ পৰা হেৰাই গৈছে তেতিয়াও সংস্কৃত ভাষাৰ চর্চা গোটেই বিশ্বত চলি আছে। পণ্ডিত জৱাহৰলাল নেহেৰুৱে তেওঁৰ ৰচনাত সংস্কৃত ভাষাক ভাৰতৰ শ্রেষ্ঠ সম্পদৰূপে অভিহিত কৰিছে। াৰ উইলিয়াম জোনছে সংস্কৃত ভাষাক গ্রীক আৰু লেটিন ভাষাতকৈ অধিক পৰিমার্জিত বুলি ্যক্ত কৰিছে।

গতিকে আমি জানিব পাৰিলো যে আজিৰ যুগত প্রচলিত যি সংস্কৃতভাষা—তাৰ এটা ইতিহাস সম্বলিত প্রেক্ষাপট আছে। সেই কাৰণে সংস্কৃতভাষাৰ ক্রমবিকাশৰ বিষয়ে জানিবলৈ হ'লে এই প্রেক্ষাপটৰ স্তৰসমূহৰ বিষয়ে জানিব লাগিব।

ধ্বনিতত্ত্ব ঃ এটি ভাষাত কিছুমান নির্দিষ্ট ধ্বনি থাকে। এই ধ্বনিসমূহৰ কিছুমান নিজস্ব বৈশিষ্ট্য থাকে। এই ধ্বনি আৰু ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যসমূহক একেলগে ধ্বনিতত্ত্ব বোলে।

ৰূপতত্ত্ব ঃ এটি ভাষাত ব্যৱহাৰ হোৱা শব্দবোৰৰ ৰূপ আৰু ৰূপৰ বৈচিত্র্যসমূহক একেলগে ৰূপতত্ত্ব বুলি কোৱা হয়।

১.৪ ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষা আৰু সংস্কৃত

ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাটো সম্পূর্ণৰূপে এটি কাল্পনিক ভাষা। ইয়াত 'ইন্দো' পদটোৱে ইণ্ডিয়া (India) বা ভাৰতবর্ষক সূচায় আৰু ইউৰোপ মহাদেশৰ দেশবিলাকক সামৰি লয়। প্রকৃততে এনেকুৱা নামৰ ভাষাটো আছিল নে নাই সেই বিষয়ে কোনোধৰণৰ প্রামাণিক তথ্য দিয়া সম্ভৱ নহয়। কিন্তু গ্রীক, লেটিন, সংস্কৃত, ফার্চী আদি কিছুমান প্রাচীন ভাষাৰ মাজত ধ্বনিগত আৰু ৰূপগত সাদৃশ্য লক্ষ্য কৰি এই ভাষাসমূহৰ মূল হিচাপে ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাৰ অস্তিত্ব কল্পনা কৰি লোৱা হৈছে। আজিলৈকে কোনেও এই কাল্পনিক ভাষাটোৰ বিপৰীতে কোনোধৰণৰ সাক্ষ্য প্রমাণ আনিব পৰা নাই। সমগ্র বিশ্বৰ ভাষাতত্ত্ববিদসকলে এই কল্পিত ভাষাটোৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰিহে নিজৰ নিজৰ গৱেষণাসমৃদ্ধ আলোচনা আগবঢ়াই আহিছে। কিছুমান পণ্ডিতে এই ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাৰো এটি প্রাচীন স্তৰ থকা বুলি কল্পনা কৰিলেও সেইটো সকলোৱে স্বীকাৰ কৰি

লোৱা নাই। সংস্কৃত, লেটিন, গ্রীক আদি প্রাচীন ভাষাসমূহৰ মূল হিচাপে সকলোৱে ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাটোকেই স্বীকাৰ কৰি লৈছে।

ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাটো বিভিন্ন স্তৰত বিভিন্ন নামেৰে জনাজাত হৈছিল। যেনে— আর্যভাষা, ইন্দো-জার্মানিক ভাষা আৰু ইন্দো-বেলতিক্ ভাষা। কিন্তু এই নামবোৰত থকা কিছুমান জটিলতাৰ বাবে এইবোৰ সময়ৰ সোঁতত হেৰাই যায় আৰু ইন্দো-ইউৰোপীয় নামটোৱেই সর্বজনগ্রাহ্য হৈ ৰয়। এই ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাৰ ভাগ দুটা—সতম্ (Satam) আৰু কেন্তুম্ (Centum)। প্রকৃততে ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাৰ এই ভাগটো সম্পূর্ণভাৱে ভাষাতত্ত্বৰ আধাৰত নির্ধাৰিত হৈছে। ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাৰ তালব্যধ্বনিৰ পৰিবর্তনৰ আধাৰতহে এই ভাগ দুটা স্থিৰ কৰা হৈছে। 'শত' শব্দৰ ইন্দো-ইউৰোপীয় ৰূপৰ ধ্বনি পৰিবর্তনৰ ফালে লক্ষ্য ৰাখি ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাটোক সতম্ আৰু কেন্তুম্—এই দুটা ভাগত ভগোৱা হৈছে। যি ভাষাত এই ধ্বনিটো শিস্ ধ্বনিত (sibilant) পৰিবর্তিত হয় সেইবোৰ সতম্ বিভাগটোৰ অন্তর্ভুক্ত হয় আৰু যি ভাষাত এই ধ্বনিটো তালব্য ক-ধ্বনিলৈ পৰিবর্তিত হয় সেইবোৰ কেন্তুম্ বিভাগটোৰ অন্তর্ভুক্ত হয়। ভৌগোলিক দিশৰ পৰাও ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাক দুটা শ্রেণীত ভগোৱা হয়—এটা পূর্বীয়, আনটো পশ্চিমীয়। কিন্তু এই বিভাগ দুটাক সকলো পণ্ডিতে স্বীকাৰ নকৰে। ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাৰ সতম্ শাখাৰ প্রধান ভাষাবোৰ হ'ল—ইন্দো-ইৰাণীয়, আলবানীয়, আর্মেনীয় আদি। আনফালে কেন্তুম্ শাখাৰ প্রধান ভাষাবোৰ হ'ল—গ্রীক্, লেটিন, জার্মানিক্, বেলতিক্ আদি।

সংস্কৃত ভাষা ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাৰ ইন্দো-ইৰানীয় ভাগৰ অন্তর্ভূক্ত। ইন্দো-ইৰাণীয় ভাষাৰ অধ্যয়নৰ পৰা জনা যায় যে এই ভাষাটো এটা সময়ত দুটা দিশত গতি কৰে। ইয়াৰ এটা হ'ল প্রত্ন ইৰানীয়, য'ৰ পৰা প্রাচীন ফার্চী ভাষাৰ উৎপত্তি হয় আৰু আনটো হ'ল প্রত্ন-ভাৰতীয় আর্য, য'ৰ পৰা উৎপত্তি হয় প্রাচীন ভাৰতীয় আর্যভাষা বা সংস্কৃতৰ। সেইকাৰণে ইন্দো-ইৰানীয় ভাগৰ অন্তর্ভুক্ত ইন্দো-এৰিয়ান ভাষাৰ প্রাচীন ভাগটোকেই সংস্কৃত বুলি কোৱা হয়। এই অনুমানৰ ভিত্তিতেই সংস্কৃতভাষাক অ'ল্ড ইন্দো-এৰিয়ান (Old Indo-Aryan) বা সংক্ষেপে OIA বুলি কোৱা হয়। গতিকে সংস্কৃতভাষাৰ ঐতিহাসিক প্রেক্ষাপট জানিবলৈ হ'লে ইন্দো-ইউৰোপীয় তথা ইন্দো-ইৰাণীয় ভাষাৰ লগত থকা ইয়াৰ সম্বন্ধৰ কথা জানিব লাগিব। এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাটো কাল্পনিক হ'লেও ইয়াত যে প্রকৃতি-প্রত্যয়ৰ ভিত্তিত বাক্য গঠন কৰা হৈছিল সেইবিষয়ে সহজেই অনুমান কৰা যায়। ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাৰ অন্তর্গত সংস্কৃত, গ্রীক্, লেটিন আদি ভাষাৰ মাজতো এই বৈশিষ্ট্য দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই ভাষাসমূহত প্রকৃতি-প্রত্যয়গত অর্থ বৈশিষ্ট্য দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই ভাষাসমূহত প্রকৃতি-প্রত্যয়গত অর্থ আৰু বাক্যৰ অর্থৰ মাজত পূর্ণ সামঞ্জস্য থকা দেখা যায়। যিসমূহ ভাষাত প্রকৃতি প্রত্যয়গত অর্থৰ সহায়ত শব্দবোৰে বাক্যৰ অর্থ গঠন কৰে অর্থাৎ বাক্যত ব্যৱহাৰ হোৱা পদবোৰৰ প্রকৃতি-প্রত্যয়গত অর্থৰ লগত বাক্যৰ সম্পূর্ণ অর্থৰ পূর্ণ সামঞ্জস্য থাকে সেইবোৰক সমন্বয়ী (synthetic) ভাষা বোলে। সংস্কৃত ভাষা হ'ল সমন্বয়ী ভাষাৰ অন্যতম উদাহৰণ। উদাহৰণস্বৰূপে কোৱা যায়— বালকঃ বিদ্যালয়ং গচ্ছতি— এই বাক্যটোত 'বালকঃ' পদটো কর্তা আৰু ইয়াত প্রথমা বিভক্তিৰ

একবচন প্রযুক্ত হৈছে। তদুপৰি বাল পদটোত 'ক' প্রত্যয় যুক্ত হৈছে আৰু সম্পূর্ণ 'বালকঃ' পদটো সৰু ল'ৰাক বুজাইছে। দ্বিতীয়তে, বিদ্যাৰ আলয় বা স্থান অর্থত বিদ্যালয় পদটো প্রযুক্ত হৈছে আৰু ইয়াত দ্বিতীয়া বিভক্তিৰ একবচন দিয়া আছে। 'গচ্ছতি' এই তৃতীয় পদটোত 'গমন' বা 'যোৱা' অর্থত 'গম' ধাতুৰ প্রথম পুৰুষৰ একবচনৰ ৰূপ প্রযুক্ত হৈছে। এতিয়া 'বালকঃ বিদ্যালয়ং গচ্ছতি'— এই বাক্যটোত 'ল'ৰাজনে পঢ়াশালিলৈ যায়'— এনেকুৱা যি অর্থ প্রকাশ পায় সেইটো পদবিলাকৰ প্রকৃতি প্রত্যয়যুক্ত অর্থৰ লগত সম্পূর্ণ সামঞ্জস্যযুক্ত। এনেদৰে সংস্কৃত ভাষাত প্রতিটো বাক্যৰ ক্ষেত্রতেই এই নিয়ম প্রযুজ্য হয়। এইফালৰ পৰা দেখা গ'ল যে সংস্কৃত ভাষাটো সম্পূর্ণভাবে এটি সমন্বয়ী ভাষা। ইয়াৰ বিপৰীতে যি ভাষাত বিভক্তি নথকা বাবে বিশ্লেষণৰ সহায়ত পদবিলাকক কর্তা, কর্মৰূপে নির্দ্ধাৰণ কৰি বাক্যৰ অর্থ নিৰূপণ কৰিবলগীয়া হয় সেইবোৰক বিশ্লেষণাত্মক ভাষা বোলে। ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাৰ পৰা উৎপত্তি হোৱা আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাসমূহ, যেনে— অসমীয়া, বাংলা আদি বিশ্লেষণাত্মক ভাষাৰ অন্তর্গত।

গতিকে এই আলোচনাৰ পৰা আমি জানিব পাৰিলো যে সংস্কৃত ভাষাটো ইন্দো-ইৰাণীয় ভাষাৰ লগত প্রত্যক্ষভাৱে জড়িত আৰু ইন্দো-ইৰাণীয় ভাষাৰ জৰিয়তে এইটো ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাৰ সন্তানতুল্য ভাষা। কিন্তু ইন্দো-ইউৰোপীয় আৰু ইন্দো-ইৰাণীয় ভাষাৰ পৰা সংস্কৃত ভাষা উৎপন্ন হলেও পৰৱর্তী সময়ত এই ভাষাত বিভিন্ন ধৰণৰ স্তৰৰ সন্ধান পোৱা যায়। এই সকলো স্তৰৰ মাজেদি গৈ হে সংস্কৃত ভাষা বর্তমানৰ ৰূপ ধাৰণ কৰিছে। সংস্কৃত ভাষাক ভাষাতাত্ত্বিক দিশৰ পৰা ওল্ড-ইন্দো-এৰিয়ান (OIA) বুলি কোৱাৰ কাৰণ হিচাপে তলৰ চিত্রটো দেখুৱাব পাৰি।

ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষা

ইন্দো-ইৰাণীয় ভাষা

ইন্দো-এৰিয়ান ভাষা

প্রাচীন ইন্দো-এৰিয়ান	মধ্য ইন্দো-এৰিয়ান	পৰৱর্তী বা নতুন ইন্দো-এৰিয়ান
(OIA)	(MIA)	(NIA)
সংস্কৃত	পালি, প্রাকৃত আদি	অসমীয়া, বাংলা আদি

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষা বুলিলে কি বুজায়?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাৰ ভাগ দুটা কি কি?

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ সংস্কৃত ভাষাটো ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাৰ কোনটো বিভাগৰ অন্তর্ভুক্ত ?

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ ভাৰতীয় আর্য ভাষা বুলিলে কোনটো ভাষাক বুজায় ?

.....

প্রশ্ন নং ৫ ঃ সমন্বয়ী ভাষা কি ?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৬ ঃ কেইটামান বিশ্লেষণাত্মক ভাষাৰ উদাহৰণ দিয়ক।

.....

প্রশ্ন নং ৭ ঃ সংস্কৃত ভাষাৰ ভাষাতাত্ত্বিক নামটো কি ?

.....

১.৫ বৈদিক সংস্কৃত ভাষা

সমগ্র বৈদিক সাহিত্যত যি সংস্কৃত ভাষা ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে সেইটোৱে বৈদিক সংস্কৃত ভাষা। সংহিতা, ব্রাহ্মণ, উপনিষদ, আৰণ্যক, বেদাঙ্গ আদিত বৈদিক সংস্কৃত ভাষাৰ প্রয়োগ দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই সংস্কৃত ভাষাৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য আছে যিবোৰৰ বাবে সমগ্র সংস্কৃত ভাষাৰ জগতত বৈদিক সংস্কৃত ভাষাৰ এটি সুকীয়া স্থান আছে। বৈদিক সংস্কৃত ভাষাৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে তলত আলোচনা কৰা হ'ল।

ক) বৈদিক সংস্কৃতত স্বৰ প্রক্রিয়া এটি গুৰুত্বপূর্ণ বৈশিষ্ট্য। বৈদিক সংস্কৃতত তিনিটা মূল স্বৰ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। সেইবোৰ হ'ল—উদাত্ত, অনুদাত্ত আৰু স্বৰিত। বাগমন্ত্রত থকা তালু, মূর্দ্ধা আদি বর্ণ-উচ্চাৰণ স্থানৰ উর্দ্ধভাগত যি স্বৰবর্ণৰ উচ্চাৰণ হয় সেইটোৱে উদাত্ত। সেইদৰে তালু, মূর্দ্ধা আদি উচ্চাৰণ স্থানৰ নিম্নভাগত উচ্চাৰণ হোৱা স্বৰবর্ণক অনুদাত্ত বোলে। উদাত্ত আৰু অনুদাত্তৰ বর্ণধর্ম য'ত সংমিশ্রিত হয় সেই স্বৰক স্বৰিত বোলে। পাণিনিয়ে তেওঁৰ ব্যাকৰণত কৈছে—**'উচ্চৈঃ উদাত্তঃ', 'নীচৈঃ অনুদাত্তঃ'** আৰু **'সমাহাৰঃ স্বৰিতঃ'**। এই তিনিটা মূল স্বৰৰ বাহিৰেও বৈদিক সংস্কৃতত আৰু বহু ধ ৰণৰ স্বৰ দেখিবলৈ পোৱা যায়।

খ) বৈদিক সংস্কৃতত পদপাঠৰ ব্যৱহাৰ এটি বৈশিষ্ট্য। সংহিতা-পাঠ অর্থাৎ সন্ধিযুক্ত পাঠসমূহৰ সন্ধি ভাঙি এটা নির্দিষ্ট পদক ব্যৱহাৰ কৰাটোৱেই হ'ল পদপাঠ।

গ) বৈদিক ছন্দৰ ক্ষেত্রতো এটি বিশেষ নিয়ম থকা দেখা যায়। লৌকিক সংস্কৃতৰ ছন্দসমূহ গণভিত্তিক। কিন্তু বৈদিক ছন্দসমূহ অক্ষৰভিত্তিক। সেইকাৰণে গায়ত্রী, উষ্ণিক, অনুষ্টুপ, বৃহতী, পঙক্তি, ত্রিষ্টুপ আৰু জগতী নামৰ যি সাতটা বৈদিক ছন্দ আছে সেইবোৰ লৌকিক সংস্কৃতত পোৱা নাযায়।

ঘ) বৈদিক সংস্কৃতত বহুতো ক্ষেত্রত অন্ত্য ব্যঞ্জনবর্ণৰ লোপ হোৱা দেখা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে ক'ব পৰা যায় কর্মন্ শব্দটোৰ কথা। কর্মন শব্দৰ অন্ত্যব্যঞ্জনবর্ণ 'ন্' লুপ্ত হৈ কর্ম হয় আৰু ইয়াৰ তৃতীয়া বিভক্তিৰ বহুবচনত 'কর্মেভিঃ' পদৰ প্রয়োগ পোৱা যায়।

ঙ) লৃঙ্-লকাৰৰ প্রয়োগ বৈদিক সংস্কৃতত খুবেই কম কিন্তু এই ভাষাত লেট লকাৰৰ প্রচুৰ প্রয়োগ দেখিবলৈ পোৱা যায়।

চ) বৈদিক সংস্কৃতত তুমুন্-প্রত্যয়ৰ অর্থত সে, অসে আদি বহুতো প্রত্যয়ৰ ব্যৱহাৰ দেখিবলৈ পোৱা যায়।

ছ) উপসর্গৰ ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্রত বৈদিক সংস্কৃতত বহুতো বৈচিত্র্য দেখিবলৈ পোৱা যায়। লৌকিক সংস্কৃতত উপসর্গ সদায় ধাতুৰ আগত বহে। কিন্তু বৈদিক সংস্কৃতত উপসর্গ কেতিয়াবা ধাতুৰ পিচতো বহা দেখা যায়। তদুপৰি কেতিয়াবা এই উপসর্গসমূহ পদৰ ব্যৱধানতো বহা দেখা যায়। কেতিয়াবা বৈদিক সংস্কৃতত একেটা উপসর্গৰ একাধিকবাৰ ব্যৱহাৰ পোৱা যায়।

জ) বৈদিক সংস্কৃতত কাৰক আৰু ক্রিয়াৰ সময়ৰ বিষয়ে কেতিয়াবা বেলেগ বেলেগ প্রয়োগ দেখিবলৈ পোৱা যায়। কেতিয়াবা বর্তমান কালৰ অর্থত লিট-লকাৰৰ প্রয়োগ পোৱা যায়।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৮ ঃ উদাত্ত, অনুদাত্ত আৰু স্বৰিত বুলিলে কি বুজে?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৯ ঃ পদপাঠ কি?

.....

প্রশ্ন নং ১০ ঃ বৈদিক সংস্কৃতত ব্যৱহাৰ হোৱা ছন্দসমূহ কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ১১ ঃ বৈদিক সংস্কৃতত উপসর্গৰ ব্যৱহাৰ কেনেদৰে হোৱা দেখা যায়?

.....

.....

প্রশ্ন নং ১২ ঃ বৈদিক সংস্কৃতত কোনটো লৃকাৰৰ প্রয়োগ নাই আৰু কোনটো ল-কাৰৰ প্রয়োগ বেচিকৈ দেখা যায়?

.....

.....

১.৬ লৌকিক সংস্কৃত ভাষা

আপুনি ইতিমধ্যে জানিব পাৰিছে যে ঋগ্বেদৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বেদাঙ্গ সাহিত্যলৈকে গ্ৰন্থসমূহত বৈদিক সংস্কৃত ভাষাৰ ব্যৱহাৰ হৈ আহিছে। বৈদিক সংস্কৃত ভাষা ব্যৱহাৰৰ সময়ছোৱাক বৈদিক কাল বুলি কোৱা হয়। কিন্তু ৰামায়ণ মহাভাৰত আদি গ্ৰন্থৰ ভাষাটো যদিও সংস্কৃত, ই বৈদিক সংস্কৃতৰ দৰে নহয়। প্ৰকৃততে ৰামায়ণক আদিকাব্য বুলি কোৱাৰ কাৰণটোৱেই হ'ল যে লৌকিক সংস্কৃত ভাষাত লিখা এইখন গ্ৰন্থকেই পণ্ডিতসকলে প্ৰথম ৰচনা বুলি গ্ৰহণ কৰিছে। গতিকে বৈদিক সংস্কৃত ভাষাৰ কালৰ পিছতহে লৌকিক সংস্কৃত ভাষাৰ কাল আৰম্ভ হোৱা বুলি ধৰা হয়। কিন্তু এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে ৰামায়ণ-মহাভাৰতৰ কালৰ পৰা লৌকিক সংস্কৃত ভাষাৰ কাল গণনা কৰিলেও বেদাঙ্গ সাহিত্যৰ বহু পিছলৈকে বৈদিক ভাষাত গ্ৰন্থ ৰচনা অব্যাহত থাকে। ৰামায়ণ-মহাভাৰত-পুৰাণৰ পিছত কালিদাস আদিৰ লৌকিক সংস্কৃত ভাষাত ৰচনা কৰা গ্ৰন্থৰাজিৰে যি সাম্ৰাজ্যৰ বিস্তাৰ ঘটিছিল সময়ৰ নিৰিখত তাক তিনিটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে। সেইবোৰ হ'ল—প্ৰাক্-কালিদাসৰ যুগ, কালিদাসীয় যুগ আৰু কালিদাসোত্তৰ যুগ। ৰামায়ণ-মহাভাৰতকে আদি কৰি কালিদাসোত্তৰ যুগৰ কাব্যলৈকে গ্ৰন্থসমূহত ব্যৱহাৰ হোৱা সংস্কৃত ভাষাটোতেই বহু ধৰণৰ পৰিবৰ্তন পৰিলক্ষিত হয়। তদুপৰি ভাষাগত দিশৰ পৰা পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ী গ্ৰন্থখনেও সংস্কৃতৰ পৰিৱৰ্তনৰ সূচকাংক হিচাপে বহু ক্ষেত্ৰত কাম কৰে। লৌকিক সংস্কৃত ভাষাৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য আছে। ইবিলাকে ইয়াক বৈদিক সংস্কৃত ভাষাৰ পৰা সম্পূৰ্ণ পৃথক কৰি ৰাখিছে। এই বৈশিষ্ট্যসমূহৰ কিছুমানৰ বিষয়ে তলত আলোচনা কৰা হ'ল।

ক) লৌকিক সংস্কৃতত স্ৱৰপ্ৰক্ৰিয়া নাই।

খ) লৌকিক সংস্কৃতত পদপাঠৰ প্ৰয়োগ পোৱা নাযায়।

গ) লৌকিক সংস্কৃতত ছন্দবোৰ গণভিত্তিক। ম, ভ, ন, ত, স আদি গণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিহে লৌকিক সংস্কৃতত ছন্দসমূহ নিৰূপিত হয়। মালিনী, বংশস্থবিল, মন্দাক্ৰান্তা, উপজাতি আদি লৌকিক ছন্দ।

ঘ) লৌকিক সংস্কৃতত উপসৰ্গসমূহ ধাতুৰ আগত বহে। এই ক্ষেত্ৰত পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীত সূত্ৰ এটি পোৱা যায় 'তে প্ৰাগ্ ধাতোঃ'।

ঙ) লৌকিক সংস্কৃতত অ-কাৰান্ত পুংলিঙ্গ শব্দৰ তৃতীয়াৰ বহুবচনত ঐস্ বিভক্তি যুক্ত হয় কিন্তু বৈদিক সংস্কৃতৰ নিচিনা 'এভিঃ' যুক্ত নহয়।

চ) লৌকিক সংস্কৃতত ক্ৰিয়াৰ কাল অনুসৰিহে ল-কাৰৰ প্ৰয়োগ হোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়।

ছ) লৌকিক সংস্কৃতত লেট-লকাৰৰ প্ৰয়োগ নাই।

জ) লৌকিক সংস্কৃতত সৰ্বনাম পদ মহ্য, অস্মে, আবদ্ আদিৰ প্ৰয়োগ নাই।

ঝ) লৌকিক সংস্কৃতত তিঙ্-বিভক্তি 'মসি' আৰু 'ধ্ব'-ৰ ব্যৱহাৰ দেখা নাযায়।

ঞ) লৌকিক সংস্কৃত ভাষাত পাণিনি প্ৰমুখ্যে বৈয়াকৰণসকলে ৰচনা কৰা নিয়মবোৰৰ প্ৰয়োগ

দেখা যায়। অর্থাৎ ক'ব পৰা যায় যে লৌকিক সংস্কৃত ভাষা পাণিনি ব্যাকৰণৰ আধাৰত প্রতিষ্ঠিত।

ট) লৌকিক সংস্কৃতত দীর্ঘসমাসবদ্ধ পদৰ ব্যৱহাৰ খুব বেচিকৈ দেখা যায়।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১৩ ঃ লৌকিক সংস্কৃত ভাষাৰ আৰম্ভণি কেতিয়াৰ পৰা হৈছিল?

.....

প্রশ্ন নং ১৪ ঃ লৌকিক সংস্কৃত ভাষাৰ প্রথম কাব্য কোনখন?

.....

প্রশ্ন নং ১৫ ঃ লৌকিক সংস্কৃতত উপসর্গৰ প্রয়োগ ক'ত হয়?

.....

প্রশ্ন নং ১৬ ঃ কিছুমান লৌকিক ছন্দৰ নাম কওক।

.....

প্রশ্ন নং ১৭ ঃ লৌকিক সংস্কৃতত কাৰ ব্যাকৰণ অনুসৃত হোৱা দেখা যায়?

.....

১.৭ সংস্কৃত ভাষাৰ বর্তমান অৱস্থা

আপুনি ইতিমধ্যে জানিব পাৰিছে যে সংস্কৃত ভাষা অতি প্রাচীন হৈও বর্তমান কালতো প্রচলিত হৈ আছে। কেৱল ভাৰতবর্ষতেই নহয় সমগ্র বিশ্বৰ বিভিন্ন ঠাইত সংস্কৃত ভাষা অধ্যয়নৰ বিভিন্ন প্রতিষ্ঠান আছে আৰু সেইবোৰ ঠাইত সংস্কৃত ভাষাক লৈ বিভিন্ন ধৰণৰ গৱেষণা আদিও কৰা হৈ আছে। ভাৰতবর্ষত বিভিন্ন বিদ্যালয়, মহাবিদ্যালয়, বিশ্ববিদ্যালয় আদিত সংস্কৃত পঢ়িবলৈ আগ্রহী ছাত্র-ছাত্রীয়ে তেওঁলোকৰ মনৰ ইচ্ছা পূৰণ কৰিব পাৰে। তদুপৰি কর্ণাটক ৰাজ্যৰ এখন ভিতৰুৱা গাঁৱত সংস্কৃতক মানুহে মাতৃভাষা হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰে। 'সুধর্মা' নামৰ সংস্কৃত দৈনিক বাতৰি কাকতখনে আজিৰ যুগতো সংস্কৃতৰ চর্চাৰ বিষয়ে আমাক জনাই দিয়ে।

এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে ইন্দো-এৰিয়ান ভাষাৰ মধ্যস্তৰৰ ভাষাবিলাক যেনে পালি, প্রাকৃত আদিৰ লগত এটা সময়ত লৌকিক সংস্কৃত ভাষাৰ এটি অঘোষিত প্রতিযোগিতা হোৱা যেন অনুভৱ কৰা যায়। বৌদ্ধ ধর্ম আৰু জৈন ধর্মৰ প্রসাৰৰ লগে লগে সমাজত পালি আৰু প্রাকৃত ভাষাৰ সমাদৰ বাঢ়ি যায়। ফলত এটা সময়ত লৌকিক সংস্কৃত ভাষাটোৱে যথেষ্ট ক্ষতিৰ সন্মুখীন হয়। কিন্তু লাহেলাহে সংস্কৃত ভাষা পুনৰুজ্জীৱিত হয় আৰু গোটেই বিশ্বৰ বহু ঠাইতেই এই ভাষাৰ প্রচাৰ আৰু প্রসাৰৰ বাবে প্রচেষ্টা চলোৱা হয়। আজিৰ যুগত সংস্কৃত ভাষাত বহুধৰণৰ সৰলীকৰণ প্রক্রিয়াৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। দীর্ঘসমাসবদ্ধ

পদৰ ব্যৱহাৰ কমি অহা দেখা যায়। সংযুক্তব্যঞ্জনবর্ণবোৰক ভাঙি দেখুৱাবৰ বাবে প্রচেষ্টা চলোৱা হয়। দ্বিত্ব বর্ণৰ ক্ষেত্রত এটা বর্ণৰ ব্যৱহাৰৰ প্রৱণতা বেচিকৈ দেখা যায়। যেনে প্রাচীন সংস্কৃতত ব্যৱহাৰ হোৱা ধর্ম, কর্ত্তৃ আদি পদবোৰ ধর্ম, কর্তৃ আদি ৰূপতহে ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। তদুপৰি আজিৰ সংস্কৃতত বহুতো স্থানীয় শব্দৰ অন্তর্ভূক্তি হোৱা দেখা যায়।

এই সময়ত সংস্কৃত ভাষাৰ যি গৰিমা সমগ্র ভাৰতবর্ষ তথা বিশ্বতেই আছিল সেইটো আপাতদৃষ্টিত বহু পৰিমাণে হ্রাস পোৱা যেন অনুভৱ হয়। এটা সময়ত ভাৰতবর্ষত সংস্কৃত ভাষা বিদ্যালয়ত বাধ্যতামূলক পাঠ্য বিষয় আছিল। কিন্তু বর্তমান যুগত ভাৰতবর্ষত সকলো ঠাইত সংস্কৃতক বিদ্যালয়ত বাধ্যতামূলক বিষয় হিচাপে গ্রহণ কৰা হোৱা নাই। তদুপৰি বিজ্ঞানভিত্তিক অধ্যয়নৰ প্রতি আকর্ষণ বৃদ্ধি পোৱাত গোটেই ভাৰতবর্ষতে আন আন ভাষাৰ লগতে সংস্কৃত ভাষাৰ প্রতি থকা আকর্ষণ মানুহৰ মাজত কমি আহিছে। এতিয়াও কিছুমান মানুহে সংস্কৃত বুলি ক'লে পূজা-পাতলৰ ভাষা বুলি ভাবে। কিন্তু সমগ্র বিশ্বৰ বিভিন্ন ঠাইতে সংস্কৃত ভাষাৰ বিভিন্ন বিষয়ক লৈ যথেষ্ট গৱেষণা চলি আছে। উদাহৰণস্বৰূপে ক'ব পাৰি কানাডাৰ ইউনিবার্চিটি অব ব্রিটিছ কলাম্বিয়াত সংস্কৃত ভাষাৰ বিভিন্ন দিশত গুৰুত্বপূর্ণ অধ্যয়ন চলি আছে। জার্মানীত আজিৰ দিনতো বিভিন্নধৰণৰ সংস্কৃত চর্চা গোটেই বিশ্বৰ বাবেই আদর্শ হিচাপে নির্ণীত হৈছে। এনেদৰে নেপাল, ইটালী, ইন্দোনেছিয়া, পোলেণ্ড আদি ঠাইতো সংস্কৃতৰ অধ্যয়ন অধ্যাপনা, গৱেষণা আদি কার্য চলি আছে। বেলেগ বেলেগ ভাষাৰ দৰে সংস্কৃত ভাষাও গতিশীল আৰু সেইকাৰণে আন আন ভাষাৰ দৰে এই ভাষাতো সময়ে সময়ে বিভিন্ন পৰিবর্তন ঘটিছে আৰু অদূৰ ভৱিষ্যতকালতো এই ভাষাৰ আৰু পৰিৱর্তন হ'ব বুলি অনুমান কৰিব পাৰোঁ।

১.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সংস্কৃত ভাষাৰ এটি সাধাৰণ পৰিচয় পালে। সংস্কৃত ভাষাৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে।
- ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাৰ লগত থকা সংস্কৃতৰ সম্বন্ধৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে।
- তদুপৰি বৈদিক সংস্কৃত ভাষা বুলিলে কি বুজায় আৰু এই ভাষাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে অৱগত হ'ল।
- লৌকিক সংস্কৃত ভাষাৰ আৰম্ভণি কেতিয়া হৈছিল সেই বিষয়েও জানিলে। ইয়াৰ উপৰি লৌকিক সংস্কৃত ভাষাত থকা বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়েও জানিব পাৰিলে।
- বর্তমান যুগত সংস্কৃতৰ কি অৱস্থা সেই বিষয়েও জানিলে। তদুপৰি বর্তমান যুগত কেৱল ভাৰতবর্ষতেই নহয় বিশ্বৰ বিভিন্ন ঠাইতে যে সংস্কৃত ভাষাৰ চর্চা চলি আছে সেই বিষয়েও অবগত হ'ব পাৰিলে।

১.৯ অধিক জানিবলৈ

১) উপাধ্যায়, প্রঃ বাচস্পতি, (২০০১), *সংস্কৃত ষ্টাডিজ ইন ইণ্ডিয়া*— (edt); নিউ দিল্লী ঃ শ্রীলালবাহাদুৰ শাস্ত্রী ৰাষ্ট্রীয় সংস্কৃত বিদ্যাপীঠ।

২) উপাধ্যায়, প্রঃ বাচস্পতি, (২০০১), *সংস্কৃত ষ্টাডিজ এব্রড*— (edt); নিউ দিল্লী ঃ শ্রীলালবাহাদুৰ শাস্ত্রী ৰাষ্ট্রীয় সংস্কৃত বিদ্যাপীঠ।

৩) বেনার্জী, প্র. সত্যৰঞ্জন, (২০০০), *এ হেণ্ডবুক অব সংস্কৃত ফিলোলজি*; কলকাতা ঃ সংস্কৃত পুস্তক ভাণ্ডাৰ।

৪) ভাগৰতী, কামাখ্যাচৰণ, *সংস্কৃত সাহিত্যৰ জিলিঙনি*; গুৱাহাটী ঃ গ্রন্থপীঠ।

১.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সংস্কৃত, গ্রীক, লেটিন আদি প্রাচীন ভাষাসমূহৰ মূল ভাষা হিচাপে ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাক কল্পনা কৰা হৈছে।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাৰ ভাগ দুটা হ'ল সতম্ আৰু কেন্তুম্।

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সংস্কৃত ভাষাটো ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাৰ ইন্দো-ইৰাণীয় ভাষাৰ অন্তর্ভুক্ত।

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সংস্কৃত ভাষাক বুজায়।

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ যি ভাষাত বাক্যত ব্যৱহাৰ হোৱা পদবিলাকৰ প্রকৃতি-প্রত্যয়গত অর্থই বাক্যটোৰ অর্থ সূচায় তাকেই সমন্বয়ী ভাষা বোল। যেনে—সংস্কৃত ভাষা।

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অসমীয়া, বাংলা, হিন্দী আদি।

৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সংস্কৃত ভাষাৰ ভাষাতাত্ত্বিক নামটো হ'ল প্রাচীন ইন্দো-এৰিয়ান (OIA)

৮নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ উচ্চাৰণস্থানৰ ওপৰৰ অংশত উচ্চাৰিত হোৱা স্বৰবর্ণক উদাত্ত, উচ্চাৰণস্থানৰ তলৰ অংশত উচ্চাৰিত হোৱা স্বৰবর্ণক অনুদাত্ত আৰু উদাত্ত-অনুদাত্ত বর্ণধর্মৰ সংমিশ্রণ থকা স্বৰবর্ণক স্বৰিত বুলি কোৱা হয়।

৯নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সংহিতা বা সন্ধিযুক্ত পাঠক ভাঙি পদবিলাকৰ সুকীয়া অবস্থিতিৰে যি পাঠ দর্শোৱা হয় সেইটোকে পদপাঠ বোলে।

১০নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ গায়ত্রী, উষ্ণিক, অনুষ্টুপ, ত্রিষ্টুপ্, বৃহতী, পঙ্‌ক্তি আৰু জগতী।

১১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বৈদিক সংস্কৃতত উপসর্গবোৰ ধাতুৰ পিছত বা কেইবাটাও শব্দৰ পিছত বহা দেখা যায়। তদুপৰি কেতিয়াবা একেটা উপসর্গৰে একাধিকবাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়।

১২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বৈদিক সংস্কৃতত লিঙ-লকাৰৰ প্রয়োগ নাই কিন্তু লেট লকাৰৰ প্রয়োগ বেচিকৈ দেখা যায়।

১৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰামায়ণ-মহাভাৰতৰ ৰচনাকালৰ পৰাই লৌকিক সংস্কৃতৰ আৰম্ভণি বুলি কোৱা হয়।

১৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰামায়ণকেই লৌকিক সংস্কৃত ভাষাৰ প্রথম কাব্য বুলি ধৰা হয়।

১৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ লৌকিক সংস্কৃত ভাষাত উপসর্গৰ ব্যৱহাৰ সদায় ধাতুৰ আগত হয়।

১৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মন্দাক্রান্তা, বসন্ততিলক, স্রগ্ধৰা, উপজাতি আদি।

১৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ পাণিনিৰ ব্যাকৰণ (অষ্টাধ্যায়ী)

১.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ ঃ সংস্কৃত ভাষাৰ ঐতিহাসিক পটভূমিকাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ ইন্দো-ইউৰোপীয় ভাষাৰ বিষয়ে এটি টোকা লিখক।

প্রশ্ন ৩ ঃ বৈদিক সংস্কৃত ভাষাৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ লিখক।

প্রশ্ন ৪ ঃ লৌকিক সংস্কৃত ভাষাৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ লিখক।

প্রশ্ন ৫ ঃ বৈদিক সংস্কৃত আৰু লৌকিক সংস্কৃতৰ মাজত থকা পার্থক্যবোৰ কি কি?

প্রশ্ন ৬ ঃ সংস্কৃত ভাষাৰ বর্তমান অৱস্থাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ২ ঃ অনুবাদ (অসমীয়া ভাষাৰ পৰা সংস্কৃত ভাষালৈ)

অধ্যায় গাঁথনি

২.১ উদ্দেশ্য

২.২ পৰিচয়

২.৩ অনুবাদৰ বিভিন্ন কৌশলসমূহ

২.৩.১ সংস্কৃত বাক্যসমূহৰ গাঁথনি

২.৩.২ বাক্যত কর্ত্তা আৰু ক্রিয়াৰ প্রয়োগ

২.৩.৩ বিশেষ্য (অথবা সর্বনাম) আৰু বিশেষণৰ সংযোগ

২.৩.৪ লকাৰৰ প্রয়োগ

২.৪ অনুবাদ সম্বন্ধে আৰু কিছুমান জানিবলগীয়া কথা

২.৫ অনুবাদৰ নমুনা

২.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

২.৭ অধিক জানিবলৈ

২.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

২.৯ আর্হি প্রশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- সংস্কৃত ভাষালৈ অনুবাদৰ বাবে যিবিলাক নিয়মৰ প্রয়োজন,সেই সমূহৰ সামান্য ধাৰণা লাভ কৰিব পাৰিব
- সংস্কৃত ভাষাৰ লিঙ্গ, বচন, বিভক্তি, শব্দৰূপ, ধাতুৰূপ আদি ব্যাকৰণৰ বিষয়সমূহৰ আংশিক পৰিচয় লাভ কৰিব পাৰিব
- শব্দসমূহৰ ব্যৱহাৰ আৰু ভাষাত প্রয়োগ হোৱাৰ লগে লগে ইয়াৰ ৰূপগত পৰিৱর্তন সমূহো জানিব পাৰিব
- বাক্যত থকা কর্ত্তা আৰু ক্রিয়াৰ প্রয়োগৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- সংস্কৃত বাক্যসমূহৰ বাক্য গাঁথনিৰ বিষয়ে সম্যক জ্ঞান লাভ কৰিব।

২.২ পৰিচয়

আপুনি নিশ্চয় জানে যে অনুবাদ হৈছে একপ্রকাৰ কলা (Art)। পৃথিৱীৰ বিভিন্ন জন-গোষ্ঠীৰ ভাষাসমূহৰ জ্ঞান লাভ কৰিবলৈ অনুবাদৰ আশ্রয় লৈ অহা হৈছে। এই অনুবাদে ভাষা এটাৰ সামগ্রিক ধাৰণা এটা দিব পাৰে । অনুবাদে এটা ভাষিক গোষ্ঠীৰ সাহিত্য-কলা-সংস্কৃতিৰ সম্যক ধাৰণা আন এটা ভাষিক গোষ্ঠীৰ সন্মুখত দাঙি ধৰিব পাৰে।

অন্যভাষাৰ পৰা সংস্কৃতলৈ অথবা সংস্কৃতৰ পৰা আন ভাষালৈ কৰা অনুবাদে ভাষা দুটাৰ মাজত পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ অথবা ভাষাদুটাৰ মাজত থকা বৈসাদৃশ্যসমূহ দেখুৱাই দিব পাৰে। সংস্কৃত ভাষাৰ পৰাই অসমীয়া ভাষাৰ উৎপত্তি হোৱা হেতুকে ভাষাদুটাৰ মাজত বহু পৰিমাণে মিল থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। অসমীয়া ভাষা আৰু সংস্কৃত ভাষাৰ শব্দৰ গাঁথনি আৰু ব্যাকৰণগত নিয়ম সমূহো সামগ্রিকভাৱে একে।

অসমীয়া ভাষাৰ পৰা সংস্কৃত ভাষালৈ বাক্য অনুবাদ কৰিবলৈ হ'লে সংস্কৃত ভাষাৰ শব্দ সমূহৰ জ্ঞান, ধাতুসমূহৰ জ্ঞান, কাৰক, বিভক্তি আদিৰ জ্ঞান থাকিব লাগিব। লট্ লকাৰ, সন্ধি, সমাস, কৃৎপ্রত্যয়, তদ্ধিৎ প্রত্যয়, বাচ্য (voice), সংখ্যা আদিৰ ধাৰণা থাকিলেহে আপুনি সংস্কৃত ভাষালৈ অনুবাদ কৰিবলৈ সমর্থ হব। গতিকে এনেধৰণৰ বহুতো বিষয়ৰ লগত এই অধ্যায়টিৰ জৰিয়তে পৰিচিত হ'ব পাৰিব।

২.৩ অনুবাদৰ বিভিন্ন কৌশলসমূহ

অসমীয়া ভাষাৰ পৰা সংস্কৃত ভাষালৈ বাক্য অনুবাদ কৰিবলৈ হ'লে সংস্কৃত ভাষাৰ ব্যাকৰণৰ কিছুমান প্রাথমিক কথা আপুনি জানিব লাগিব। অসমীয়া ভাষাত শব্দসমূহক সাধাৰণতে ৪ ভাগত ভাগ কৰা হৈছে। সেইবোৰ হ'ল--

১) তৎসম শব্দ, যিবোৰ অসমীয়া ভাষাৰ শব্দ সংস্কৃতৰ সৈতে একে সেইবোৰ তৎসম শব্দ। যেনে— নদী, সূর্য্য, চন্দ্র ইত্যাদি। অসমীয়া বিভক্তি, এ, ক, ৰে আদিৰ দ্বাৰা গঠন হোৱা এই শব্দ সমূহক সংস্কৃতৰ বিভক্তি সমূহৰ প্রয়োগৰ দ্বাৰা সংস্কৃতলৈ ৰূপান্তৰ কৰা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে— ৰামে (ৰাম + এ)$\Rightarrow$ ৰাম ঃ (ৰাম + সু) (প্রথমা বিভক্তি, এক বচন), সূর্য্যৰ পৰা (সূর্য্য + পৰা) $\Rightarrow$ সূর্য্যাৎ, (সূর্য্য + ঙসি) (পঞ্চমী বিভক্তি, একবচন) ইত্যাদি।

২) তদ্ভৱ শব্দ, যিবোৰ অসমীয়া ভাষাৰ শব্দ সংস্কৃত ভাষাৰ পৰা উৎপত্তি হৈছে কিন্তু অসমীয়া ভাষাত সেইবোৰৰ প্রয়োগ হুবহু সংস্কৃতৰ দৰে নহয়, সেইবোৰ তদ্ভৱ শব্দ। যেনে— কাঠ - কাষ্ঠ, পাত - পত্র, মৌ - মধু ইত্যাদি। অনুবাদ কৰাৰ ক্ষেত্রত এই অসমীয়া শব্দসমূহৰ মূল শব্দটো উলিয়াই সেইবোৰত বিভক্তি প্রয়োগ কৰি সংস্কৃত কৰা হয়। যেনে— কাঠবোৰ- কাঠ - কাষ্ঠ (মূলশব্দ) $\Rightarrow$ কাষ্ঠ+ জস্- কাষ্ঠাঃ (প্রথমা বিভক্তি, বহুবচন)।

৩) দেশী শব্দ, অর্থাৎ যিবোৰ শব্দ অসমীয়া ভাষাৰ পৰা সৃষ্টি হয়। এই শব্দসমূহৰ অনুবাদৰ ক্ষেত্রত শব্দবিলাকৰ অর্থ উলিয়াই লৈ , সেই অর্থবোধক সংস্কৃত শব্দ উলিয়াব লাগে। যেনে— ডাৱৰ-মেঘ, জোন - চন্দ্র ইত্যাদি।

৪) বিদেশী শব্দ, অর্থাৎ যিবোৰ বিদেশী শব্দ অসমীয়া ভাষাত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। এইবোৰ শব্দৰ অনুবাদৰ ক্ষেত্রত শব্দটোৰ অর্থ অনুসৰি সংস্কৃত শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। যেনে— হাকিম- বিচাৰকঃ, হেড্মাষ্টাৰ - প্রধানশিক্ষকঃ, কেৰানী - কর্মলেখকঃ আদি।

যিবিলাক শব্দৰ সংস্কৃত শব্দ উলিয়াবলৈ সমস্যা হয়, সেইবোৰ শব্দক সংস্কৃত কৰিবলৈ সাধাৰণতে মূল শব্দটোৰ পিছত 'ইতি প্রসিদ্ধ', 'ইতি বিখ্যাত' আদিৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে— মোবাইলফোন ইতি প্রসিদ্ধদূৰভাষযন্ত্রেণ বার্তালাপং কৰোতি (মোবাইলফোনেৰে (তেওঁ) কথা পাতিছে); ৰেডিঅ' ইতি বিখ্যাতযন্ত্রেণ বার্তাং শৃণ্বন্তি (ৰেডিঅ'ৰ জৰিয়তে (তেওঁলোকে) বাতৰি শুনিছে)।

তলত অনুবাদৰ আন কিছুমান কৌশল আপোনাৰ সুবিধাৰ বাবে আলোচনা কৰা হ'ব।

২.৩.১ সংস্কৃত বাক্যসমূহৰ গাঁথনি

এতিয়া আপুনি সংস্কৃত বাক্যৰ গাঁথনি সম্পর্কে জানিব পাৰিব। তলত এই বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ল—

১) প্রত্যেক বাক্যৰেই দুটা অংশ থাকে। সেই দুটা হৈছে- উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়। যাক লক্ষ্য কৰি কোনো এটা কথা কোৱা হয়, তাকে উদ্দেশ্য বোলে; আৰু উদ্দেশ্যৰ বিষয়ে যিকোৱা হয় অথবা যি আৰোপ কৰা হয়, তাকে বিধেয় বোলে। যেনে—

বাক্য	উদ্দেশ্য	বিধেয়
সঃ গচ্ছতি (তেওঁ গৈছে)	সঃ (তেওঁ)	গচ্ছতি (গৈছে)
বালকঃ চন্দ্রং পশ্যতি	বালকঃ (ল'ৰাজনে)	চন্দ্রং পশ্যতি
(ল'ৰাজনে চন্দ্রটোক চাইছে)	(চন্দ্রটোক চাইছে)	

২) গুণবাচক শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিও উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ক অধিক প্রকাশিত কৰা হয়। এই গুণবাচক শব্দ সমূহক 'সম্প্রসাৰক' বোলা হয়। যেনে—

বাক্য	উদ্দেশ্যৰ সম্প্রসাৰক	বিধেয়ৰ সম্প্রসাৰক
সঃ সাধুঃ বালকঃ সুন্দৰং চন্দ্রং প্রায়েণ পশ্যতি (সেই ভাল ল'ৰা জনে সুন্দৰ চন্দ্রটোক প্রায়ে চায়)	সঃ সাধুঃ	সুন্দৰং, প্রায়েণ

৩) কেতিয়াবা উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ একেই বিভক্তি হয়। যেনে— সীতা - সাধ্বী (সীতা গুণৱতী) (ইয়াত দুয়োটাতে প্রথমা বিভক্তিৰ প্রয়োগ হৈছে)। কেতিয়াবা উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় পদৰ লিঙ্গ বেলেগ হয়। যেনে— অহিংসা (স্ত্রীলিঙ্গ) পৰমঃ ধর্মঃ (পুংলিঙ্গ) (অহিংসাই হৈছে পৰম ধর্ম); পিতা (পুংলিঙ্গ) হি পৰমং তপঃ (ক্লীৱলিঙ্গ) (পিতাই হৈছে পৰম তপস্যা)।

৪) কেতিয়াবা বিভিন্ন লিঙ্গৰ উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ সৈতে সম্বন্ধ থকা 'যদ্' আৰু 'তদ্' শব্দৰ পৃথক লিঙ্গ প্রযুক্ত হয়। যেনে- শৈত্যং (ক্লীৱলিঙ্গ) হি যৎ সা প্রকৃতি (স্ত্রীলিঙ্গ) জলস্য (শীতলতাই হৈছে পানীৰ ধর্ম)। ইয়াত 'যৎ' পদটো 'শৈত্যং' পদৰ লগত

যুক্ত হোৱা কাৰণে ক্লীৱলিঙ্গ হৈছে। কিন্তু 'প্ৰকৃতি' শব্দৰ লগত যুক্ত হোৱা কাৰণে 'তদ্' পদৰ স্ত্ৰীলিঙ্গ 'সা' পদটো প্ৰযুক্ত হৈছে।

৫) সংস্কৃত ভাষাত এনে কিছুমান বিশেষণ শব্দ আছে, যিবোৰে কেতিয়াও নিজৰ লিঙ্গ পৰিত্যাগ নকৰে। এইবোৰ বিশেষণক ' অজহল্লিঙ্গবিশেষণ' বোলে। বিধেয় বিশেষণ হিচাপে ব্যৱহৃত হোৱা এই শব্দবোৰ হৈছে— কাৰণ, আস্পদ, নিদান, পদ, পাত্ৰ, প্ৰমাণ, ভাজন, ভূষণ, মূল, শৰণ, স্থান ইত্যাদি। এই শব্দসমূহ সদায় ক্লীৱলিঙ্গ আৰু একবচনত প্ৰযুক্ত হয়। বিধেয়ৰ বিশেষণ ৰূপে ব্যৱহাৰ হ'লেও এইবোৰে কেতিয়াও উদ্দেশ্যৰ লিঙ্গ আৰু বচন গ্ৰহণ নকৰে, কিন্তু এইবিলাকৰ বিভক্তি উদ্দেশ্যৰ লগত একে। যেনে—

শিক্ষকঃ ছাত্ৰাণাম্ পূজাস্পদম্	—	শিক্ষক ছাত্ৰসকলৰ পূজাৰ পাত্ৰ।
পৰমেশ্বৰঃ সৰ্বভূতানাং কাৰণম্	—	ঈশ্বৰেই সকলো প্ৰাণীৰ কাৰণ।
দুষ্টঃ মানৱঃ বিৱাদস্য নিদানম্	—	দুষ্টলোক বিৱাদৰেই কাৰণ।
সম্পদঃ আপদাং পদম্	—	সম্পদ আপদৰ বাসস্থান।
অপত্যানি মাতুঃ স্নেহপাত্ৰম্	—	সন্তান মাকৰ স্নেহৰ পাত্ৰ।
অত্ৰ বিষয়ে বেদাঃ প্ৰমাণম্	—	এই বিষয়ত বেদসমূহেই প্ৰমাণ।
শিষ্যাঃ গুৰোঃ স্নেহভাজনম্	—	শিষ্যসকল গুৰুৰ স্নেহৰ পাত্ৰ।
পতিঃ নাৰীণাং ভূষণম্	—	স্বামী হৈছে নাৰীসকলৰ অলংকাৰ।
বিৱাদঃ অনৰ্থস্য মূলম্	—	বিৱাদ হৈছে অনৰ্থৰ মূল।
হে দেৱ সন্তপ্তানাং ত্বং শৰণম্	—	হে দেৱ, তুমি দুঃখীসকলৰ আশ্ৰয়।
বিদ্যা দৈৱতম্	—	বিদ্যাই হৈছে দেৱতা।

২.৩.২ বাক্যত কৰ্ত্তা (Subject) আৰু ক্ৰিয়াৰ (Verb) প্ৰয়োগ

১) সংস্কৃতভাষাত কৰ্ত্তা আৰু ক্ৰিয়াৰ পুৰুষ (Person) আৰু বচন (Number) একেই হয়। যেনে— সঃ গচ্ছতি (তেওঁ গৈছে), তে গচ্ছন্তি (তেওঁলোক গৈছে)। এইখিনিতেই আপুনি জানি থোৱা ভাল যে সংস্কৃত ভাষাত অসমীয়া আৰু ইংৰাজী ভাষাৰ দৰে তিনিটা পুৰুষ ব্যৱহাৰ হয়। তলত পুৰুষৰ লগতে পুৰুষত ব্যৱহাৰ হোৱা শব্দবোৰ দেখুওৱা হ'ল—

পুৰুষৰ নাম (অসমীয়া)	**সংস্কৃত নাম**	**ইংৰাজী নাম**	**প্ৰয়োগ হোৱা শব্দ**
প্ৰথম পুৰুষ	উত্তম পুৰুষঃ	First Person	অহম্ (I, মই)
উদাহৰণ ঃ	একবচন	অহম্ গচ্ছামি (মই গৈছোঁ)	
	দ্বিবচন	আৱাম্ গচ্ছাবঃ (আমি দুজন গৈছোঁ)	
	বহুবচন	বয়ম্ গচ্ছামঃ (আমি গৈছোঁ)	

দ্বিতীয় পুৰুষ উদাহৰণ ঃ	মধ্যমপুৰুষঃ একবচন দ্বিবচন বহুবচন	Second Person ত্বম্ গচ্ছসি (তুমি গৈছা) যুৱাম্ গচ্ছথঃ (তোমালোক দুজন গৈছা) যূয়ম্ গচ্ছথ (তোমালোক গৈছা)	ত্বম্ (You,তুমি)
তৃতীয় পুৰুষ উদাহৰণ ঃ	প্রথম পুৰুষঃ একবচন দ্বিবচন বহুবচন	Third Person সঃ গচ্ছতি (তেওঁ গৈছে) তৌ গচ্ছতঃ (তেওঁলোক দুজন গৈছে) তে গচ্ছন্তি (তেওঁলোক গৈছে)	সঃ (He, তেওঁ) ৰামঃ, বিক্রমঃ, সীতা ইত্যাদি শব্দবোৰ

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ উদাহৰণত দেখুওৱাৰ দৰে বাক্যবোৰ পৰিৱর্তন কৰক ঃ

	সংস্কৃত	অসমীয়া
উদাহৰণ—	অহম্ খাদামি	মই খাইছোঁ
	১) ত্বম্ গচ্ছ	.....
	২)	ল'ৰাবোৰে খেলিছে
	৩) বয়ম্ হসামঃ	.....
	৪)	আমি দুজনে পঢ়িছোঁ
	৫) বিক্রমঃ গায়তি	.....

২) সংস্কৃত ভাষাত তিনিটা বচন (Number) দেখিবলৈ পোৱা যায়। অসমীয়া আৰু ইংৰাজীভাষাত কেৱল দুটা বচনহে প্রয়োগ কৰা হয়। যেনে-

অসমীয়া	ইংৰাজী	সংস্কৃত	উদাহৰণ
একবচন	Singular	একবচনম্	বালকঃ গচ্ছতি (ল'ৰাজন গৈছে)
		দ্বিবচনম্	বালকৌ গচ্ছতঃ (ল'ৰা দুজন গৈছে)
বহুবচন	Plural	বহুবচনম্	বালকাঃ গচ্ছন্তি (ল'ৰাবোৰ গৈছে)

৩) প্রথম পুৰুষত দুটা একবচনান্ত **কর্ত্তা** 'চ' (আৰু/and) এই অব্যয়ৰ দ্বাৰা সংযুক্ত হ'লে, 'ক্রিয়া' সাধাৰণতে প্রথম পুৰুষৰ দ্বিবচনত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে— ৰামঃ হৰিঃ চ গচ্ছতঃ (ৰাম আৰু হৰি গৈছে)। প্রথম পুৰুষত দুটাত কৈ বেছি কর্ত্তাপদ 'চ' অব্যয়ৰ দ্বাৰা সংযুক্ত হ'লে ক্রিয়া প্রথম পুৰুষৰ বহুবচনত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে— ৰামঃ হৰিঃ শ্যামঃ চ ক্রীড়ন্তি (ৰাম, হৰি আৰু শ্যামে খেলিছে)। অব্যয় 'চ' ৰ দ্বাৰা সংযুক্ত হোৱাৰ পিছত কর্ত্তা আৰু ক্রিয়াৰ সম্বন্ধ তলত দেখুৱাই দিয়া হ'ল—

কর্ত্তা দুটা হ'লে দ্বিবচন, কর্ত্তা দুটাতকৈ বেছি থাকিলে বহুবচন। অর্থাৎ কর্ত্তাৰ সংখ্যা অনুসৰি ক্রিয়া নির্ধাৰিত হয়।

	পুৰুষ	ক্রিয়া
ক)	প্রথম পুৰুষ (একবচন) + প্রথম পুৰুষ (একবচন)	প্রথম পুৰুষৰ দ্বিবচন
	উদাহৰণ— ৰামঃ হৰিঃ চ গচ্ছতঃ	গচ্ছতঃ
	(ৰাম আৰু হৰি গৈছে)	
খ)	প্রথম পুৰুষ (একবচন) + প্রথম পুৰুষ (একবচন) +	
	প্রথম পুৰুষ (একবচন)	প্রথম পুৰুষৰ বহুবচন
	উদাহৰণ— ৰামঃ হৰিঃ শ্যামঃ চ ক্রীড়ন্তি	ক্রীড়ন্তি
	(ৰাম, হৰি, আৰু শ্যামে খেলিছে)	
গ)	প্রথম পুৰুষ (একবচন) + মধ্যম পুৰুষ (একবচন)	মধ্যম পুৰুষৰ দ্বিবচন
	উদাহৰণ— সঃ ত্বং চ বিদ্যালয়ং অগচ্ছতম্	অগচ্ছতম্
	(তেওঁ আৰু তুমি বিদ্যালয়লৈ গৈছিলা)	
ঘ)	প্রথম পুৰুষ (একবচন) + উত্তম পুৰুষ (একবচন)	উত্তম পুৰুষৰ দ্বিবচন,
	(কর্ত্তাৰ সংখ্যা অনুসৰি হয়)	
	উদাহৰণ— সঃ অহং চ উচ্চৈঃ অপঠাব	অপঠাব
	(তেওঁ আৰু মই চিঞৰি পঢ়িছিলো)	
ঙ)	মধ্যম পুৰুষ (একবচন)+ উত্তম পুৰুষ (একবচন)	উত্তম পুৰুষৰ দ্বিবচন
		(কর্ত্তাৰ সংখ্যা অনুসৰি হয়)
	উদাহৰণ— ত্বম্ অহং চ পৰীক্ষায়াম্ উত্তীর্ণৌ অভবাব	অভৱাব
	(তুমি আৰু মই পৰীক্ষাত উত্তীর্ণ হৈছিলো)	
চ)	প্রথম পুৰুষ (একবচন) + মধ্যম পুৰুষ (একবচন) +	
	উত্তম পুৰুষ (একবচন)	উত্তম পুৰুষৰ বহুবচন,
		(কর্ত্তাৰ সংখ্যা অনুসৰি হয়)
	উদাহৰণ— সঃ ত্বং অহং চ হসামঃ	হসামঃ
	(মই, তুমি আৰু তেওঁ হাঁহিছোঁ)।	

৪) বিভিন্ন পুৰুষ আৰু বচনৰ কর্ত্তা 'বা' এই অব্যয়টোৰ দ্বাৰা সংযুক্ত হ'লে, আটাইতকৈ ওচৰত থকা কর্ত্তাৰ পুৰুষ আৰু বচন অনুসৰি ক্রিয়াৰ পুৰুষ আৰু বচন নির্দিষ্ট হয়। যেনে— সঃ ত্বং বা গমিষ্যসি (তেওঁ বা তুমি যাবা), তে বয়ং বা ক্রীড়ামঃ (তেওঁলোক অথবা আমি খেলিছোঁ)।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ২ ঃ উদাহৰণত দেখুওৱাৰ দৰে তলৰ বাক্যকেইটা পৰিৱর্তন কৰক—

	সংস্কৃত	অসমীয়া
উদাহৰণ—	তপনঃ বিকাশঃ চ খাদতঃ	তপন আৰু বিকাশে খাইছে
৬)	গীতা সীতা চ পঠিষ্যতঃ	.....
৭)	.....	তুমি, হৰি আৰু বিনয়ে বিদ্যালয়লৈ গৈছিলা
৮)	ৰমেনঃ অহং চ ক্রীড়াবঃ	.....
৯)	.....	ত্রিনয়ণ বা তুমি ঘৰলৈ যাবা
১০)	বালকঃ বালিকাঃ চ গায়ন্তি	.....

২.৩.৩ বিশেষ্য (অথবা সর্বনাম) আৰু বিশেষণৰ সংযোগ

১) বিশেষ্য বা সর্বনামৰ যি লিঙ্গ, বিভক্তি আৰু বচন হয়, বিশেষণৰো সেই একেই লিঙ্গ, বিভক্তি আৰু বচন হয়। যেনে—

	পুংলিঙ্গ (প্রথমা বিভক্তি)		স্ত্রীলিঙ্গ (প্রথমা বিভক্তি)		ক্লীৱলিঙ্গ (প্রথমা বিভক্তি)	
	বিশেষ্য	**বিশেষণ**	**বিশেষ্য**	**বিশেষণ**	**বিশেষ্য**	**বিশেষণ**
একবচন	বালকঃ	সুন্দৰঃ	বালিকা	সুন্দৰী	ফলং	সুন্দৰম্
দ্বিবচন	বালকৌ	সুন্দৰৌ	বালিকে	সুন্দৰ্যৌ	ফলে	সুন্দৰে
বহুবচন	বালকাঃ	সুন্দৰাঃ	বালিকাঃ	সুন্দৰ্যঃ	ফলানি	সুন্দৰানি

২) বিশেষণৰূপে ব্যৱহৃত সর্বনামৰো বিশেষ্য অনুসৰিয়েই লিঙ্গ, বচন আৰু বিভক্তি নিৰূপণ কৰা হয়। যেনে— সা বালিকা বুদ্ধিমতী (সেই ছোৱালী জনী বুদ্ধিমতী); মম তানি মিত্রাণি উত্তমানি (মোৰ সেই বন্ধুবোৰ ভাল)।

৩) অব্যয়ৰ বিশেষণ সদায়েই ক্লীৱলিঙ্গৰ একবচনত ব্যৱহৃত হয়। যেনে— ৰমণীয়ম্ ইদং প্রাতঃ (এই ৰাতিপুৱাঁটো অতি সুন্দৰ)। ইয়াত 'প্রাতঃ' শব্দটো অব্যয়।

৪) একেটা বাক্যতে যদি দুই বা ততোধিক বিশেষ্য অথবা সর্বনাম পদ থাকে, আৰু ইহঁতৰ মাজত যদি এটা পুংলিঙ্গ আৰু আনটো স্ত্রীলিঙ্গ হয়; তেনেহ'লে সিহঁতৰ সাধাৰণ বিশেষণ পদটি পুংলিঙ্গ হয় আৰু বিশেষ্যৰ সংখ্যা অনুসৰি বিশেষণ পদৰ বচন নির্দিষ্ট কৰা হয়। যেনে— বৃক্ষঃ লতা চ সুন্দৰৌ (গছ আৰু লতাজোপা অতি সুন্দৰ)। ইয়াত পুংলিঙ্গ 'সুন্দৰঃ' শব্দ দ্বিবচনত প্রযুক্ত হৈছে।

৫) যদি একেটা বাক্যতে বিশেষ্য (বা সর্বনাম) পদসমূহৰ মাজত এটা ক্লীৱলিঙ্গৰ পদ

থাকে, তেনেহ'লে সিহঁতৰ সাধাৰণ বিশেষণ পদটো ক্লীৱলিঙ্গত হয়। পদটোৰ বচন বিশেষ্যৰ সংখ্যা অনুসৰি নির্দিষ্ট হয় অথবা ক্লীৱলিঙ্গৰ একবচনত নিৰূপিত হয়। যেনে— সঃ বালকঃ সা বালিকা তৎ পুষ্পং চ সুন্দৰাণি (সুন্দৰং বা) (সেই ল'ৰাটো, সেই ছোৱালীজনী আৰু সেই ফুলটো বৰ ধুনীয়া)।

২.৩.৪ লকাৰৰ প্ৰয়োগ

সংস্কৃতত ক্ৰিয়াৰ কাল তথা অবস্থা বুজাবলৈ যি দহটা লকাৰ প্ৰযুক্ত হয় তাৰ ভিতৰত সাধাৰণতে লট্, লোট্, লঙ্, বিধিলিঙ্ আৰু লৃট্ —এই পাঁচ প্ৰকাৰৰ লকাৰ বহুল ভাৱে ব্যৱহাৰ হয়।

ক) লট্ লকাৰৰ ব্যৱহাৰ ঃ

১) লট্ লকাৰ বৰ্ত্তমান কাল বুজাবলৈ ব্যৱহৃত হয়। লকাৰৰ বিভক্তি সমূহ কৰ্ত্তাৰ পুৰুষ, বচন অনুসৰি ধাতুৰ পিছত প্ৰযুক্ত হয়। যেনে— বালকঃ পুস্তকং পঠতি (ল'ৰাজনে কিতাপ পঢ়িছে), বালকাঃ ক্ষেত্ৰে ক্ৰীড়ন্তি (ল'ৰাবোৰে খেলপথাৰত খেলি আছে)। এইবাক্য দুটাৰ প্ৰথমটোত কৰ্ত্তা আৰু ক্ৰিয়াপদ দুয়োটাই একবচনত প্ৰয়োগ হৈছে আৰু দ্বিতীয় বাক্যটোৰ দুয়োটাতে বহুবচনৰ প্ৰয়োগ হৈছে।

২) চিৰন্তন সত্য, স্বভাৱ, অভ্যাস আদি বুজাবলৈও লট্ লকাৰৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। যেনে— সূৰ্য্যঃ পূৰ্বস্যাং দিশি উদেতি (সূৰ্য্য পূৱফালে উদয় হয়); বাল্যকালাৎ প্ৰভৃতি সঃ প্ৰাতভ্ৰমনং কৰোতি (শিশুকালৰে পৰাই তেওঁ প্ৰাতঃ ভ্ৰমণ কৰে)।

৩) কোনো ঐতিহাসিক ঘটনা বুজাবলৈ অতীত কালৰ অৰ্থত লট্ লকাৰ হয়। যেনে— অস্তি মহিলাৰোপ্যনগৰে অমৰশক্তিঃ নাম ৰাজা (মহিলাৰোপ্য নামৰ নগৰত অমৰশক্তি নামৰ এজন ৰজা আছিল)। 'অস্তি' ক্ৰিয়াপদটো বৰ্তমান কালত প্ৰয়োগ হৈছে। 'মহিলাৰোপ্যনগৰে' শব্দটো সপ্তমী বিভক্তিত হৈছে।

৪) 'স্ম' শব্দটো লট্ লকাৰৰ ক্ৰিয়াৰ পিছত প্ৰয়োগ কৰি বৰ্ত্তমানকালৰ বাক্যক অতীত কাললৈ লৈ যোৱা হয়। যেনে— ৰামঃ ৰাৱণং হন্তি স্ম (ৰামে ৰাৱণক বধ কৰিছিল)। ইয়াত 'ৰাৱণ' শব্দটো দ্বিতীয়া বিভক্তিত প্ৰযুক্তহৈছে।

খ) লোট্ আৰু বিধিলিঙ্ লকাৰৰ ব্যৱহাৰ ঃ

১) আশীৰ্বাদ, অনুৰোধ, আদেশ, আজ্ঞা আদি অৰ্থত লোট্ লকাৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। যেনে— তৱ কুশলং ভৱতু (তোমাৰ কুশল হওঁক)। ত্বং শীঘ্ৰং গচ্ছ (তুমি শীঘ্ৰেই যোৱা)।

২) ইচ্ছা অৰ্থবোধক ধাতু অথবা উচিত অৰ্থত বিধিলিঙ্ লকাৰৰ প্ৰয়োগ হয়। যেনে— ইচ্ছামি অহং ভৱান্ খাদেৎ (মই ইচ্ছা কৰিছোঁ আপুনি খাওক); ৰামঃ বিদ্যালয়ং গচ্ছেৎ (ৰামে বিদ্যালয়লৈ যোৱা উচিত)।

গ) **লঙ্ লকাৰৰ প্ৰয়োগ ঃ** অতীত কাল বুজাবলৈ লঙ্ লকাৰৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। যেনে— ৰামঃ হ্যঃ বিদ্যালয়ং অগচ্ছৎ (ৰামে যোৱাকালি বিদ্যালয়লৈ গৈছিল)। অহম্ আপনম্ অগচ্ছম্ (মই দোকানলৈ গৈছিলো)।

ঘ) **লৃট্ বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ ঃ** ভৱিষ্যৎ কাল বুজাবলৈ ধাতুৰ পিছত লৃট্ লকাৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। যেনে— ৰামঃ শ্বঃ বিদ্যালয়ং গমিষ্যতি (ৰামে অহাকালি বিদ্যালয়লৈ যাব)। অহং মহাভাৰতং পঠিষ্যামি (মই মহাভাৰত পঢ়িম)।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ তলত দিয়া বাক্যবোৰ উদাহৰণত দেখুওৱাৰ দৰে পৰিৱৰ্তন কৰক—

সংস্কৃত	অসমীয়া
উদাহৰণ— অহম্ অন্নং খাদামি	মই ভাত খাইছোঁ
১১)	তেওঁ সদায়ে ৰাতিপুৱা ভ্ৰমণ কৰে
১২) বয়ং হ্যঃ বিদ্যালয়ম্ অগচ্ছাম	.....
১৩)	প্ৰিয়ংকাই অহাকালি গুৱাহাটীলৈ যাব
১৪) গুৰুঃ বদতি- সত্যং বদেৎ	.....
১৫)	তুমি কামটো কৰা

২.৪ অনুবাদ সম্বন্ধে আৰু কিছুমান জানিবলগীয়া কথা

১) জীৱন (প্ৰাণ) শব্দ ক্লীৱলিঙ্গ। যেনে— বৃক্ষানাম্ অপি জীৱনম্ অস্তি (বৃক্ষসমূহৰো প্ৰাণ আছে)। প্ৰাণ, অসু (প্ৰাণ) আদি শব্দ পুংলিঙ্গ আৰু এইবোৰ সদায় বহুবচনত প্ৰয়োগ হয়। যেনে— মৃতস্য প্ৰাণাঃ ন বর্ত্তন্তে (মৃত ব্যক্তিৰ প্ৰাণ নাথাকে)।

২) 'মিত্ৰ' শব্দ 'বন্ধু' অৰ্থত ক্লীৱলিঙ্গ আৰু 'সূৰ্য্য' অৰ্থত পুংলিঙ্গ হয়। যেনে— হৰিঃ মম মিত্ৰম্ (হৰি মোৰ বন্ধু)। একক্ৰিয়ং ভৱেৎ মিত্ৰম্ (একেই কামকৰা ব্যক্তিক মিত্ৰ বুলি কোৱা হয়)। মিত্ৰঃ প্ৰাতঃ কালে আকাশে উদেতি (সূৰ্য্য ৰাতিপুৱা আকাশত উদয় হয়)।

৩) অপত্য (সন্তান) শব্দ ক্লীৱলিঙ্গ। যেনে— তস্য অনেকানি অপত্যানি সন্তি (তেওঁৰ বহুত সন্তান আছে)।

৪) কিতাপ বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা 'গ্ৰন্থ' শব্দ পুংলিঙ্গ তথা 'পুস্তক' শব্দ ক্লীৱলিঙ্গ। যেনে— ছাত্ৰাঃ গ্ৰন্থান্ পঠন্তি (ছাত্ৰসকলে গ্ৰন্থবোৰ পঢ়িছে); তস্য গৃহে পুস্তকানি নাস্তি (তেওঁৰ ঘৰত কিতাপবোৰ নাই)।

৫) ধন-সম্পত্তি বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা 'অৰ্থ' (wealth) শব্দ পুংলিঙ্গ আৰু 'ধন' শব্দ ক্লীৱলিঙ্গ। যেনে— ৰামস্য প্ৰভূতঃ অৰ্থঃ অস্তি (ৰামৰ প্ৰচুৰ পৰিমাণে ধন আছে);

দৰিদ্রস্য ধনং নাস্তি (দৰিদ্ৰৰ ওচৰত ধন নাই)। 'অর্থ' শব্দটো অভিধেয় (meaning) আৰু উদ্দেশ্য (motive) অর্থতো পুংলিঙ্গ হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে— অস্য শব্দস্য কোঽপি অর্থঃ নাস্তি (এই শব্দটোৰ কোনো অর্থ নাই); চৌৰঃ ধনস্য অর্থে গৃহং প্ৰৱিশতি (চোৰজনে ধনৰ কাৰণে গৃহত প্ৰৱেশ কৰিছে)।

৬) 'পানী' বুজোৱা 'অপ্' শব্দ নিত্যবহুবচনান্ত স্ত্রীলিঙ্গ, কিন্তু 'জল' শব্দ ক্লীৱলিঙ্গ।

৭) 'মেঘ' বুজোৱা, মেঘ, পয়োদ, জীমূত শব্দ পুংলিঙ্গ, কিন্তু 'অভ্ৰ' শব্দ ক্লীৱলিঙ্গ।

৮) দেৱতা (God) বুজোৱা 'দেৱ' শব্দ পুংলিঙ্গ, কিন্তু 'দেৱতা' শব্দ স্ত্রীলিঙ্গ আৰু 'দৈৱত' শব্দ ক্লীৱলিঙ্গ।

৯) দিন (day) বুজোৱাৰ ক্ষেত্ৰত 'দিৱস' শব্দ পুংলিঙ্গ; ' দিন', 'অহন্' শব্দ ক্লীৱলিঙ্গ। 'দিবা' শব্দটো অব্যয়।

১০) সুমনস্ (ফুল), সমা (বছৰ), সিকতা (বালি) আৰু বর্ষা (বৰষুণ) এই শব্দকেইটা স্ত্রীলিঙ্গ আৰু নিত্যবহুবচনান্ত।

১১) যুদ্ধ বুজোৱা শব্দ 'ৰণ' আৰু 'যুদ্ধ' শব্দ ক্লীৱলিঙ্গ; 'সমৰ' শব্দ পুংলিঙ্গ আৰু ক্লীৱলিঙ্গ। 'আহব' (যুদ্ধ) আৰু 'সংগ্ৰাম' শব্দ পুংলিঙ্গ আনহাতে 'যুধ্' শব্দ স্ত্রীলিঙ্গ।

১২) 'অৰণ্য' বুজোৱা শব্দ 'বন', 'গহন', 'বিপিন', 'অৰণ্য' শব্দবোৰ ক্লীৱলিঙ্গত প্ৰয়োগ হয়; আৰু 'অটবী' শব্দ স্ত্রীলিঙ্গত প্ৰয়োগ হয়।

১৩) পত্নী বুজোৱা 'দাৰ' শব্দ পুংলিঙ্গ তথা নিত্যবহুবচনান্ত; আনহাতে 'কলত্ৰ' শব্দ ক্লীৱলিঙ্গ। যেনে— সীতা ৰামস্য দাৰাঃ আসন্; সীতা ৰামস্য কলত্ৰম্ আসীৎ (সীতা ৰামৰ ভার্য্যা আছিল)।

১৪) দুটা বস্তু বুজোৱা দ্বয়, যুগল, যুগ্ম, মিথুন, দ্বন্দ্ব আদি শব্দসমূহ ক্লীৱলিঙ্গৰ একবচনত ব্যৱহাৰ হয়। যেনে— মম বাহুদ্বয়ম্ অস্তি (মোৰ দুখন হাত আছে); অহং সৰস্বত্যাঃ চৰণযুগলং বন্দে (সৰস্বতীদেৱীৰ চৰণযুগল মই বন্দনা কৰিছোঁ)। ত্ৰয়ম্, চতুষ্টয়ম্ আদি শব্দৰ লগতো একবচনৰ ক্ৰিয়া ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে— মুনিত্ৰয়ং নমস্কৰোমি (মই মুনিত্ৰয়ক নমস্কাৰ কৰিছোঁ), মুনিচতুষ্টয়ম্ আগচ্ছতি (মুনিচাৰিজন আহিছে)।

১৫) বহুবচন বুজোৱা 'কুল', 'গণ', 'বর্গ', 'য়ূথ', 'সার্থ', প্ৰভৃতি শব্দৰ প্ৰয়োগত ক্ৰিয়া সদায় একবচনত হয়। যেনে— মম গৃহং বালকগণঃ আগচ্ছতি (মোৰ ঘৰলৈ বন্ধুগণ আহিছে)।

১৬) সম্পূর্ণ শ্ৰেণী অথবা জাতি বুজাবলৈ একবচন বা বহুবচন দুয়োটাই ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে— মানৱঃ মৰণশীলঃ ভৱতি/মানৱাঃ মৰণশীলাঃ ভৱন্তি (মানুহ মৰণশীল)।

১৭) সংস্কৃত ব্যাকৰণত ব্যৱহাৰ হোৱা 'ক্তিন্' প্ৰত্যয়ান্ত শব্দবোৰ স্ত্রীলিঙ্গত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে— বালিকায়াঃ বুদ্ধিঃ (বুধ্ + ক্তিন্) প্ৰখৰা (ছোৱালীজনীৰ বুদ্ধি প্ৰখৰ)।

১৮) 'কৰিবলৈ', যাবলৈ' আদি নিমিত্তার্থক অসমাপিকা ক্ৰিয়াৰ অর্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ সংস্কৃতত 'তুমুন্' প্ৰত্যয়ৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। যেনে— সঃ পঠিতুং (পঠ্ + তুমুন্) বিদ্যালয়ং গচ্ছতি (তেওঁ পঢ়িবলৈ বিদ্যালয়লৈ যায়)।

১৯) 'পঢ়ি উঠি', 'খাই উঠি' আদি অসমাপিকা ক্ৰিয়াৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ সংস্কৃতত 'ক্ত্বাচ্' প্ৰত্যয়ৰ প্ৰয়োগ হয়। যেনে— সঃ পঠিত্বা (পঠ্ + ক্ত্বাচ্) শয়নং কৰিষ্যতি (তেওঁ পঢ়ি উঠি শুৱ)। এই একেটা অৰ্থতে 'ল্যপ্' প্ৰত্যয়ো হয়, যদি ধাতুটোৰ আগত উপসৰ্গ থাকে। যেনে— বিবেকঃ বিদ্যালয়াৎ আগম্য (আ-গম্ + ল্যপ্) পঠিষ্যতি (বিবেকে বিদ্যালয়ৰ পৰা আহি পঢ়িব)।

২০। কোনো এটা কাম বৰ্ত্তমানকালত চলি থকা (continue) অৰ্থত সংস্কৃতত 'শতৃ' প্ৰত্যয়ৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। যেনে— বালকঃ হসন্ গচ্ছতি (ল'ৰাটোৱে হাঁহি হাঁহি গৈ আছে)।

জানি থোৱা ভাল

ক্তিন্ প্ৰত্যয়— ক্তিন্ এটা কৃৎ প্ৰত্যয়। ধাতুৰ পিছত ব্যৱহাৰ হোৱা প্ৰত্যয় সমূহক কৃৎপ্ৰত্যয় বোলে। ক্তিন্ প্ৰত্যয়ান্ত শব্দ স্ত্ৰীলিঙ্গ। কেইটামান ক্তিন্ প্ৰত্যয়ান্ত শব্দৰ উদাহৰণ হৈছে— খ্যা + ক্তিন্ - খ্যাতিঃ (যশস্যা), গম্ + ক্তিন্ - গতিঃ, মন+ ক্তিন্- মতিঃ, বচ্+ ক্তিন্ - উক্তিঃ (কথা) ইত্যাদি।

উপসৰ্গ— ব্যাকৰণত উপসৰ্গৰ সংখ্যা হৈছে ২০টা। উপসৰ্গ সমূহ আচলতে হৈছে অব্যয়। যিবোৰ শব্দৰ কেতিয়াও কোনো ৰূপৰ পৰিৱৰ্তন নহয়, অৰ্থাৎ সকলো লিঙ্গ, বিভক্তি আৰু বচনত একেদৰেই থাকে, সেইবোৰ শব্দকে অব্যয় বোলে। এই অব্যয় সমূহ যেতিয়া কোনো ধাতুৰ লগত ব্যৱহৃত হয়, তেতিয়া ইহঁতক উপসৰ্গ বুলি কোৱা হয়। এই কুৰিটা উপসৰ্গ হৈছে— প্ৰ, পৰা, অপ, সম, নি, অৱ, অনু, নিৰ, দুৰ্ ,বি, অধি, সু, উৎ, পৰি, প্ৰতি, অভি, অতি, অপি, উপ আৰু আ।

"প্ৰপৰাপসমন্ববনির্দুৰভিব্যধিসূদতিনিপ্ৰতিপর্য্যপয়ঃ।
উপ আঙিতি বিংশতিৰেষ সখে উপসর্গবিধিঃ কথিতঃ কবিনা।।"

শতৃ প্ৰত্যয়— বৰ্ত্তমান কালৰ অৰ্থত পৰস্মৈপদী ধাতুৰ অন্তত শতৃ প্ৰত্যয়ৰ প্ৰয়োগ হয়। শতৃ প্ৰত্যয় ইংৰাজীত Present Participle Adjectiveৰ অনুৰূপ। অসমীয়াৰ গৈ গৈ, নাচি নাচি, দৌৰি থকা ইত্যাদি অৰ্থত সংস্কৃতত শতৃ প্ৰত্যয় প্ৰয়োগ কৰা হয়। শতৃ প্ৰত্যয়ান্ত শব্দবোৰ বিশেষণ শব্দ। শতৃ প্ৰত্যয়ান্ত শব্দবোৰৰ ৰূপ লিঙ্গ অনুসৰি গচ্ছৎ (গম্ + শতৃ, ক্লীৱ) শব্দৰ বিভিন্ন লিঙ্গৰ ৰূপৰ দৰে কৰা হয়। যেনে— হসন্ আয়াতি বালকঃ (ল'ৰাজনে হাঁহি হাঁহি আহিছে), দুষ্টাঃ বালকাঃ পঠন্তঃ কলহং কুর্বন্তি (দুষ্ট ল'ৰাবোৰে পঢ়ি থকা সময়তে কাজিয়া কৰিছে)।

২.৫ অনুবাদৰ নমুনা

(ক)

১) এইজন ল'ৰা। ল'ৰাজনে কি কৰিছে?

⟹ এষঃ বালকঃ। বালকঃ কিং করোতি?

২) এইবোৰ ঘোড়া। ঘোড়াবোৰে দৌৰিছে।

⇒ এতে অশ্বাঃ। অশ্বাঃ ধাৱন্তি।

৩) ছোৱালীজনীয়ে খেলা নাই, তাই পঢ়িছেহে।

⇒ বালিকা নহি খেলতি, সা তু পঠতি।

৪) ছোৱালীবোৰে খেলিছে।

⇒ বালিকাঃ ক্রীড়ন্তি।

৫) বাগিছাত ফুলবোৰ ফুলিছে।

⇒ উদ্যানে পুষ্পাণি বিকসন্তি।

৬) তোমালোকে কি কৰিছা? মই ইয়াত খেলি আছোঁ।

⇒ যূয়ং কিং কুৰুথ? অহম্ অত্র ক্রীড়ামি।

৭) মই বিদ্যালয়লৈ যাও। তাত পঢ়ো, লিখো আৰু খেলো।

⇒ অহং বিদ্যালয়ং গচ্ছামি। তত্র পঠামি, লিখামি, ক্রীড়ামি চ।

৮) মই প্রতিদিনে কথাচৰি চাবলৈ যাওঁ।

⇒ অহং প্রতিদিনং চলচ্চিত্রং দ্রষ্টুং গচ্ছামি।

৯) মোৰ ঘৰ বিদ্যালয়ৰ ওচৰত।

⇒ মম গৃহং বিদ্যালয়স্য সমীপে অস্তি।

১০) গছবোৰত ফুলবোৰ ফুলি আছে।

⇒ বৃক্ষেষু পুষ্পাণি বিকসন্তি।

১১) অহাকালি ৰবিবাৰ। তুমি বিদ্যালয়লৈ যাবানে?

⇒ শ্বঃ ৰবিবাৰঃ। কিং ত্বং বিদ্যালয়ং গমিষ্যসি?

১২) আমাৰ মহাবিদ্যালয়ৰ উৎসৱলৈ শিক্ষামন্ত্রী আহিব।

⇒ অস্মাকং মহাবিদ্যালয়স্য উৎসৱে শিক্ষা-মন্ত্রি মহোদয়ঃ আগমিষ্যতি।

১৩) মোহনৰ মাকে সন্ধিয়া দোকানৰ পৰা আম আনে।

⇒ মোহনস্য মাতা সায়ম্ আপণাৎ আম্রাণি আনয়তি।

১৪) শিক্ষকে ছাত্রসকলৰবাবে শিক্ষা প্রদান কৰে।

⇒ শিক্ষকঃ শিষ্যেভ্যঃ শিক্ষাং দদাতি।

১৫) প্রাচীন কালত মহিলাৰোপ্য নগৰত এজন ব্রাহ্মণ আছিল।

⇒ পুৰা মহিলাৰোপ্যনামনগৰে একঃ ব্রাহ্মণঃ আসীৎ।

১৬) এই ভাৰতবর্ষ নদীবহুল।

⇒ নদীবহুলা ইয়ং ভাৰতভূমি।

১৭) তেওঁ মোৰ সৈতে একেলগে আহিছে।

⇒ সঃ ময়া সহ আগচ্ছতি।

১৮) গংগা নৈ যমুনাৰে সৈতে মিল হৈছে।

⇒ গঙ্গা যমুনাম্ উপতিষ্ঠতে।

১৯) যদি তুমি উত্তৰ দিয়া তেনেহলে তোমাৰ মৃত্যু হ'ব।

⇒ যদি ত্বম্ উত্তৰং দদাসি তদা তৰ মৰণং ভৱিষ্যতি।

২০) হে দয়াময়। মোৰ প্ৰতি সদয় হোৱা।

⇒ হে দয়াময়। মাং প্ৰতি সদয়ো ভৱ।

(খ)

১) মন্দৰ পৰ্বতত দুৰ্দান্ত নামেৰে সিংহ এটাই বাস কৰিছিল আৰু তেওঁ সদায়ে বহুত পশু বধ কৰিছিল। এদিনাখন সকলোবোৰ পশুৱে সিংহৰ ওচৰলৈ আহি ক'লে যে— হে মৃগেন্দ্ৰ, তুমি কি কাৰণে সদায় ইমানবোৰ পশু বধ কৰিছা? প্ৰসন্ন হোৱা। আমি নিজেই তোমাৰ ভোজনৰ বাবে প্ৰতিদিনে একোটাকৈ পশু প্ৰেৰণ কৰিম।

⇒ মন্দৰ পৰ্বতে দুৰ্দান্তঃ নামঃ সিংহঃ বসতি স্ম। সঃ চ সৰ্বদা বহূনাং পশূনাং বধং কৰোতি স্ম। একদা সৰ্বে পশৱঃ সিংহস্য সমীপম্ অগচ্ছন্ অবদন্ চ- মৃগেন্দ্রহ্লু ত্বং কিমৰ্থং সৰ্বদা পশূনাং বধং কৰোষি? প্ৰসীদ। বয়ং স্বয়ং তৰ ভোজনায় প্ৰতিদিনম্ একম্ পশুং প্ৰেষয়িস্যামঃ।

২) কোনো এখন নগৰত এজন ৰজা আছিল। তেওঁৰ ৰাজভৱনত বহুত জন্তু আছিল। সেইবোৰে তেওঁৰ পৰিচৰ্য্যা কৰিছিল। সেইবোৰ পশুৰ ভিতৰত এটা বান্দৰ তেওঁৰ বৰ প্ৰিয় আছিল। এদিনাখন ৰজা শুই আছিল। তেতিয়া সেই বান্দৰটোৱে ৰজাক বিছনীৰে বিছি আছিল।

⇒ একস্মিন্ নগৰে একঃ নৃপঃ আসীৎ। তস্য ভৱনে বহবঃ পশৱঃ আসন্। তে তস্য সেৱাম অকুৰ্বন্। তেষু পশুষু একঃ বানৰঃ তস্য প্ৰিয়ঃ আসীৎ। একদা নৃপঃ সুপ্তঃ আসীৎ। তদা সঃ বানৰঃ ব্যজনেন তম্ অবীজয়ৎ।

৩) আমাৰ ভাৰতবৰ্ষ অতিশয় বিশাল। ইয়াত বহুত পৰ্বতআছে। সেইবোৰৰ ভিতৰত কিছুমান অতি ওখ আৰু কিছুমান অতি চাপৰ। এই পৰ্বতসমূহে মেঘৰ টুকুৰা বোৰক ধৰি লৈ বৰষুণ সৃষ্টি কৰে। ইয়াৰ পৰাই বহুত নদী প্ৰৱাহিত হৈছে। নদীসমূহৰ ভিতৰত মহানদী, গোদাবৰী, কাবেৰী, কৃষ্ণা আদি প্ৰধান।

⇒ অস্মাকং ভাৰতদেশঃ অতীৱ বিশালঃ অস্তি। অস্মিন্ বহবঃ গিৰয়ঃ সন্তি। তেষু কেচন অত্যুন্নতাঃ কেচন অনুন্নতাঃ চ। তে গিৰয়ঃ মেঘকলাপং ধৃত্বা বৃষ্টিং সম্পাদয়ন্তি। অনেন অনেকাঃ নদ্যঃ প্ৰৱহন্তি। অনেকাসু নদীষু মহানদী, গোদাৱৰী, কাবেৰী, কৃষ্ণা ইত্যাদয় চ প্ৰমুখাঃ সন্তি।

৪) সংস্কৃত ভাষা ভাৰতবৰ্ষৰ সংস্কাৰ ভাষা। ভাৰতবৰ্ষত প্ৰতিদিনে বিভিন্ন সংস্কাৰ কাৰ্য্যত এই ভাষাৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। এই ভাষাৰ বিভিন্ন বিশেষত্বৰ ভিতৰত এইটো অন্যতম যে ইয়াৰ সাহিত্যত থকা সুবচন সমূহে মানুহক অনুপ্ৰেৰণা যোগায়।

⇒ সংস্কৃত ভাষা ভাৰতবৰ্ষস্য সংস্কাৰভাষা। ভাৱতে সংস্কৃতভাষায়াঃ প্ৰতিদিনং বিবিধ সংস্কাৰকাৰ্য্যেষু প্ৰয়োগঃ ভৱতি। এতস্যাঃ অনেকাসু বিশেষতাসু ইয়ম্ অন্যতমা বিশেষতা যৎ অস্যাঃ বাঙ্ময়ে বিদ্যমানাঃ সূক্তয়ঃ অভ্যুদয়ায় প্ৰেৰয়ন্তি।

৫) এদিনাখন গোপালে সুৰেশৰ সৈতে উদ্যানলৈ গৈছিল। তাত সিহঁত দুটাই দুডাল আমৰ গছ দেখিবলৈ পালে। গছত থকা পকা আমবোৰ দেখি দুয়োজনৰে লোভ লাগিল। উদ্যান ৰক্ষকৰ ওচৰলৈ গৈ দুয়োজনে সুধিলে— 'মহাশয়, আমবোৰৰ দাম কিমান?" তেওঁ উত্তৰ দিলে- 'তিনিটকাত তিনিটা ফল দিম।"

⟹ একদা গোপালঃ সুৰেশেন সহ উদ্যানম্ অগচ্ছৎ। তৌ তত্র দ্বৌ আম্রবৃক্ষৌ অপশ্যতাম্। বৃক্ষয়োঃ পক্কানি ফলানি দৃষ্ট্বা তৌ লালায়িতৌ অভৱতাম্। উদ্যানপালকম্ উপেত্য তৌ অপৃচ্ছতাম্- "ভদ্র, আম্রাণাং কিং মূল্যম্।" সঃ প্রত্যবদৎ- "ত্রিভিঃ ৰূপ্যকৈঃ ত্রীণি ফলানি যচ্ছামি।"

২.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- অসমীয়া ভাষাৰ পৰা সংস্কৃত ভাষালৈ বাক্য অনুবাদ কৰাৰ জ্ঞান লাভ কৰিলে।
- সংস্কৃত ভাষাৰ তিনিটা লিঙ্গ, তিনিটা বচন, ছয়টা কাৰক আৰু সাতটা বিভক্তিৰ বিষয়েও জ্ঞান লাভ কৰিলে।
- সংস্কৃত ভাষাত কর্ত্তৃবাচ্যত (Active voice) কর্ত্তা অনুসৰিহে যে ক্রিয়াৰ ব্যৱহাৰ হয়- এই বিষয়েও জ্ঞান লাভ কৰিলে।
- 'সুপ্' বিভক্তি সমূহ শব্দৰ (প্রাতিপদিক) ৰ পিছত আৰু 'তিঙ্' বিভক্তি সমূহ ধাতুৰ পিছত প্রয়োগ হয়— এই বিষয়ে অৱগত হ'ব পাৰিলে।
- বিশেষণ পদ সমূহে সদায়ে যে বিশেষ্য অথবা সর্বনাম পদক অনুসৰণ কৰে- তাৰ সম্যক জ্ঞান লাভ কৰিলে।

২.৭ অধিক জানিবলৈ

১) তালুকদাৰ, প্রিয়দাস (১৯৮৩); *অসমীয়া ভাষা বোধিকা*, গুৱাহাটী ঃ এল.বি.এছ পাব্লিকেশ্যান।

২) দ্বিবেদী, কপিলদেৱ (২০০১); *প্রৌঢ়-ৰচনানুবাদকৌমুদী*, বাৰাণসী ঃ বিশ্ববিদ্যালয় প্রকাশন।

৩) বিদ্যাসাগৰ, ঈশ্বৰ চন্দ্র, *সমগ্র ব্যাকৰণ- কৌমুদী*; কলিকতা ঃ দেৱ সাহিত্য কুটীৰ প্রাইভেট লিমিটেড।

৪) ভট্টাচার্য্য, ড° হৰিচন্দ্র (১৯৯৬); *সংস্কৃত ব্যাকৰণ প্রভা;* গুৱাহাটী ঃ বৰুৱা এজেন্সি।

৫) শাস্ত্রী, খগেন্দ্র নাথ (১৯৮৫); *সংস্কৃত প্রৱেশ ব্যাকৰণ*, গুৱাহাটী ঃ গ্রন্থ পীঠ।

৬) শাস্ত্রী, চক্রধৰ নৌটিয়াল (১৯৮৮); *বৃহদ্-অনুবাদ- চন্দ্রিকা,* দিল্লী ঃ মোতীলাল বনাৰসীদাস।

২.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ১) তুমি যোৱা।

২) বালকাঃ ক্রীড়ন্তি।

৩) আমি হাঁহিছো।

৪) আৱাং পঠাবঃ।

৫) বিক্রমে গাইছে।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৬) গীতা আৰু সীতাই পঢ়িব।

৭) ত্বং হৰিঃ বিনয়ঃ চ বিদ্যালয়ম্ অগচ্ছন্।

৮) ৰমেন আৰু মই খেলিছোঁ।

৯) ত্রিণয়ন ত্বং বা গমিষ্যসি।

১০) ল'ৰাবোৰ আৰু ছোৱালীবোৰে গাইছে।

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ১১) সঃ সর্বদা প্রাতঃ ভ্রমণং কৰোতি।

১২) আমি যোৱা কালি বিদ্যালয়লৈ গৈছিলো।

১৩) প্রিয়ংকা শ্বঃ গুৱাহাটীনগৰং গমিষ্যতি।

১৪) গুৰুয়ে কয়- সচাঁ কথা কোৱা উচিত।

১৫) ত্বং কর্ম কুৰু।

২.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ ঃ তলৰ বাক্যকেইটা সংস্কৃতলৈ অনুবাদ কৰক।

ক) আমাৰ ভাৰতবর্ষ অতিশয় বিশাল।

খ) কোনো এখন নগৰত বিক্রমাদিত্য নামেৰে এজন ৰজা আছিল।

গ) পশু বিলাকৰ এটা বান্দৰ ৰজাৰ বৰ প্রিয় আছিল।

ঘ) এদিনাখন সকলোবোৰ পশু সিংহৰ ওচৰলৈ আহিছিল।

ঙ) সংস্কৃত ভাষা ভাৰতবর্ষৰ সংস্কাৰ ভাষা।

*** ***** ***

অধ্যায় ৩ ঃ ভাৱবোধ পৰীক্ষণ (Comprehension)

অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ উদ্দেশ্য

৩.২ পৰিচয়

৩.৩ ভাৱবোধ পৰীক্ষণৰ সাধাৰণ কৌশলসমূহ

৩.৩.১ অধ্যয়নৰ কৌশল

৩.৩.২ উত্তৰকৰণৰ কৌশল

৩.৪ উদাহৰণ

৩.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৩.৬ অধিক জানিবলৈ

৩.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৩.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ভাৱবোধ পৰীক্ষণ বা Comprehension-ৰ আভাস লাভ কৰিব
- সংস্কৃত ভাষাত Comprehension কৰাৰ কৌশলসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- Comprehensionৰ বাবে যিবিলাক নিয়মৰ প্ৰয়োজন, সেইসমূহৰ সামান্য ধাৰণা লাভ কৰিব পাৰিব
- Comprehensionৰ বিভিন্ন নমুনাৰ সৈতে পৰিচিত হ'ব।

৩.২ পৰিচয়

Comprehension অৰ্থাৎ ভাৱবোধ পৰীক্ষণ হৈছে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ বুদ্ধি আৰু ভাষাজ্ঞান পৰীক্ষা কৰাৰ এটা পদ্ধতি। সংস্কৃত ভাষাৰ বোধ আৰু ভাষাটো প্ৰয়োগৰ জ্ঞান পৰীক্ষা কৰাৰ বাবে এই Comprehensionৰ আশ্ৰয় লোৱা হয়। এই পৰীক্ষা কৰিবৰ বাবে পাঠ্যৰ বা পাঠ্যৰ বাহিৰৰ পাঠৰ এটা দফা উল্লেখ কৰি সেই দফাৰ ভিতৰত হ'ব পৰা কেইটামান প্ৰশ্ন সোধা হয়।

Comprehensionৰ জৰিয়তে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ বোধ শক্তিৰ উমান পাব পাৰি। এটা নিৰ্দিষ্ট দফাৰ ধাৰণাৰ দ্বাৰা আন এটা ধাৰণা গঠন কৰিব পৰা কৌশল ইয়াৰ দ্বাৰা আয়ত্ব কৰিব পাৰি।

Comprehension Testত এটা নিৰ্দিষ্ট দফাৰ বিষয়বস্তুৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি কেইটামান প্ৰশ্ন তৈয়াৰ কৰা হয়। ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে নিৰ্দিষ্ট দফাটো ভালদৰে অধ্যয়ন কৰি লৈ ইয়াৰ লগত সন্নিৱিষ্ট প্ৰশ্নসমূহৰ উত্তৰ সংক্ষেপে আৰু যথাযথভাৱে নিজৰ ভাষাত দিব লাগে।

৩.৩ ভাৱবোধ পৰীক্ষণৰ সাধাৰণ কৌশলসমূহ

ভাৱবোধ পৰীক্ষণৰ ক্ষেত্ৰত কিছুমান কৌশল জানি ল'লে সুবিধা হয়। এই কৌশলসমূহক দুটা ভাগত ভগোৱা যায়। এটা হ'ল অধ্যয়নৰ কৌশল আৰু আন এটা হ'ল উত্তৰণৰ কৌশল। এতিয়া আপোনাৰ সুবিধাৰ বাবে তলত ভাৱবোধৰ কৌশল কিছুমান আগবঢ়োৱা হৈছে—

৩.৩.১ অধ্যয়নৰ কৌশল

১) উত্তৰসমূহ কৰাৰ আগতে নির্দিষ্ট দফাটো ভালদৰে পঢ়িব লাগে। প্ৰথমবাৰ পঢ়োতে কিছু টান যেন লাগিলে, দফাটো দুই-তিনিবাৰ পঢ়িব লাগে।

২) দফাটোত থকা কঠিন শব্দবোৰৰ অৰ্থ বাক্যটোত থকা আন শব্দবিলাকৰ সহায়ত বুজিবলৈ চেষ্টা কৰিব লাগে।

৩) সন্ধিযুক্ত পদসমূহ অথবা সমাসবদ্ধ পদসমূহ ভাঙি লৈ অৰ্থ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিব লাগে।

৪) বিভক্তিযুক্ত শব্দসমূহৰ বিভক্তিৰ চিনসমূহ চাই অৰ্থ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিব লাগে।

৫) বাক্যসমূহত থকা কৰ্তা, কৰ্ম আৰু ক্ৰিয়াটো ভালদৰে উলিয়াই ল'লে বাক্যটোৰ অৰ্থ বুজাত সহজ হয়। যেনে— বালকঃ, পুস্তকং পঠতি। ইয়াৰে বালকঃ - কৰ্তা, পুস্তকং - কৰ্ম, পঠতি - ক্ৰিয়া।

৬) বাক্যসমূহত থকা শব্দবোৰৰ অৰ্থ জানিবলৈ হ'লে শব্দসমূহৰ কাৰক-বিভক্তি নিৰ্ণয় কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিব লাগে। উদাহৰণস্বৰূপে—

i) অৰ্দ্ধপঃ আপনাৎ ফলম্ আনয়তি, গৃহে চ ভোজনং কৰোতি।

ii) বিদ্যালয়ে ছাত্ৰঃ হস্তেন অধ্যাপকস্য পুস্তকানি গৃহীত্বা বালকয়ে দদাতি।

ওপৰৰ বাক্য দুটাৰ শব্দসমূহৰ কাৰক-বিভক্তি নিম্নোক্ত ধৰণে হয়—

শব্দ	কাৰক	বিভক্তি
অৰ্দ্ধপঃ, ছাত্ৰঃ	কৰ্তা	প্ৰথমা
ফলম্, পুস্তকানি	কৰ্ম	দ্বিতীয়া
হস্তেন	কৰণ	তৃতীয়া
বালকায়	সম্প্ৰদান	চতুৰ্থী
আপনাৎ	অপাদান	পঞ্চমী
অধ্যাপকস্য	সম্বন্ধ	ষষ্ঠী
গৃহে	অধিকৰণ	সপ্তমী

৩.৩.২ উত্তৰকৰণৰ কৌশল

এতিয়া আপুনি দফাটো অধ্যয়নৰ অন্তত উত্তৰসমূহ কৰাৰ কৌশলসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

১) দফাটোৰ ওপৰত নির্দিষ্ট কৰি দিয়া প্রশ্নসমূহ প্রথমতে ভালদৰে অধ্যয়ন কৰি বুজি ল'ব লাগে।

২) প্রশ্নটোৰ উত্তৰ পৰাক্ষেত্রত সংক্ষেপতে আৰু যথাযথভাৱে দিবলৈ চেষ্টা কৰিব লাগে। উত্তৰ কৰাৰ ক্ষেত্রত বাহুল্য বর্জন কৰাই ভাল।

৩) সংস্কৃত ভাষাত সাধাৰণতে 'কিম্' (who, which) এই সর্বনাম শব্দটোৰ জৰিয়তে প্রশ্ন সোধা হয়। যেনে— কঃ ত্বম্? (তুমি কোন?), কস্মৈ ইদং দাস্যাসি? (কাক এইটো দিবা?), কস্য ইদং গৃহম্? (কাৰ এইটো ঘৰ?), কস্মিন্ দিৱসে ইদম্ অভৱৎ? (কোন দিনাখন এইটো হৈছিল?), কা ইয়ং বালিকা? (এই ছোৱালীজনী কোন?), কস্যাং নগর্য্যাং ত্বং বসসি? (কোনখন নগৰীত তুমি বাস কৰা?), কিং তস্য নাম? (তেওঁৰ নাম কি?), ত্বং কিং কর্ম কৰোষি? (তুমি কি কাম কৰিছা?), কানি পুস্তকানি তব? (কোনবোৰ কিতাপ তোমাৰ?, কস্মিন্ বনে মুনিঃ বসতি? (কোনখন হাবিত মুনিজনে বাস কৰে?)

৪) এই কিম্ শব্দটো পুংলিঙ্গ, স্ত্রীলিঙ্গ আৰু ক্লীৱলিঙ্গ— এই তিনিওটা লিঙ্গতে পৃথকে পৃথকে প্রয়োগ হয়। তলত তিনিওটা লিঙ্গতে ইয়াৰ শব্দ ৰূপবোৰ দিয়া হ'ল—

কিম্ (পুংলিঙ্গ) (অর্থ - কোন)

বিভক্তি	একবচন	দ্বিবচন	বহুবচন
প্রথমা	কঃ (কোন)	কৌ (কোন দুজনে)	কে (কোনসকলে)
দ্বিতীয়া	কম্ (কাক)	কৌ (কোন দুজনক)	কান্ (কোনসকলক)
তৃতীয়া	কেন (কাৰ দ্বাৰা)	কাভ্যাম্ (কোন দুজনৰ দ্বাৰা)	কৈঃ (কোনবোৰৰ দ্বাৰা
চতুর্থী	কস্মৈ (কা লৈ)	কাভ্যাম্ (কোন দুজনলৈ)	কেভ্যঃ (কোনবোৰলৈ)
পঞ্চমী	কস্মাৎ (কাৰ পৰা)	কাভ্যাম্ (কোন দুজনৰ পৰা)	কেভ্যঃ(কোনবোৰৰ পৰা)
ষষ্ঠী	কস্য (কাৰ)	কয়োঃ (কোন দুজনৰ)	কেষাম্ (কোনবোৰৰ)
সপ্তমী	কস্মিন্ (ক'ত, কোনজনত)	কয়োঃ (কোন দুজনত)	কেষু (কোনবোৰত)

কিম্ (স্ত্রীলিঙ্গ)

বিভক্তি	একবচন	দ্বিবচন	বহুবচন
প্রথমা	কা (কোনজনী)	কে	কাঃ
দ্বিতীয়া	কাম্ (কোনজনীক)	কে	কাঃ
তৃতীয়া	কয়া (কোনজনীৰ দ্বাৰা)	কাভ্যাম্	কাভিঃ

চতুর্থী	কস্মৈ (কোনজনীলৈ)	কাভ্যাম্	কাভ্যঃ
পঞ্চমী	কস্যাঃ (কোনজনীৰ পৰা)	কাভ্যাম্	কাভ্যঃ
ষষ্ঠী	কস্যাঃ (কোনজনীৰ)	কয়োঃ	কাসাম্
সপ্তমী	কস্যাম্ (কোনজনীত)	কয়োঃ	কাসু

কিম্ (ক্লীৱলিঙ্গ)

বিভক্তি	একবচন	দ্বিবচন	বহুবচন
প্রথমা	কিম্ (কি)	কে	কানি
দ্বিতীয়া	কিম্ (কোনটোক)	কে	কানি

(বাকীবোৰ ৰূপ পুংলিঙ্গৰ দৰেই হয়)

৫) প্রশ্নসমূহত থকা 'কিম্' শব্দ ৰূপৰ অন্তর্গত প্রশ্নবোধক শব্দটোত যি লিঙ্গ, যি বচন তথা যি বিভক্তি থাকে, সম্ভৱ ক্ষেত্রত উত্তৰবোধক শব্দটোতো সেই লিঙ্গ, সেই একেই বচন আৰু সেই বিভক্তি প্রয়োগ কৰা উচিত।

উদাহৰণস্বৰূপে—

ক) প্রশ্ন — কঃ ত্বম্? (পুংলিঙ্গ, প্রথমা, একবচন)
উত্তৰ — বালকঃ অহম্।

খ) প্রশ্ন— জন্তুশালায়াং কং পশ্যসি? (পুংলিঙ্গ, দ্বিতীয়া, একবচন)
উত্তৰ— জন্তুশালায়াং সিংহং পশ্যামি।

গ) প্রশ্ন— কস্য ইদং গৃহম্? (পুংলিঙ্গ, ষষ্ঠী, একবচন)
উত্তৰ— প্রহ্লাদস্য ইদং গৃহম্।

ঘ) প্রশ্ন— কে আগচ্ছন্তি? (পুংলিঙ্গ, প্রথমা, বহুবচন)
উত্তৰ— জনাঃ আগচ্ছন্তি।

ঙ) প্রশ্ন— কেভ্যঃ ফলং দাতুং ইচ্ছসি? (পুংলিঙ্গ, চতুর্থী, বহুবচন)
উত্তৰ— বালকেভ্যঃ ফলং দাতুং ইচ্ছামি।

চ) প্রশ্ন— কা ইয়ং বালিকা? (স্ত্রীলিঙ্গ, প্রথমা, একবচন)
উত্তৰ— ছন্দিতা ইয়ং বালিকা।

ছ) প্রশ্ন— কস্যাঃ গৃহম্? (স্ত্রীলিঙ্গ, ষষ্ঠী, একবচন)
উত্তৰ— কাংক্ষিতায়াঃ গৃহম্।

জ) প্রশ্ন— কাসাম্ হস্তেষু পুস্তকানি সন্তি? (স্ত্রীলিঙ্গ, ষষ্ঠী, বহুবচন)
উত্তৰ— বালিকানাং হস্তেষু পুস্তকানি সন্তি।

ঝ) প্রশ্ন—কিং তস্য নাম? (ক্লীৱলিঙ্গ, প্রথমা, একবচন)
উত্তৰ— পংকজঃ তস্য নাম। (পুংলিঙ্গ, প্রথমা, একবচন)

ঞ) প্রশ্ন— কানি পুস্তকানি তব? (ক্লীৱলিঙ্গ, প্রথমা, বহুবচন)
উত্তৰ— সংস্কৃত-পুস্তকানি মম।

৬) কুত্র, কদা, কতি, কিমর্থং, কুতঃ, কথম্ আৰু কিম্— এই সাতটা শব্দক একেলগে সংস্কৃত ভাষাত "সপ্ত 'ক' কাৰ" বুলি কোৱা হয়। এই শব্দকেইটাৰ জৰিয়তে প্রশ্নৰ অৱতাৰণা কৰা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে—

কুত্র (ক'ত) — ভবতঃ গৃহং কুত্র অস্তি?

কদা (কেতিয়া) — ভবান্ কদা খাদতি?

কতি (কিমান) — কতি বালকাঃ সন্তি?

কিমর্থং (কি কাৰণে) — বালকঃ কিমর্থং বিদ্যালয়ং গচ্ছতি?

কুতঃ (ক'ৰ পৰা) — বালকঃ কুতঃ আগচ্ছতি?

কথম্ (কেনেকৈ) — অশ্বঃ কথম্ ধাবতি?

কিম্ (কি) — ভবতঃ পিতা কিং কৰোতি?

৭) প্রশ্নসমূহত থকা কাল অনুসৰি উত্তৰসমূহ দিব লাগে। প্রশ্নটো অতীত কালত থাকিলে উত্তৰটোও অতীত কালত দিব লাগে। যেনে— মন্দিৰঃ কুত্র আসীৎ? উত্তৰ-মন্দিৰঃ নদীতীৰে আসীৎ। সংস্কৃত ভাষাত 'হোৱা' অথবা 'থকা' অর্থত (ইংৰাজীত 'be-verb') ভূ, অস্ আৰু বৃৎ— এই তিনিটা ধাতুৰ ৰূপ বহুলভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। এই ধাতু তিনিটাৰ বর্তমান, অতীত আৰু ভৱিষ্যৎ কালৰ ক্রিয়াৰ ৰূপসমূহ তলত দেখুওৱা হ'ল—

ভূ ধাতু (পৰস্মৈপদী)

লট্ (বর্তমান কাল)

	প্রথম পুৰুষ	**মধ্যম পুৰুষ**	**উত্তম পুৰুষ**
একবচন	ভৱতি	ভৱসি	ভৱামি
দ্বিবচন	ভৱতঃ	ভৱথঃ	ভৱাৱঃ
বহুবচন	ভৱন্তি	ভৱথ	ভৱামঃ

লঙ্ (অতীত কাল)

	প্রথম পুৰুষ	**মধ্যম পুৰুষ**	**উত্তম পুৰুষ**
একবচন	অভৱৎ	অভৱঃ	অভৱম্
দ্বিবচন	অভৱতাম্	অভৱতম্	অভৱাৱ
বহুবচন	অভৱন্	অভৱত	অভৱাম

লৃট্ (ভৱিষ্যৎ কাল)

	প্রথম পুৰুষ	**মধ্যম পুৰুষ**	**উত্তম পুৰুষ**
একবচন	ভৱিষ্যতি	ভৱিষ্যসি	ভৱিস্যামি
দ্বিবচন	ভৱিষ্যতঃ	ভৱিষ্যথঃ	ভৱিস্যাৱঃ
বহুবচন	ভৱিষ্যন্তি	ভৱিষ্যথ	ভৱিষ্যামঃ

অস্ ধাতু (পৰস্মৈপদী)

লট্

	প্রথম পুৰুষ	**মধ্যম পুৰুষ**	**উত্তম পুৰুষ**
একবচন	অস্তি	অসি	অস্মি
দ্বিবচন	স্তঃ	স্থঃ	স্বঃ
বহুবচন	সন্তি	স্থ	স্মঃ

লঙ্

	প্রথম পুৰুষ	**মধ্যম পুৰুষ**	**উত্তম পুৰুষ**
একবচন	আসীৎ	আসীঃ	আসম্
দ্বিবচন	আস্তাম্	আস্তম্	আস্ব
বহুবচন	আসন্	আস্ত	আস্ম

লৃট্

(অস্ ধাতুৰ ভৱিষ্যৎ কালৰ ৰূপসমূহ ভূ ধাতুৰ ভৱিষ্যৎ কালৰ দৰেই হয়।)

বৃৎ ধাতু (আত্মনেপদী)

	প্রথম পুৰুষ	**মধ্যম পুৰুষ**	**উত্তম পুৰুষ**
একবচন	বর্ত্ততে	বর্ত্তসে	বর্ত্তে
দ্বিবচন	বর্ত্তেতে	বর্ত্তেথে	বর্ত্তাৱহে
বহুবচন	বর্ত্তন্তে	বর্ত্তধ্বে	বর্ত্তামহে

লঙ্

	প্রথম পুৰুষ	**মধ্যম পুৰুষ**	**উত্তম পুৰুষ**
একবচন	অৱর্ত্তত	অৱর্ত্তথাঃ	অৱর্ত্তে
দ্বিবচন	অৱর্ত্তেতাম্	অৱর্ত্তেথাম্	অৱর্ত্তাৱহি
বহুবচন	অৱর্ত্তন্ত	অৱর্ত্তধ্বম্	অৱর্ত্তামহি

লৃট্

	প্রথম পুৰুষ	**মধ্যম পুৰুষ**	**উত্তম পুৰুষ**
একবচন	বর্ত্তিষ্যতে	বর্ত্তিস্যসে	বর্ত্তিষ্যে
দ্বিবচন	বর্ত্তিষ্যেতে	বর্ত্তিস্যথে	বর্ত্তিষ্যাৱহে
বহুবচন	বর্ত্তিষ্যন্তে	বর্ত্তিস্যধ্বে	বর্ত্তিষ্যামহে

জানি থোৱা ভাল

ক) ক্রিয়া— সংস্কৃত ব্যাকৰণত দুই প্রকাৰৰ ক্রিয়া ব্যৱহাৰ কৰা হয়— তিঙন্ত ক্রিয়া আৰু কৃদন্ত ক্রিয়া। ধাতুৰ পিছত তিঙ্ বিভক্তি প্রয়োগ হৈ যি ক্রিয়াপদ গঠিত হয়, তাকে তিঙন্ত ক্রিয়া বোলে। যেনে— গচ্ছতি, হসতি, খাদতি আদি। আনহাতে ধাতুৰ পিছত কৃৎ প্রত্যয়সমূহ যোগ হৈ যি ক্রিয়া পদ গঠিত হয়, তাকে কৃদন্ত ক্রিয়া বোলে। যেনে— ৰামঃ চন্দ্রং দৃষ্টৱান্ (দৃশ্ + ক্তবতু পুং প্রথমা একবচন)।

খ) ক্রিয়াৰ কাল— সংস্কৃতত লট্ আদি লকাৰ আৰু ক্ত, ক্তবতু আদি কৃৎ প্রত্যয়ৰ দ্বাৰা সকলো কালৰ অর্থ কৰা হয়। সাধাৰণতে বর্তমান কালত লট্ বিভক্তি, অতীত কালত লঙ্, লুঙ্ আৰু লিঙ্ বিভক্তি আৰু ভৱিষ্যৎ কালত লৃট্ লুট্ বিভক্তি ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে—

বর্তমান কাল — লট্ - বালকঃ পুস্তকং পঠতি (পঠ্ + লট্ তি),

অতীত কাল — লঙ্ - বালকঃ চন্দ্রং অপশ্যৎ (দৃশ্ + লঙ্ দ্)
লুঙ্ - ৰামঃ বিদ্যালয়ম্ অগমৎ (গম্ + লুঙ্ দ্)
লিট্ - ৰামঃ ৰাবণং জঘান (হন্ + লিট্ অ)

ভৱিষ্যৎ কাল — লৃট্ - বালকঃ পুস্তকং পঠিষ্যতি (পঠ্ + লৃট্ স্যতি),
লুট্ - পৰশ্বঃ তত্র সভা ভবিতা (ভূ + লুট্ তা)

৩.৪ উদাহৰণ

এতিয়া আপুনি ভাৱবোধ পৰীক্ষণৰ কিছুমান উদাহৰণ অধ্যয়ন কৰিবলৈ পাব। সেইবোৰ তলত দাঙি ধৰা হ'ল—

১) একদা নৃপঃ সুপ্তঃ আসীত্। তদা একঃ বানরঃ ব্যজনেন তম্ অবীজযত্। তস্মিন্ এব কালে একা মক্ষিকা নৃপস্য নাসিকাযাম্ উপাবিশত্। বানরঃ বারং বারং তাং মক্ষিকাং ব্যজনেন নিবারযতি স্ম। তথাপি সা মক্ষিকা পুনঃ পুনঃ আগত্য তত্রৈব অতিষ্ঠত্। তেন সঃ বানরঃ ক্রুদ্ধঃ অভবত্। তাং মক্ষিকাং হন্তুং সঃ খড্গেন প্রহারম্ অকরোত্। মক্ষিকা তু উড্ডীয দুরম্ অগচ্ছত্, কিন্তু খড্গপ্রহারেণ নৃপস্য নাসিকা ছিন্না অভবত্।

i) প্রশ্ন — মক্ষিকা কুত্র উপাবিশত্?
উত্তৰ — মক্ষিকা নৃপস্য নাসিকাযাম্ উপাবিশত্।

ii) প্রশ্ন — বানরঃ কিমর্থং ক্রুদ্ধঃ অভবত্?
উত্তৰ — বানরঃ বারং বারং মক্ষিকাং ব্যজনেন নিবারযতি স্ম। তথাপি মক্ষিকা পুনঃ পুনঃ আগত্য নাসিকাযাম্ অতিষ্ঠত্। তেন বানরঃ ক্রুদ্ধঃ অভবত্।

iii) প্রশ্ন — क्रुद्धः वानरः किम् अकरोत्?
উত্তৰ — क्रुद्धः वानरः मक्षिकां हन्तुं खड्गेन प्रहारम् अकरोत्।

iv) প্রশ্ন — खड्गप्रहारेन किम् अभवत्।
উত্তৰ — खड्गप्रहारेन नृपस्य नासिका छिन्ना अथवत्।

v) প্রশ্ন — नृपस्य मक्षिका उपाविशत्। (मस्तके/नासिकायाम्)
(বন্ধনীৰ পৰা শুদ্ধ শব্দটো বাচি উলিয়াই খালী ঠাই পূৰণ কৰক)
উত্তৰ — नृपस्य नासिकायाम् मक्षिका उपाविशत्।

২) प्राचीनकाले वाल्मीकिनामा एकः ऋषिः आसीत्। एकदा सः शिष्यैः सह स्नातुं तमसानदीमगच्छत्। मार्गे सः व्याधेन विद्धमेकं क्रौञ्चपक्षिणमपश्यत्। सहचरस्य वियोगेन क्रौञ्ची व्याकुलाभवत्। सा च उच्चैः अरुदत्। तस्याः रोदनं श्रुत्वा दुःखं च दृष्ट्वा ऋषिः द्रवीभूतः। क्रौञ्चीक्रन्दनात् जातः ऋषेः शोकः श्लोकमेकरुपेण तस्य मुखादेव निर्गतः।

i) প্রশ্ন — वाल्मीकिः कः आसीत्?
উত্তৰ — वाल्मीकिः एकः ऋषिः आसीत्।

ii) প্রশ্ন — वाल्मीकिः स्नातुं कुत्र अगच्छत्?
উত্তৰ — वाल्मीकिः स्नातुं तमसानदीम् अगच्छत्?

iii) প্রশ্ন — सहचरस्य वियोगेन का व्याकुलाभवत्?
উত্তৰ — सहचहस्य वियोगेन क्रौञ्ची व्याकुलाभवत्।

iv) প্রশ্ন — मार्गे ऋषिः कमपश्यत्?
উত্তৰ — मार्गे ऋषिः व्याधेन विद्धमेकं क्रौञ्चपक्षिणमपश्यत्।

v) প্রশ্ন — ऋषिः किमर्थं द्रवीभूतः?
উত্তৰ — क्रौञ्च्याः रोदनं श्रुत्वा दुःखं च दृष्ट्वा ऋषिः द्रवीभूतः।

৩) धारानगर्या भोजो नाम राजा आसीत्। जन्मनैव बुद्धिमान् सुयोग्येभ्यः गुरुभ्यः अधीत्य सः शीघ्रं विद्वान् अभवत्। सिंहासनम् अधिष्टितः सः सुप्रबन्धेन स्वराज्यं समृद्धम् अकरोत्। तस्य राज्ये जनाः सदाचारिणः आसन्। राज्ञः प्रेरणया गुणानुरागिभिः धनवद्भिः अनेके विद्यालयाः पुस्तकालयाश्च स्थापिताः। कलाविद्भिः शिल्पिभिः भव्यानि भवनानि, रम्याणि मन्दिराणि च निर्मितानि।

i) প্রশ্ন — भोजो नाम राजा कुत्र आसीत्?
উত্তৰ — भोजो नाम राजा धारानगर्याम् आसीत्।

ii) প্রশ্ন — भोजः कथं विद्वान् अभवत्?
উত্তৰ — जन्मनैव बुद्धिमान् भोजः सुयोग्येभ्यः गुरुभ्यः अधीत्य विद्वान् अभवत्।

iii) প্রশ্ন — भोजस्य राज्ये जनाः कीदृशाः आसन्?
উত্তৰ — भोजस्य राज्ये जनाः सदाचारिणः आसन्।

iv) প্রশ্ন — राज्ञः प्रेरणया धनवद्भिः के स्थापिताः?

উত্তৰ — ৰাজ্ঞঃ প্ৰেৰণয়া ধনবৃদ্ধিঃ অনেকে বিদ্যালয়াঃ পুস্তকালয়াশ্চ স্থাপিতাঃ।

v) প্ৰশ্ন — সমৃদ্ধিম্ আৰু মন্দিৰাণি - এই দুটা শব্দ প্ৰয়োগ কৰি দুটা বাক্য ৰচনা কৰক।

উত্তৰ — সমৃদ্ধিম্ - ৰাজাঃ স্বৰাজ্যং সমৃদ্ধিম্ অকৰোত্।

মন্দিৰাণি - শিল্পিভিঃ মন্দিৰাণি নিৰ্মিতানি।

৪) অস্তি চম্পকাভিধানায়াং নগৰ্যাং পৰিব্ৰাজকাবসথঃ। তত্ৰ চূডাকৰ্ণো নাম পৰিব্ৰাট্ প্ৰতিবসতি। স চ ভোজনাবশিষ্টভিক্ষান্নসহিতং ভিক্ষাপাত্ৰং নাগদন্তকেঽবস্থাপ্য স্বপিতি। মূষিকঃ একঃ চ তদন্নমুত্প্লুত্য প্ৰত্যহং ভক্ষয়তি। অনন্তৰং তস্য প্ৰিয়সুহৃদ্ বীণাকৰ্ণো নাম পৰিব্ৰাজকঃ সমায়াতঃ।

i) প্ৰশ্ন — কস্যাং নগৰ্যাং পৰিব্ৰাজকাবসথঃ অস্তি?

উত্তৰ — চম্পকাভিধানায়াং নগৰ্যাং পৰিব্ৰাজকাবসথঃ অস্তি।

ii) প্ৰশ্ন — পৰিব্ৰাজকঃ কুত্ৰ ভিক্ষাপাত্ৰমবস্থাপ্য স্বপিতি?

উত্তৰ — পৰিব্ৰাজকঃ নাগদন্তকে ভিক্ষাপাত্ৰমবস্থাপ্য স্বপিতি।

iii) প্ৰশ্ন — কঃ পাত্ৰস্থমন্নমুত্প্যুত্য ভক্ষয়তি?

উত্তৰ — মূষিকঃ পাত্ৰস্থমন্নমুত্প্লুত্য ভক্ষয়তি।

iv) প্ৰশ্ন — চুডাকৰ্ণস্য প্ৰিয়সুহদ্ কঃ আসীত্?

উত্তৰ — চুডাকৰ্ণস্য প্ৰিয়সুহৃদ্ বীণাকৰ্ণঃ আসীত্।

v) প্ৰশ্ন — 'মিত্ৰম্' শব্দটোৰ প্ৰতিশব্দ পাঠটোৰ পৰা লিখক।

উত্তৰ — সুহৃদ্।

৫) অস্তি কস্মিশ্চিদ্বনোদ্দেশে বহুবকসনাথো বঠপাদপঃ। তস্য কোটৰে কৃষ্ণসৰ্পঃ প্ৰতিবসতি স্ম। স চ বকবালকানজাতপক্ষানপি সদৈব ভক্ষয়ন্কালং নয়তি। অথৈকো বকস্তেন ভক্ষিতানি অপত্যানি দৃষ্ট্বা শিশুবৈৰাগ্যাত্ সৰস্তীৰমাসাদ্য বাষ্পপূৰিতনয়নো ধোমুখস্তিষ্ঠতি। তং চ তাদৃক্চেষ্টিতমবলোক্য কুলীৰকঃ প্ৰোবাচ - "মাম, কিমেবং ৰুদ্যতে ভবতাদ্য?"

i) প্ৰশ্ন — বটপাদপঃ কত্ৰ আসীত্?

উত্তৰ — বটপাদপঃ কস্মিংশ্চিদ্বনোদ্দেশে আসীত্।

ii) প্ৰশ্ন — কৃষ্ণসৰ্পঃ কুত্ৰ প্ৰতিবসতি স্ম?

উত্তৰ — কৃষ্ণসৰ্পঃ বটবৃক্ষস্য কোটৰে প্ৰতিবসতি স্ম।

iii) প্ৰশ্ন — কৃষ্ণসৰ্পঃ কথং কালং নয়তি স্ম?

উত্তৰ — কৃষ্ণসৰ্পঃ বকবালকান্ অজাতপক্ষান্ অপি ভক্ষয়ন্ কালং নয়তি স্ম।

iv) প্ৰশ্ন — বাষ্পপূৰিতনয়নং বকং কঃ অপশ্যত্?

উত্তৰ — বাষ্পপূৰিতনয়নং বকং একঃ কুলীৰকঃ অপশ্যত্।

v) প্রশ্ন — 'কস্মিংশ্চিত্' আৰু 'অথৈকঃ' এই শব্দ দুটাৰ সন্ধি বিচ্ছেদ কৰক।
উত্তৰ — কস্মিন্ + চিত্, অথ + একঃ।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

তলৰ অনুচ্ছেদটো পঢ়ি নিম্নোক্ত প্রশ্নসমূহৰ উত্তৰ দিয়ক।

অস্তি কস্মিশ্চিদধিষ্ঠানে শুদ্ধপটো নাম রজকঃ। তস্য চ গর্দভ একো স্তি। সোऽপি ঘাসাভাবাদ্ অতিদুর্বলতাং গতঃ। তেন চ রজকেন অটব্যাং ভ্রমতা মৃতব্যাঘ্রো দৃষ্টঃ চিন্তিতং চ। অহো শোভনম্ আপতিতম্। অনেন ব্যাঘ্রচর্মণা প্রতিচ্ছাদ্য রাসভং রাত্রৌ যবক্ষেত্রেষূৎসৃজামি। তং চ ক্ষেত্রচালা ব্যাঘ্রং মত্বা ন নিষ্কাসয়িষ্যন্তি।

প্রশ্ন ১ ঃ রজকস্য নাম কিম্ আসীত্?

প্রশ্ন ২ ঃ রজকস্য গৃহে কঃ আসীত্?

প্রশ্ন ৩ ঃ কস্মাত্ কারণাত্ গর্দভঃ অতিদুর্বলমাগতঃ?

প্রশ্ন ৪ ঃ রজকেন কিং দৃষ্ট?

প্রশ্ন ৫ ঃ 'রাসভ' শব্দস্য প্রতিশব্দঃ পাঠতঃ লিখত।

৬) এষ অস্মাকং মহাবিদ্যালয়ঃ। অত্র একঃ ভব্যঃ সমৃদ্ধঃ চ পুস্তকালয়ঃ অস্তি, যত্র বালকাঃ প্রতিদিনং বাচনায় পুস্তকানি সমাচারপত্রাণি চ লভন্তে। মহাবিদ্যালয়ে রমণীয়ম্ একম্ উদ্যানং বিদ্যতে, যত্র ছাত্রাঃ প্রাতঃ সায়ং চ ভ্রমণায় গচ্ছন্তি। অত্র একা বিজ্ঞানপ্রয়োগশালাপি বর্ততে। তত্র প্রয়োগেণ ছাত্রাঃ বিজ্ঞানসিদ্ধান্তান্ অবগচ্ছন্তি।

i) প্রশ্ন — পুস্তকালয়ে বালকাঃ পঠিতুং কিং কিং লভন্তে?
উত্তৰ — পুস্তকালয়েঃ বালকাঃ পঠিতুং পুস্তকানি সমাচারপত্রাণি চ লভন্তে।

ii) প্রশ্ন — পুস্তকালয়ঃ কুত্র অস্তি?
উত্তৰ — পুস্তকালয়ঃ মহাবিদ্যালয়ে অস্তি।

iii) প্রশ্ন — উদ্যানে ছাত্রাঃ কদা কদা গচ্ছন্তি?
উত্তৰ — উদ্যানে ছাত্রাঃ প্রাতঃ সায়ং চ গচ্ছন্তি।

iv) প্রশ্ন — প্রয়োগশালায়াম্ প্রয়োগেন ছাত্রাঃ কিম্ অবগচ্ছন্তি?
উত্তৰ — প্রয়োগশালায়াম্ প্রয়োগেন ছাত্রাঃ বিজ্ঞানসিদ্ধান্তান্ অবগচ্ছন্তি।

v) প্রশ্ন — 'মহাবিদ্যালয়ঃ' 'উদ্যানম্' - ইতি শব্দদ্বয়ং গৃহীত্বা বাক্যনির্মাণং কুরুত।
উত্তৰ — অত্র একঃ মহাবিদ্যালয়ঃ অস্তি। উদ্যানং কুত্র অস্তি?

৭) অস্মিন্ ব্রহ্মাণ্ডে বহূনি গ্রহনক্ষত্রাণি সন্তি। আকাশে দৃশ্যমানেষু মংগল বুধ - গুরু আদিষু গ্রহনক্ষত্রেষু সুর্যো পি একং নক্ষত্রমস্তি। অস্য প্রকাশেনৈব পৃথ্বীচন্দ্রাদয়ঃ প্রকাশন্তে। নক্ষত্রমেতত্ ঊর্জসঃ মহাস্রোতঃ অস্তি। অনেনৈব জগদিদং গতিশীলমস্তি। সূর্যঃ সংসারস্য

प्रकाशकः। अयं न केवलं तम एव नाशयति अपितु कालस्यनियामकत्वात् मासानाम् ऋतूनां च जनकोऽप्यस्ति।

i) प्रश्न — ब्रह्माण्डे कानि सन्ति?
उत्तर — ब्रह्माण्डे बहूनि ग्रहनक्षत्राणि सन्ति।

ii) प्रश्न — कस्य प्रकाशेनैव पृथ्वीचन्द्रादयः प्रकाशन्ते?
उत्तर — सूर्यस्य प्रकाशेनैव पृथ्वीचन्द्रादयः प्रकाशन्ते।

iii) प्रश्न — सूर्यः कस्य महास्रोतः अस्ति?
उत्तर — सूर्यः ऊर्जसः महास्रोतः अस्ति।

iv) प्रश्न — कस्मात् कारणात् सूर्यः मासानां जनकः अस्ति?
उत्तर — कालस्यनियामकत्वात् सूर्यः मासानां जनकः अस्ति।

v) प्रश्न — आकाशे दृश्यमानानां ग्रहत्रयानां नाम लिखत।
उत्तर — मंगल-बुध-गुरु इति ग्रहत्रयम् आकाशे दृश्यमानं भवति।

৮) कृषिप्रधानो यम् अस्माकं भारतदेशः। अत्रत्याः अशीतो प्यधिकं प्रतिशतं जनाः ग्रामेषु वसन्ति। ग्रामवासिनः प्रायेण कृषकाः भवन्ति। ते प्रातः कालादारभ्य सायं यावत् महता परिश्रमेण क्षेत्रेषु कर्म कुर्वन्ति। ग्रामीणाः जनाः परिक्षमशीलाः भवन्ति। ते ग्रीष्मवर्षाशीतादिऋतुषु सर्वदा कठिनं परिश्रमं कुर्वन्ति। स्वक्षेत्राणि हलेन कर्षन्ति, तत्र बीजानि वपन्ति। साम्प्रतिके काले क्षेत्रकर्षणाय ते 'ट्रैक्टर' इत्याख्यस्य यन्त्रस्य प्रयोगं कुर्वन्ति।

i) प्रश्न — भारतदेशः कीदृशः अस्ति?
उत्तर — भारतदेशः कृषिप्रधानः अस्ति।

ii) प्रश्न — महता परिश्रमेण कृषकाः कुत्र कर्म कुर्वन्ति।
उत्तर — महता परिश्रमेण कृषकाः क्षेत्रेषु कर्म कुर्वन्ति।

iii) प्रश्न — कृषकाः केषु केषु ऋतुषु कठिनं परिश्रमं कुर्वन्ति?
उत्तर — कृषकाः ग्रीष्मवर्षाशीतादिऋतुषु कठिनं परिश्रमं कुर्वन्ति।

iv) प्रश्न — कृषकाः किं किं कुर्वन्ति?
उत्तर — कृषकाः स्वक्षेत्राणि हलेन कर्षन्ति, तत्र बीजानि वपन्ति च।

v) प्रश्न — साम्प्रतिके काले कृषिक्षेत्रे कस्य यन्त्रस्य प्रयोगं भवति?
उत्तर — साम्प्रतिके काले कृषिक्षेत्रे 'ट्रैक्टर' इत्याख्यस्य यन्त्रस्य प्रयोगं भवति।

৯) ऋतुराजः वसन्तः। वसन्तसमये प्रमुदिताः सर्वे जनाः समुहं रचयित्वा प्रकृतिशोभां पश्यन्तः भ्रमन्ति। उद्यानेषु, वाटिकासु, नदीतटेषु च क्वचित् गायन्ति लोकाः। अपरत्र नृत्यन्ति कूर्दन्ति च बालकाः। वनेषु, वाटिकासु, उद्यानेषु च नानावर्णानि पुष्पाणि शोभन्ते। वृक्षेषु नवपल्लवाः विराजन्ते। पक्षिणां कलकूजनमपि सर्वेषां सुखदं भवति। न केवलं मानवाः एव अपि तु पशवः पक्षिणः चापि प्रमुदिताः भवन्ति वसन्ते।

i) প্রশ্ন — वसन्तस्य पर्यायवाचकः शब्दः कः?

উত্তৰ — ऋतुराजः वसन्तस्य पर्यायवाचकः शब्दः।

ii) প্রশ্ন — कुत्र कुत्र लोकाः गायन्ति?

উত্তৰ — उद्यानेषु, वाटिकासु, नदीतटेषु च लोकाः गायन्ति।

iii) প্রশ্ন — बालकाः किं कुर्वन्ति?

উত্তৰ — बालकाः नृत्यन्ति कुर्दन्ति च।

iv) প্রশ্ন — कुत्र नवपल्लवाः विराजन्ते?

উত্তৰ — वृक्षेषु नवपल्लवाः विराजन्ते।

v) প্রশ্ন — वसन्ते के के प्रमुदिताः भवन्ति?

উত্তৰ — वसन्ते मानवाः, पशवः, पक्षिणः च प्रमुदिताः भवन्ति।

১০) अस्मिन् संसारे शक्तेः महिमा सर्वत्र दृश्यते। इयं शक्तिः देवेषु, दानवेषु, मानवेषु, पशुषु, पक्षिषु, ग्रहनक्षत्रेषु च सर्वत्र वर्तते। शक्तिं विना न सिद्धयति किमपि कार्यम्। यत्र शक्तिः तत्रैव जीवनम्। इयं शक्तिः बहुविधा वर्तते - शरीरशक्तिः, बुद्धिशक्तिः, धनशक्तिः, जनशक्तिः, सैन्यशक्तिः, राष्ट्रशक्तिश्च। आसु बुद्धिशक्तिरेव श्रेष्ठा। यस्य शारीरिकं बलं स्यात् परं बुद्धिः न स्यात् तस्य तद् बलं व्यर्थम् एव।

i) প্রশ্ন — शक्तिः कुत्र कुत्र वर्तन्ते?

উত্তৰ — शक्तिः देवेषु, दानवेषु, मानवेषु, पशुषु, पक्षिषु, ग्रहनक्षत्रेषु च वर्तते।

ii) প্রশ্ন — काम् विना किमपि कार्यं न सिद्धयति?

উত্তৰ — शक्तिं विना किमपि कार्यं न सिद्धयति?

iii) প্রশ্ন — यत्र शक्तिः तत्रैव किम् अस्ति?

উত্তৰ — यत्र शक्तिः तत्रैव जीवनम् अस्ति।

iv) প্রশ্ন — शक्तिः कतिविधा वर्तते?

উত্তৰ — शक्तिः बहुविधा वर्तते - शरीरशक्तिः, बुद्धिशक्तिः, धनशक्तिः, जनशक्तिः, सैन्यशक्तिः, राष्ट्रशक्तिश्च।

v) প্রশ্ন — उचितं शब्दं चित्वा वाक्यं लिखत।

इमाः शक्तयः/शक्त्यः बहुविधा वर्तन्ते।

উত্তৰ — इमाः शक्तयः बहुविधा वर्तन्ते।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

তলৰ অনুচ্ছেদটো পঢ়ি নিম্নোক্ত প্রশ্নসমূহৰ উত্তৰবোৰ দিয়ক।

भारतवर्षे बहुनि दर्शनीयानि तीर्थस्थानानि सन्ति, यानि दृष्ट्वा जीवनं पवित्रं भवति। पुण्यमवाप्तुं मनसः प्रीतिं च संवर्धयितुं तीर्थाटनं सर्वोत्तमं साधनम्। तादृशमेव पावनं रमणीयं च तीर्थस्थानं कन्याकुमारी नाम। इदं तीर्थस्थानं भारतस्य

दक्षिणे कोणे विराजते। देव्याः कन्याकुमार्यायाः सान्निध्येन पवित्रमिदं तीर्थस्थानम्। अरबसागर - हिन्दमहासागराभ्यां परिवृतं स्थानमिदं प्राकृतिकसौन्दर्यपरिपूर्णं वर्तते। तत्र स्थित्वा सुर्योदयस्य सुर्यास्तस्य च दृश्यं द्रष्टुं सुकरं भवति।

প্ৰশ্ন ৬ ঃ बहुनि दर्शनीयानि तीर्थानि कुत्र सन्ति?

প্ৰশ্ন ৭ ঃ पुण्यम् अवाप्तुं किं सर्वोत्तमं साधनम्?

প্ৰশ্ন ৮ ঃ कन्याकुमारी कीदृशं स्थानमस्ति?

প্ৰশ্ন ৯ ঃ कन्याकुमारी नामकं तीर्थस्थानं भारतस्य कस्मिन् कोणे वर्तते?

প্ৰশ্ন ১০ ঃ कन्याकुमारी काभ्यां सागराभ्यां परिवृतं वर्तते?

৩.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- Comprehensionৰ বিষয়ে থূলমূল আভাস এটি লাভ কৰিলে।
- Comprehensionৰ বাবে প্ৰস্তুত অনুচ্ছেদটো পাঠ কৰি তাৰ উত্তৰসমূহ কৰাৰ কৌশলসমূহৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব পাৰিলে।
- কি কি শব্দৰ জৰিয়তে সংস্কৃত ভাষাত প্ৰশ্নৰ অৱতাৰণা হ'ব পাৰে তাৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিলে।
- উদাহৰণস্বৰূপে দিয়া অনুচ্ছেদসমূহ পঢ়ি উত্তৰ কৰাৰ কৌশলসমূহ আয়ত্ব কৰিলে।

৩.৬ অধিক জানিবলৈ

১) কালে, এম, আৰ, *হিতোপদেশ;* বাৰাণসী ঃ চৌখম্বা সংস্কৃত সীৰীজ অফিস।
২) ভট্টাচার্য্য, ড° হৰিচন্দ্ৰ (১৯৯৬); *সংস্কৃত ব্যাকৰণ প্ৰভা;* গুৱাহাটী ঃ বৰুৱা এজেন্সি।
৩) মালবীয়, ড° সুধাকৰ, *পঞ্চতন্ত্ৰম্;* বাৰাণসী ঃ চৌখম্বা সংস্কৃত সীৰীজ অফিস।
৪) শাস্ত্ৰী, খগেন্দ্ৰ নাথ (১৯৮৫); *সংস্কৃত প্ৰৱেশ ব্যাকৰণ,* গুৱাহাটী ঃ গ্ৰন্থ পীঠ।
৫) শাস্ত্ৰী, চক্ৰধৰ নৌটিয়াল (১৯৮৮); *বৃহদ্-অনুবাদ- চন্দ্ৰিকা,* দিল্লী ঃ মোতীলাল বনাৰসীদাস।
৬) শৰ্মা, গিৰীধৰ, (১৯৮৮); *Sanskrit Grammer, Composition & Translation*, গুৱাহাটী ঃ ৰাধা প্ৰকাশন।

৩.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ रजकस्य नाम शुद्धपटः आसीत्।
২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ रजकस्य गृहे एकः गर्दभः आसीत्।
৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ घासाभावाद् गर्दभः अतिदुर्वलतां गतः।
৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ रजकेन मृतव्यघ्रो दृष्टः।
৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ रासभः इति शब्दस्य प्रतिशब्दः गर्दभः इति।
৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ बहुनि दर्शनीयानि तीर्थानि भारतवर्षे सन्ति।
৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ पुण्यम् अवाप्तुं तीर्थाटनं सर्वोत्तमं साधनम्।
৮নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ कन्याकुमारी पावनं रमणीयं च स्थानमस्ति।
৯নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ कन्याकुमारी नामकं तीर्थस्थानं भारतस्य दक्षिणे कोणे वर्तते।
১০নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ कन्याकुमारी अरबसागर - हिन्दमहासागराभ्यां परिवृत्तं वर्तते।

৩.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

নিম্নোক্ত অনুচ্ছেদটো পঢ়ি তলৰ প্রশ্নসমূহৰ উত্তৰ লিখক।

एकदा षड्वर्षीयः श्रीकृष्णः वृन्दावने यमुनातटम् अगच्छत्। गोपाः अपि तेन सह अगच्छन्। गोपाः पिपसया आकुलाः भूत्वा यमुनाजलम् अपिवन्। ते मूर्च्छिताः अभवन्। श्रीकृष्णः तान् मुर्च्छितान् दृष्ट्वा व्याकुलः अभवत्। वस्तुतः यमुनाजले कालियनागस्य कुण्डम् आसीत्। तेन यमुनाजलं विषज्वालाभिः विषाक्तं जातम्। अनेके खगाः पशवः च तत् जलं पीत्वा मृत्युं प्राप्ताः। वायुः अपि तेन विषयुक्तः अभवत्। वृक्षाः तेन वायुना शुष्काः जाताः।

প্রশ্ন ১ ঃ एकता श्रीकृष्णः कुत्र अगच्छत्?
প্রশ্ন ২ ঃ तेन सह के अगच्छन्?
প্রশ্ন ৩ ঃ गोपाः किमर्थं मुर्च्छिताः अभवन्?
প্রশ্ন ৪ ঃ यमुनाजले कस्य कुण्डम् आसीत्?
প্রশ্ন ৫ ঃ विषयुक्तेन वायुना के शुष्काः जाताः?

*** ***** ***

अध्यायः ४ : संस्कृत - सम्भाषणम् (সংস্কৃত বার্তালাপ)

अध्याय-विभागः (অধ্যায় গাঁথনি)

4.1 उद्देश्यम्

4.2 परिचयः

4.3 नामग्रामादि-परिचय :

4.4 सम्भाषणस्य महत्त्वम्

4.5 विद्यार्थिनः दिनचर्या

4.6 अतिथेः स्वागतं सत्कारश्च

4.7 आपणात् वस्तूनाम् आनयनम्

4.8 चिकित्सकात् औषधग्रहणम्

4.9 शिक्षकात् पाठस्य पठनम्

4.10 शयन - जागरणयोः समयः

4.11 गुरोः साहाय्यम्

4.12 विभागे उपस्थितेः चिन्ता

4.13 छात्रावासे निवासार्थम् अनुरोधः

4.14 स्वास्थ्यस्य कृते परिश्रमस्य आवश्यकता

4.15 अस्मात् अध्यायात् अस्माभिः किं ज्ञातम्

4.16 अधिकज्ञानार्थ पंठनीयम्

4.17 अग्रगतिनिरीक्षणार्थम् उत्तरसूचिका

4.18 आर्हि प्रश्नाः

4.1 उद्देश्यम्

अस्य अध्यायस्य अध्ययनं कृत्वा भवतां:--

- दैनिक-व्यवहारोपयोगिनां बहूनां संस्कृतशब्दानां ज्ञानं प्राप्तुं शक्नुवन्ति
- लघु-लघु-संस्कृतवाक्यानां रचनायाः अभ्यासं कर्तु पारयन्ति
- कर्तृवाच्येन सह कर्मवाच्यस्य भाववाच्यस्य च क्रियापदानां प्रयोगस्य अभ्यासं कर्तु शक्नुवन्ति
- भिन्न-भिन्नावसरेषु विविधैः जनैः सह सरल-संस्कृतेन वार्तालापं कर्तुप्रभवन्ति
- परस्परं पुनः पुनः सम्भाषणेन संस्कृतभाषायाः शुद्धोच्चारणस्य अभ्यासं कर्तुशक्नुवन्ति
- अन्यविषयेषु संस्कृतेन सम्भाषणं कर्तु सामर्थ्यलब्धुं शक्नुवन्ति।

4.2 परिचयः

संस्कृतभाषा अस्माकं देशस्य सर्वप्राचीना भाषा अस्ति। उपयोगदृष्ट्या एशिया-योरोप-महाद्वीपीय-भाषासु अस्या अन्यतमं स्थानमस्ति। इयं भाषा सर्वासां भारतीयभाषाणां जननी इत्युच्यते। अस्याः साहित्यं सुविशालं विद्यते। अस्यामेव भाषायाम् अस्माकं चत्वारो वेदाः, उपवेदाः, अष्टादशपुराणानि, उपपुराणानि, वेदाङ्गानि, धर्मशास्त्राणि, दर्शनशास्त्राणि, रामायणम्, महाभारतम्, उपनिषदः, ब्राह्मणग्रन्थाः, आरण्यकानि, स्मृतयः अर्थशास्त्रम्, कामशास्त्रादीनि बहुमूल्यानि प्राचीनशास्त्राणि लिखितानि सन्ति। संस्कृतभाषायाः ज्ञानेनैव उक्तशास्त्राणाम् अध्ययनं सम्यक्तया तेषामर्थबोधश्च सम्भवति।

भाषाज्ञानं तद्भाषासाहित्यस्य अध्ययनञ्चेति भाषाध्ययनस्य उद्देश्यद्वयं प्रमुखं भवति। संस्कृत- भाषाज्ञानाय शब्दरूपाणां धातुरूपाणां कारकविभक्तीनां च ज्ञानमावश्यकं भवति। भवन्तः पूर्ववर्तिषु अध्यायेषु तेषां विषये पठितवन्तः सन्ति। संस्कृते अनुवादमपि कर्तुं ज्ञातवन्तः सन्ति। तथापि भाषाज्ञानाय भाषणमनिवार्यं भवति। यतोहि भाषा भाषणादेव आयाति। यो हि निरन्तरं भाषते सोऽवश्यं शास्त्राणि अनधीत्यापि स्वल्पकाल एव संस्कृतसम्भाषणे समर्थो भवति। सम्भाषणेन अयमेव महान् लाभः संजायते।

सम्भाषणस्य एतन्महत्त्वं विज्ञायैव अस्मिन् अध्याये केषाञ्चित् सम्भाषणानां संकलनं प्रस्तुतमस्ति। इमानि सम्भाषणानि दैनिकव्यवहाराय सर्वथा उपयोगीनि सन्ति। भवन्तः सर्वदैनिकजीवने एतेषाम् अभ्यासं कर्तुं शक्नुवन्ति। एतेषाम् अभ्यासेन भवताम् अनेके लाभाः भविष्यन्ति। प्रथमतया संस्कृतभाषणे यः संकोचः भवति सः अपगमिष्यति। भयं नंश्यति। दैनिकव्यवहारोपयोगिनां बहूनां शब्दानां ज्ञानं भविष्यति। आत्मविश्वासः वर्द्धिष्यते। संस्कृते वाक्यरचनायाः अभ्यासः भविष्यति। संस्कृतसम्भाषणे अभिरुचिः च समुदेष्यति।

4.3 नामग्रामादि - परिचयः (নামগাঁও আদিৰ পৰিচয়)

प्रश्न : ते/तव /भवतः नाम किम्?
তোমাৰ/আপোনাৰ নাম কি? (পুংলিংগ)
उत्तरम् : मम नाम प्रकाश शर्मा अस्ति।
মোৰ নাম প্ৰকাশ শৰ্মা।
प्रश्न : ते/तव /भवत्याः नाम किम्?
তোমাৰ/আপোনাৰ নাম কি? (স্ত্ৰীলিংগ)
उत्तरम् : मम नाम गीता देवी।
মোৰ নাম গীতা দেৱী
उत्तरम् : मम पितुः नाम श्री देवव्रत शर्मा।
মোৰ পিতাৰ নাম শ্ৰী দেৱব্ৰত শৰ্মা।

প্রশ্ন : তে/তব/ভবতঃ /ভবত্যাঃ পিতা কিং করোতি? পিতুস্তে কা বা বৃত্তিঃ?
তোমাৰ/আপোনাৰ (পুং)/আপোনাৰ (স্ত্রীঃ) পিতাই কি কৰে?

উত্তরম্ : মম পিতা কৃষিকার্য করোতি।
মোৰ পিতাই/দেউতাই কৃষিকর্ম/খেতি কৰে।

প্রশ্ন : তে/তব/ভবতঃ/ভবত্যাঃ দেশঃ কঃ ?
তোমাৰ/আপোনাৰ দেশৰ নাম কি?

উত্তরম্: মম দেশঃ ভারতবর্ষম্ অস্তি।
মোৰ দেশৰ নাম ভাৰতবর্ষ।

প্রশ্ন : তে/তব/ভবতঃ/ভবত্যাঃ প্রদেশঃ কঃ ?
তোমাৰ/আপোনাৰ ৰাজ্যৰ নাম কি?

উত্তরম্ : মম প্রেদশঃ অসম-প্রদেশঃ অস্তি।
মোৰ ৰাজ্যৰ নাম হ'ল অসম।

প্রশ্ন : তে/তব/ভবতঃ/ভবত্যাঃ মণ্ডলং কিম্?
তোমাৰ/আপোনাৰ জিলাৰ নাম কি?

উত্তরম্ : মম মণ্ডলম্ কামরূপমণ্ডলম্ অস্তি।
মোৰ জিলাৰ নাম কামৰূপ জিলা।

প্রশ্ন : তে/তব/ভবতঃ/ভবত্যাঃ গ্রামঃ কঃ ?
তোমাৰ/আপোনাৰ গাঁওখনৰ নাম কি?

উত্তরম্ : মম গ্রামঃ পদুমবরী অস্তি।
মোৰ গাঁওৰ নাম হ'ল পদুমবৰী।

প্রশ্ন : তে/তবঃ/ভবতঃ/ভবত্যাঃ পত্রালয়ঃ কঃ ?
তোমাৰ/আপোনাৰ ডাকঘৰ কি?

উত্তরম্ : মম পত্রালয়ঃ গৌহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ঃ অস্মি।
মোৰ ডাকঘৰ হ'ল গৌহাটী বিশ্ববিদ্যালয়।

প্রশ্ন : ত্বম্ /ভবান্ কিং কার্য করোষি /করোতি?
তুমি/আপুনি কি কাম কৰা/কৰে?

উত্তরম্ : অহং কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ রাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালস্য ছাত্রঃ অস্তি।
মই কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ছাত্র।

প্রশ্ন : ত্বম্ /ভবান্ /ভবতী কস্যাং কক্ষায়াং/পঠসি পঠতি?
তুমি/আপুনি কোন শ্রেণীত পঢ়া/পঢ়ে?

উত্তরম্ : অহং স্নাতক প্রথমবর্ষে পঠামি।
মই স্নাতক প্রথম বর্ষত পঢ়ো।

ज्ञातव्यम्

स्त्रीलिंगे भवान्, भवतः इत्यनयोः स्थाने भवती, भवत्याः इति पदयोः प्रयोगः करणीयः। लघूनां बालकानां, बालिकानाम् अथवा छात्राणां, छात्रीणां कृते 'भवान्, भवतः' इति पदद्वयस्य स्थाने 'त्वं, तव' इति पदयोः, अपि च 'करोति पठति' इत्यादि क्रियापदानां स्थाने 'करोषि, पठसि' इत्यादि क्रियापदानां व्यवहारः कर्तव्यः।

জানি থোৱা ভাল

স্ত্রী লিংগত 'ভৱান্, ভবতঃ এই পদ দুটাৰ সলনি 'ভবতী, ভবত্যাঃ' এই দুটা পদৰ ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে। নিজতকৈ সৰু নাইবা ভাতৃ-ভগ্নীৰ ক্ষেত্রত 'ভবান্, ভবতঃ' এই পদ দুটাৰ সলনি 'ত্বং, তব' আৰু 'কৰোতি, পঠতি' আদি ক্রিয়া পদৰ সলনি 'কৰোষি', পঠসি' আদি ক্রিয়া পদৰ প্রয়োগ কৰিব লাগে।

4.4 सम्भाषणस्य महत्त्वम् (সম্ভাষণৰ মহত্ব)

प्रथम : मित्रवर, अत्र आगच्छ। क्षणं वार्तालापं कुर्वः। चिरात् मिलितो सि।
বন্ধু। ইয়ালৈ আঁহা। অলপ সময় কথা পাতো। বহুদিনৰ মূৰত তোমাক লগ পাইছো।

द्वितीय : आगच्छामि। परं त्वं तु संस्कृते एव सदा वदसि,
এয়া আহিলো। কিন্তু তুমিতো সদায় সংস্কৃততে কথা কোৱা।

प्रथम : तेन का हानिः अस्ति?
তেনেহ'লে কি অসুবিধা?

द्वितीय : हानिः नास्ति। परं संस्कृते वक्तुं मम अभ्यासः नास्ति।
অসুবিধা একো নাই। কিন্তু সংস্কৃততহে কথা কোৱাৰ অভ্যাস মোৰ নাই।

प्रथम : कथम्? त्वं तु स्नातकतृतीयवर्षे पठसि?
কিয়? তুমিতো স্নাতক তৃতীয় বর্ষত পঢ়া।

द्वितीय : अवश्यं पठामि। उत्तीर्णश्च भवामि। परं संस्कृते वक्तुं मम योग्यता नास्ति। यदि अधिकं वदामि, तदा तु अनेकाः अशुद्धयः जायन्ते।
হয়, নিশ্চয় পঢ়ো। পৰীক্ষাত উত্তীর্ণও হৈছো। কিন্তু সংস্কৃতত কথা কোৱাৰ যোগ্যতা মোৰ নাই। যদি অধিক সময় কথা কওঁ, তেতিয়া কিন্তু অনেক ভুল হয়।

प्रथम : किं तव महाविद्यालये जनाः संस्कृते न वदन्ति।
তোমাৰ মহাবিদ্যালয়ত শিক্ষক আৰু ছাত্র-ছাত্রীসকলে সংস্কৃতত কথা নাপাতে নেকি?

अशिक्षयिष्यत्, अशोधयिष्यन्, अवदिष्यन्, अभविष्यत्, अवर्द्धिष्यत चेति क्रियापदानि लृङ् लकारस्य सन्ति।

দ্বিতীয় : ন বদন্তি। কেঽপি ন বদন্তি। সর্বে মাতৃভাষায়াং বদন্তি আঙ্গ্লভাষায়াং বা।
নাপাতে। কোনেও সংস্কৃতত কথা নকয়। সকলোৱে মাতৃভাষা বা ইংৰাজীতেই কথা পাতে।

প্রথম : কিম্ বিভাগস্য অধ্যাপকাঃ অপি সংস্কৃতে ন বদন্তি?
বিভাগৰ অধ্যাপক/অধ্যাপিকাসকলেও সংস্কৃতত কথা নকয় নেকি?

দ্বিতীয় : ন বদন্তি, ন চ ছাত্রান্ বক্তুং শিক্ষয়ন্তি।
নকয়, ছাত্র-ছাত্রীসকলকো ক'বলৈ নিশিকায়।

প্রথম : কিং ছাত্রাঃ অপি ন বদন্তি?
ছাত্র-ছাত্রীসকলেও নকয় নেকি?

দ্বিতীয় : যদি অধ্যাপকাঃ এব ন বদন্তি তদা ছাত্রাণাং কা কথা? যদা মূলং নাস্তি তদা কুতঃ শাখাঃ ভবিষ্যন্তি।
যদি অধ্যাপক-অধ্যাপিকা সকলেই নকয় তেনেহ'লে ছাত্র-ছাত্রীসকলৰ কথানো আৰু কি কম? যদি শিপাডালেই নাথাকে তেনেহ'লে শাখা-প্রশাখা বাৰু থাকিব নে?

अशिक्षयिष्यन्,
अशोधयिष्यन्, अवदिष्यन्,
अभविष्यत्, अवर्द्धिष्यत
चेति क्रियापदानि लृङ्
लकारस्य सन्ति।

প্রথম : যথার্থ বদসি। যদি অধ্যাপকাঃ আরম্ভত এব অনুবাদম্ *अशिक्षयिष्यन्*, অশুদ্ধীঃ *अशोधयिष्यन्* তথা ছাত্রৈঃ সহ সংস্কৃতে *अवदिष्यन्* তদা অবশ্যং ছাত্রাণাং সংস্কৃতভাষণে রুচিঃ *अभविष्यत्*, উৎসাহশ্চ *अवर्द्धिष्यत*।
ঠিকেই কৈছা। যদি অধ্যাপক-অধ্যাপিকাসকলে আৰম্ভণিৰে পৰা অনুবাদ কৰিবলৈ শিকালেহেঁতেন, ভুলবোৰ শুধৰাই দিলেহেঁতেন আৰু ছাত্র-ছাত্রীসকলৰ সৈতে সংস্কৃতত কথা পাতিলেহেঁতেন তেতিয়া নিশ্চয় ছাত্র-ছাত্রীসকলৰ সংস্কৃত ভাষাত কথা কোৱাত ইচ্ছা আৰু উৎসাহ বাঢ়িলেহেঁতেন।

দ্বিতীয় : অন্যচ্চ, ছাত্রেষু অপি উৎসাহো নাস্তি।
আনহাতে, ছাত্র-ছাত্রীৰ মাজতো উৎসাহ নাইকিয়া হৈছে।

প্রথম : তস্য কিং বা কারণম্?
তাৰ কাৰণ নো কি?

দ্বিতীয় : এতদেব, যত্ ন তান্ কো পি বক্তুং শিক্ষয়তি ন বা প্রেরয়তি ন চ প্রোৎসাহয়তি।
এইটোৱেই যে, তেওঁলোকক কোনোৱে ক'বলৈ নিশিকাই, প্রেৰণা অথবা উৎসাহও প্রদান নকৰে।

প্রথম : আশ্চর্যম্! মহাবিদ্যালয়েষু ঈদৃশী স্থিতিঃ অস্তি?
আচৰিত! মহাবিদ্যালয়সমূহৰ এই অৱস্থা নেকি?

দ্বিতীয় : অন্যচ্চ, যদি কশ্চন বক্তুং সাহসং করোতি তদা অন্যে ছাত্রাঃ তম্ উপহসন্তি - পণ্ডিতো জাতঃ ইতি। অথ যদি কাচিত্ অশুদ্ধির্ভবতি তদা র্তু তস্য দুর্দশৈব জায়তে। সর্বে তং নিন্দন্তি।

আনহাতে, যদি কোনোজনে ক'বলৈ সাহস কৰে তেতিয়া অন্য ছাত্র-ছাত্রীসকলে তেওঁক পণ্ডিত বুলি কৈ উপহাস কৰে। আকৌ যদি কথা কোৱাত কেতিয়াবা ভুল হয় তেতিয়াতো তেওঁৰ অৱস্থা অতি শোচনীয় হয়। সকলোৱে তেওঁক নিন্দা কৰে।

প্রথম : धिक् धिक्। महतः कष्टस्यायं विषयः।
ধিক্ ধিক্। এইটো অতি পৰিতাপৰ বিষয়।

দ্বিতীয় : मित्र। तव ईदृशी योग्यता कथं जाता? कमपि मन्त्रं जानासि किम्?
বন্ধু। তোমাৰ কেনেকৈ এই যোগ্যতা হ'ল? কোনো মন্ত্র জানা নেকি?

প্রথম : सखे। अत्र मन्त्रः कारणं नास्ति। मम गुरवः सदा माम् अनुवादं शिक्षयन्ति स्म, मया सह सदा संस्कृते एव वदन्ति स्म। तेन कारणेन मम ईदृशी योग्यता जाता।
বন্ধু। ইয়াত মন্ত্রৰ কথা নাহে। মোৰ শিক্ষাগুৰুসকলে সদায় মোক অনুবাদ কৰিবলৈ শিকাইছিল আৰু মোৰ সৈতে সদায় সংস্কৃততেই বার্তালাপ কৰিছিল। সেই কাৰণেই মোৰ এই যোগ্যতাপ্রাপ্ত হ'ল।

দ্বিতীয় : किं ते सदा संस्कृते एव वदन्ति स्म?
তেওঁলোকে সদায় সংস্কৃততেই কথা পাতিছিলনেকি?

প্রথম : आम्, पठने, पाठने, वार्तालापे, प्रश्ने, उत्तरे, आज्ञाप्रदाने च सदैव ते संस्कृते वदन्ति स्म। विद्यालये पि बहिरपि।
হয়, পঢ়োতে, পঢ়াওতে, বার্তালাপ কৰোঁতে, প্রশ্নশোধোতে, উত্তৰ দিওঁতে, আদেশ প্রদান কৰোঁতে সদায় সংস্কৃততে কথা কৈছিল। বিদ্যালয়তো কৈছিল আৰু বাহিৰতো।

দ্বিতীয় : अथ च यदि काचित् अशुद्धिः भवति स्म?
যদি কেতিয়াবা কিবা ভুল হৈছিল?

প্রথম : तदा मां बोधयन्ति स्म, वत्स।, एवं वक्तव्यम् इति।
তেতিয়া মোক বুজাইছিল হে, পুত্র এনে ধৰণে ক'বা।

দ্বিতীয় : तस्य कारणमपि बोधयन्ति स्म?
তাৰ কাৰণও বুজাইছিল নেকি?

প্রথम : आम्, सम्यक् प्रकारेण बोधयन्ति स्म।
হয়, ভালদৰে বুজাইছিল।

দ্বিতীয় : किं ते कोपं न कुर्वन्ति स्म?
তেওঁলোকে কি খং কৰা নাছিল?

প্রথম : कोपस्य का वार्ता? ते तु प्रसन्नाः भवन्ति स्म।
খং কৰাৰ কথাই নুঠে, তেওঁলোকে ভালহে পাইছিল।

श्रावयिष्यामि : श्रु-णिच्-लृट्लकारे उत्तमपुरुषे एकवचने रुपम्।

দ্বিতীয় : তদা তেষাং বিদ্যার্থিনঃ ভবন্তশ্চ বহুভাগ্যবন্তঃ আসন্। সম্প্রতি অহমপি স্বমহাবিদ্যালয়ে এতদর্থ প্রযত্নং করিষ্যামি।

তেনেহ'লে, তেখেতসকলৰ সকলো বিদ্যার্থী আৰু আপুনি অতি ভাগ্যৱান। এতিয়া মইয়ো মোৰ নিজৰ মহাবিদ্যালয়ত ইয়াৰ বাবে প্রচেষ্টা হাতত ল'ম।

প্রথম : অবশ্যং প্রযত্নং কুরু। ভাষণেনৈব ভাষণশক্তিঃ বর্দ্ধতে। অল্পকালেন ত্বং সুযোগ্যঃ বক্তা ভবিষ্যসি। অস্তু পুনর্মেলিষ্যাবঃ। ইদানীং গচ্ছামস্তাবৎ।

নিশ্চয় প্রচেষ্টা কৰা। সম্ভাষণৰ দ্বাৰাই বাচন শক্তি বাঢ়ে। এইভাৱে তুমি অতি কম সময়ৰ ভিতৰতেই সুবক্তা হ'ব পাৰিবা। ঠিক্ আছে আকৌ লগ পাম। এতিয়া যাওঁ।

দ্বিতীয় : অনুগৃহীতী স্মি। নমস্কারাঃ। পুনঃ দর্শনং দেয়ম্।

মই কৃতজ্ঞ হ'লো। নমস্কাৰ। আকৌ লগ পাম।

4.5 विद्यार्थिनः दिनचर्या (বিদ্যার্থীৰ দৈনিক কাম-কাজ/দিনপঞ্জী)

শিক্ষক : কুমার!

কুমাৰ!

কুমার : एष आगच्छामि। आदिश्यताम्, किं कार्य वर्तते?

এয়া আহিলো (মহাশয়)। আদেশ কৰক, কি কাম আছে।

শিক্ষক : कार्य किमपि नास्ति। अद्य तव दिनचर्यां ज्ञातुमिच्छामि यत् त्वं कदा किं कार्य करोषि इति।

মই তোমাৰ দৈনন্দিন কাম-কাজ যেনে তুমি কেতিয়া কি কাম কৰা ইত্যাদি জানিব খুজিছোঁ।

কুমার : महाशय। मम दिनचर्या तु नियमिता नास्ति तथापि भवताम् आज्ञया श्रावयिष्यामि।

মহাশয়। মোৰ দৈনন্দিন কাম-কাজ সদায় একে নহয়। তথাপি আপোনাৰ আজ্ঞানুসাৰে কওঁ।

শিক্ষক : अवश्यं श्रावय। यदि को पि दोषो भविष्यति, तर्हि अहं कथयिष्यामि।

নিশ্চয় কোৱা। যদি কিবা ভুল হয় তেন্তে মই কৈ দিম।

কুমার : महती कृपा। तदा तु उचितं वा अनुचितं वा सर्व निवेदयिष्यामि।

আপোনাৰ অশেষ কৃপা। তেনেহ'লে উচিত বা অনুচিত সকলোখিনিয়েই মই কম।

শিক্ষক : आम्, सर्वनिवेदय, तदैव तत्र संशोधनं भविष्यति।

ঠিক আছে। সকলো কথা কোৱা, তেতিয়াহে সংশোধন হ'ব।

भाग्यवन्त (भाग्य+मतुम्) पुल्लिङ्गे प्रथमाविभक्तौ बहुवचने रूपम्।

কুমার : তর্হি পৃচ্ছন্তু ভবন্তঃ। তদনুসারেণ অহম্ উত্তরং দাস্যামি।
তেতিয়া হ'লে আপুনি সোধক। সেই অনুসাৰে মই উত্তৰ দিম।

শিক্ষক : অস্তু। কথয, প্রাতঃ কালে কদা উত্তিষ্ঠসি?
হয়। কোৱাচোন, ৰাতিপুৱা কেতিয়া উঠা?

কুমার : অহং প্রাতঃ কালে চতুর্বাদনে উত্তিষ্ঠামি।
মই ৰাতিপুৱা চাৰি বজাত উঠোঁ।

শিক্ষক : স্বয়ং জাগর্ষি অথবা কশ্চন জাগরয়তি?
নিজেই উঠা নে কোনোবাই জগাই দিয়ে?

কুমার : কদাচিত্ স্বয়মেব জাগর্মি, কদাচিত্ চ পিতৃচরণাঃ জাগরয়ন্তি।
কেতিয়াবা নিজেই উঠোঁ, আকৌ কেতিয়াবা পিতাই জগাই দিয়ে।

শিক্ষক : সদৈব চতুর্বাদনে এব জাগর্ষি?
সদায় চাৰি বজাতে উঠানে?

কুমার : নৈব, কদাচিত্ পঞ্চবাদনমপি জায়তে।
নহয়, কেতিয়াবা পাঁচটা বজাতো উঠোঁ।

শিক্ষক : ভবতু। তেন ন কা পি হানিঃ। ততঃ পরং কিং করোষি?
ঠিক্ আছে। এইটো একো দোষণীয় কথা নহয়। তাৰ পাছত কি কৰা?

কুমার : ততঃ মুখং প্রক্ষাল্য কিঞ্চিত্ পঠামি। তদনন্তরং নিত্যক্রিয়াং বিধায় জলপানং করোমি।
তাৰ পাছত মুখ ধুই অলপ পঢ়োঁ। তাৰ পাছত নিত্য কর্ম শেষ কৰি জলপান/পুৱাৰ আহাৰ খাওঁ।

শিক্ষক : অথ জলপানং কেন বস্তুনা করোষি?
তুমি জলপান/পুৱাৰ আহাৰ কিহেৰে খোৱা?

কুমার : কো পি নিয়মঃ নাস্তি। চায়ং, দুগ্ধং মিষ্টান্নং বা যদেব সুলভং ভবতি তেনৈব জলপানং করোমি।
কোনো ধৰাবন্ধা নিয়ম নাই। চাহ, গাখীৰ, বা মিঠাই যিটোৰেই সহজতে পাওঁ তাৰেই পুৱাৰ আহাৰ কৰোঁ।

শিক্ষক : শোভনং করোষি। ভোজনে জলপানে বা বস্তুবিশেষে আগ্রহো ন কর্তব্যঃ।
ভাল কৰা। ভোজনত কোনো নির্দিষ্ট বস্তুৰ প্রতি আসক্তি থকা উচিত নহয়।

কুমার : ততঃ পরং পাককার্যে সংলগ্নো ভবামি।
তাৰ পাছত ৰন্ধা কাম কৰোঁ।

শিক্ষক : স্বয়মেব পাকং করোষি?
নিজেই ৰান্ধা নেকি?

কুমার : আম্, স্বয়মেব করোমি।
হয়, নিজেই ৰান্ধোঁ।

শিক্ষক : কিং কিং পচসি?
কি কি ৰান্ধা?

কুমার : ওদনং, রোটিকাং, শাকং দ্বিদলং(সুপং) তথা চ কদাচিত্ কৃশরান্নং পচামি।
ভাত, ৰুটি, শাক-পাচলি, দালি (চুপ) আকৌ কেতিয়াবা খিচিৰি ৰান্ধোঁ।

শিক্ষক : এতত্ তু সর্বেষাং সামান্যং দৈনিকং ভোজনম্।
এইটো তো সকলোৰে দৈনিক সাধাৰণ ভোজন।

কুমার : আম্ শ্রীমন্। ততঃ পরং ভুক্ত্বা, বস্ত্রং পরিধায় পুস্তকানি চ গৃহীত্বা মহাবিদ্যালযং গচ্ছামি।
হয় মহাশয়। তাৰ পাছত ভাত খাই, কাপোৰ-কানি পিন্ধি কিতাপ-বহী লৈ মহাবিদ্যালয়লৈ যাওঁ।

শিক্ষক : বিদ্যালযং পদাতিরেব গচ্ছসি যানেন বা?
বিদ্যালয়লৈ খোজকাঢ়ি যোৱানে বাছেৰে/গাড়ীৰে যোৱা?

কুমার : নিশ্চিতং নাস্তি, প্রাযঃ দ্বিচক্রিকযা গচ্ছামি, তদভাবে বসযানেন, তস্যাপি অভাবে পাদাভ্যাং গচ্ছামি।
কোনো ঠিক নাই প্রায় সদায়েই চাইকেলেৰে যাওঁ, অসুবিধা হ'লে বাছেৰে যাওঁ, বাহ নাথাকিলে খোজকাঢ়ি যাওঁ।

শিক্ষক : তদনন্তরং কদা গৃহং নিবর্তসে?
তাৰ পাছত ঘৰলৈ কেতিয়া আহা?

কুমার : চতুর্বাদনানন্তরং গৃহং নিবর্তে। ততঃ জলপানং বিশ্রামঃ, ভ্রমণং, ক্রীডাদিকং জাযতে।
চাৰি বজাৰ পাছত ঘৰলৈ যাওঁ। তাৰ পাছত জলপান কৰো। জলপান কৰি বিশ্রাম কৰো আৰু তাৰ পিছত খেলিবলৈ যাওঁ।

শিক্ষক : ইদং সর্বং সাযংকালিকং কৃত্যং বর্ততে। তত্পশ্চাত্?
এই সকলোবোৰ দিনৰ ভাগত কৰা কাম। তাৰ পাছত?

কুমার : তত্পশ্চাত্ পুনরপি পঠনং লেখনং চ প্রারভে।
তাৰ পাছত পুনৰ পঢ়া আৰু লেখা কাম আৰম্ভ কৰো।

শিক্ষক : কিযত্কালং পঠসি? কদা চ ভোজনং করোষি?
কিমান সময় পঢ়া? আহাৰ কেতিয়া খোৱা?

কুমার : নববাদনং যাবত্ পঠামি। ততঃ পাকং কৃত্বা ভোজনং করোমি। অনন্তরং কিঞ্চিত্ কালং যাবত্ দূরদর্শনং পশ্যামি। ততঃ কপাটং বিধায দীপং নির্বাপযামি। ততশ্চ একাদশবাদনে শযিতুং গচ্ছামি।
ন বজালৈকে পঢ়োঁ। তাৰ পাছত ভাত ৰান্ধি খাওঁ। খোৱাৰ পাছত অলপ সময় দূৰদর্শন চাওঁ। তাৰ পিছত দর্জা বন্ধ কৰি চাকি নুমাই এঘাৰ বজাত শুবলৈ যাওঁ।

शिक्षक : एषा एव ते दिनचर्या?

এয়াই তোমাৰ দৈনিক কাম-কাজ নেকি?

कुमार : आम्, एषा एव मे दिनचर्या अस्ति। इतः परं यदा कदा वस्तूनि क्रेतुम् आपणमपि गच्छामि। यदा कदा गृहसदस्यैः सह विवाहादिषु उत्सवेषु अपि गच्छामि, कदाचित् च भाषणानि श्रोतुं सभादिषु गच्छामि।

হয়, এয়া মোৰ দৈনিক কাম-কাজ। ইয়াৰ উপৰিও কেতিয়াবা বস্তু কিনিবলৈ দোকানলৈ যাওঁ। কেতিয়াবা পৰিয়ালৰ আন সদস্যৰ লগত বিবাহ আদি উৎসৱলৈ যাওঁ, কেতিয়াবা বক্তৃতা শুনিবলৈ সভা ঘৰলৈও যাওঁ।

शिक्षक : अथ पुस्तकालयं वाचनालयं वा न गच्छसि?

পুথিভঁড়াল বা অধ্যয়ন কক্ষলৈ নোযোৱা নেকি?

कुमार : एतद् द्वयं तु मम महाविद्यालये एव अस्ति। तत्रैव पुस्तकानि संवादपत्राणि च पठामि। यदा कदा बहिरपि गच्छामि।

এই দুটাটো মোৰ মহাবিদ্যালয়তেই আছে। তাতেই কিতাপ বা বাতৰি কাকত পঢ়ো। কেতিয়াবা কেতিয়াবা বাহিৰলৈকো যাওঁ।

शिक्षक : तर्हि शोभना ते दिनचर्या। एवमेव नियमितां दिनचर्याम् आचरन् त्वम् अवश्यं सफलो भविष्यसि। गच्छ तावत्, स्वकीयं कार्यं कुरु।

তেতিয়া হ'লে তোমাৰ দিনপঞ্জী অতি সুন্দৰ। এই দিনপঞ্জী অনুসৰণ কৰি তুমি অৱশ্যেই কৃতকার্য হ'বা। যোৱা এতিয়া নিজৰ কাম কৰা।

कुमार : अभिवादये श्रीचरणेषु।

আপোনাৰ শ্রীচৰণত অভিবাদন জনাইছোঁ।

4.6 अतिथेः स्वागतं सत्कारश्च (অতিথি আপ্যায়ন আৰু পৰিচর্যা)

गृहस्थ : आगच्छन्तु, आगच्छन्तु। नमस्करोमि।

আহক, আহক। নমস্কাৰ।

अतिथि : नमस्काराः, नमस्काराः।

নমস্কাৰ, নমস্কাৰ।

गृहस्थ : कुतः शुभागमनं भवताम्?

আপুনি ক'ৰ পৰা আহিলে?

अतिथि : अहं तेजपुरात् आगतो स्मि।

মই তেজপুৰৰ পৰা আহিছো।

गृहस्थ : श्रीमतां शुभनाम ज्ञातुं शक्नोमि?

আপোনাৰ ভাল নামটো জানিব পাৰোনে?

अतिथि : अवश्यम्। मां जनाः प्रियव्रत गोस्वामी इति कथयन्ति।
নিশ্চয়। মোক প্রিয়ব্রত গোস্বামী বুলি সকলোৱে জানে।

गृहस्थ : एवम्। नाम तु श्रीमतां मया श्रुतमासीत् परं दर्शनमेव न कृतवान् आसम्। अद्य दर्शनमपि जातम्।
হয়। মই আপোনাৰ নাম শুনি আছিলো। কিন্তু দেখাহে হোৱা নাছিল। আজি দেখাও হ'ল।

अतिथि : ममापि बहोः कालात् अत्र आगन्तुम् उत्कण्ठा आसीत्।
মোৰও বহুদিনৰ পৰাই ইয়ালৈ অহাৰ ইচ্ছা আছিল।

गृहस्थ : महान् अनुग्रहः कृतः। आयान्तु, उपविशन्तु, आसनम् अलङ्कुर्वन्तु।
মই কৃতার্থ হ'লো। আহক, বহক, আসন গ্রহণ কৰক।

अतिथि : धन्यवादाः।
ধন্যবাদ।

गृहस्थ : महोदय! भवतां जलपानाय किम् आनयामि?
মহোদয়! আপোনাৰ জলপানৰ বাবে কি আনিম?

अतिथि : यत् सुलभं भवेत्।
যিটো সহজতে পোৱা যায়।

गृहस्थ : चायं गृह्णन्ति भवन्तः?
আপুনি চাহ খায়নে?

अतिथि : गृह्णामि परन्तु इदानीम् इच्छा नास्ति।
খাওঁ, কিন্তু এতিয়া ইচ্ছা নাই।

गृहस्थ : मिष्टान्नं तु किञ्चित् ग्रहीतुं शक्यते?
অলপমান মিঠাই তো খাব পাৰিব?

अतिथि : आम् शक्यते।
হয়, পাৰিম।

गृहस्थ : किञ्चित् लावणिकमपि?
অলপ নিমখীয়া?

अतिथि : यथा भवतः इच्छा।
আপোনাৰ যি ইচ্ছা।

गृहस्थ : भवतु नाम। तत्कालं प्रबन्धं विदधामि। अथ भवते विशेषरूपेण किं भोजनं रोचते?
ঠিক আছে। সোনকালেই যোগাৰ কৰি আছো। আপুনি বিশেষভাবে কি খাই ভাল পায়।

अतिथि : को पि आग्रहः नास्ति। ओदनं रोटिका वा सर्व रोचते। परन्तु प्रायेण वयं दिने ओदनं रात्रौ च रोटिकां खादामः।

কোনো এটাতেই বিশেষ আগ্রহ নাই। ভাত বা ৰুটি সকলো ভাল লাগে। কিন্তু প্রায়ে আমি দিনৰ ভাগত ভাত আৰু ৰাতি ৰুটি খাওঁ।

গৃহস্থ : अस्माकमपि तथैव अभ्यासः अस्ति।
আমাৰো সেইটোৱেই অভ্যাস।

अतिथि : तर्हि सुतरां प्रियं नः। मदर्थे पृथक् कष्टं कर्तव्यं न भविष्यति।
তেতিয়া হ'লেতো ভালেই হ'ব। মোৰ কাৰণে বেলেগে কষ্ট কৰিব লগা নহ'ব।

गृहस्थः : आः, किमिदं कथयति भवान्। कष्टं किं भविष्यति। सौभाग्येनैव भवादृशां सेवाया अवसरो लभ्यते। अयं सुदिवसो मे अद्य।
এহ্ আপুনিনো কি কয়। কিনো কষ্ট হ'ব, সৌভাগ্যক্রমেহে আপোনাৰ নিচিনা এজনক সেৱা কৰিবলৈ পাইছো। আজিতো মোৰ কাৰণে শুভদিন।

अतिथि : इदं तु भवतां सौहार्दं वर्तते।
এইটো আপোনাৰ সৌহার্দৰ পৰিচয়।

गृहस्थ : तावद् भवन्तः वस्त्राणि अवतार्य हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य आसन्दिकायां सुखम् उपविशन्तु। तावदहं सर्वविधां व्यवस्थां करोमि। द्वारस्य वामभागे शोचालयो वर्तते। स्नानागारं शौचालयस्य आसन्नमेवास्ति। तत्र तैलं फेनकादिकं सर्वम् अस्ति।
এতিয়া আপুনি কাপোৰ-কানি খুলি হাত-ভৰি ধুই ভালদৰে চকীখনত বহি লওঁক। তেতিয়ালৈকে মই সকলো ব্যৱস্থা কৰোঁ। দুৱাৰৰ বাওঁফালে শৌচালয় আছে। গা ধোৱা ঘৰো শৌচালয়ৰ কাষতেই আছে। তাতে তেল চাবোন সকলোখিনি আছে।

अतिथि : वस्त्रप्रसारणाय लङ्गनी वर्तते वा?
কাপোৰ মেলিবৰ বাবে ৰচী আছেনে?

गृहस्थ : वर्तते, वृहती लङ्गनी वर्तते। तत्रैव सर्वाणि वस्त्राणि प्रसारयतु।
আছে, দীঘল ৰচী আছে। তাতে সকলো কাপোৰ মেলিব পাৰিব।

अतिथि : वानराणां तु भीतिः नास्ति?
বান্দৰৰ পৰা ভয় নাইতো?

गृहस्थ : नास्ति। अत्र वानराः नैव सन्ति। अथ अन्यदपि किञ्चित् अपेक्ष्यते?
নাই। ইয়াত বান্দৰ নাই। আৰু কিবা লাগিব নেকি?

अतिथि : आम्। दर्पणम्, कङ्कतिका तथा पुजायै एकं कम्बलं कुशासनं वा अपेक्ष्यते। मम स्वकीयं गृहे एव परित्यक्तम्।
হয়। আচঁী, ফনী আৰু পূজাৰ বাবে এখন কম্বল বা কুশাসন লাগিব। মোৰ ঘৰত সকলো এৰি থৈ আহিলো।

गृहस्थ : तस्य चिन्ता न करणीया। अत्रापि इदं सर्वं लप्स्यते।
তাৰ বাবে চিন্তা নকৰিব। ইয়াত সকলো পাব।

अतिथि : अस्तु, नितराम् अनुगृहीतो स्मि।
হয়, মই সঁচাকৈ কৃতার্থ হ'লো।

गृहस्थ : अपि किञ्चित् ज्ञातव्यं प्रष्टव्यं वा अन्यदपि अवशिष्यते?
আপোনাৰ কিবা জানিবলগীয়া বা সুধিব লগীয়া আছেনেকি?

अतिथि : नहि नहि यान्तु भवन्तः। अहमपि शीघ्रमेव मुखादिकं प्रक्षाल्य सन्नद्धो भवामि।
নাই নাই, আপুনি যাওঁক। মইয়ো অতি সোনকালেই মুখ হাত ধুই আহি আছো।

4.7 आपणात् वस्तूनाम् आनयनम् (দোকানৰ পৰা বস্তু ক্রয় কৰা)

माता : जयन्त। किं करोषि त्वम्?
জয়ন্ত। তুমি কি কৰি আছা?

जयन्त : पाठं पठामि मातः।
মা, মই পঢ়ি আছো।

माता : वत्स! आपणं गमिष्यसि किम्?
পুত্ৰ! দোকানলৈ যাবা নেকি?

जयन्त : कथं न गमिष्यामि? किं कार्यं वर्तते?
কিয়নো নাযাম? কি কাম আছে?

माता : कतिपयानि वस्तूनि आनेतव्यानि सन्ति।
কেইটামান বস্তু আনিব লগা আছে।

जयन्त : किं किम् आनेतव्यं वर्तते?
কি কি আনিবলগীয়া আছে?

माता : प्रथमं तावत् दुग्धम् आनेतव्यं वर्तते।
প্ৰথমতে গাখীৰ আনিব লগীয়া আছে।

जयन्त : कियन्मात्रम्?
কিমান?

माता : केवलम् एकसेटकम्। तदेव पर्याप्तं भविष्यति।
মাত্ৰ এক লিটাৰ। সিমানেই যথেষ্ট হ'ব।

जयन्त : कियता मूल्येन लप्स्यते?
কিমান দাম ল'ব?

माता : संभवतः *त्रिंशता* रुप्यकैः।
সম্ভৱতঃ ত্ৰিশ টকা।

जयन्त : अस्तु, अन्यत् किमपि आनेतव्यम् अस्ति?
ঠিক আছে। আৰু কিবা আনিবলগীয়া আছে নেকি?

त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत् चेति संख्यावाचकशब्दानां रूपाणि केवलं स्त्रीलिङ्गे एकवचने **सरित्** शब्दवत् भवन्ति।

माता : अथ किम्। बहूनि वस्तूनि आनेतव्यानि सन्ति।
কিনো কোৱা। বহুতো বস্তু আনিব লগীয়া আছে।

जयन्त : कानि कानि वस्तूनि आनेतव्यानि सन्ति?
কি কি বস্তু আনিবলগীয়া আছে?

माता : अद्य किमपि शाकं नास्ति। लवणमपि न भविष्यति। तण्डुलमपि कदाचित् न्युनमेव स्यात्। पिष्टकं चायपत्रं च सर्वथा समाप्तमेव वर्तते। द्विदलं, शर्करा, तैलं तथा च घृतमपि नास्ति।
আজিতো শাক-পাচলি একোৰেই নাই। নিমখো নাই। চাউলো কেইদিনমানহে যাব। আটা আৰু চাহ শেষেই হ'ব হৈছে। দাইল, চেনি, তেল আৰু ঘিঁও নাই।

जयन्त : तर्हि सर्वाणि वस्तूनि अद्यैव समाप्तिं गतानि सन्ति।
তেনেহ'লে এতিয়া দেখোন প্ৰায় সকলোবোৰ বস্তুয়েই শেষ হ'ল।

माता : अत एव त्वां त्वरितं गन्तुं कथयामि।
সেই কাৰণে তোমাক সোনকালে যাবলৈ কৈছো।

जयन्त : भगिनी वदतु माताः। सा किं करोति?
ভণ্টিক কোৱাচোন মা। তাই কি কৰিছে?

माता : सा अवकरं क्षिप्त्वा पात्राणि प्रक्षालयति। अधुना द्रोण्यां जलं पूरयितवा वस्त्रेण भूमिं मार्जयिष्यति। एवं तस्याः बहुनि कार्याणि सन्ति।
তাই জাৱৰ পেলাই বাচন ধুলে। এতিয়া বাল্টিত পানী ভৰাই কাপোৰেৰে ঘৰ মুচিব। এনেদৰে তাইৰ বহুত কাম আছে।

जयन्त : ममापि गृहकार्यपठनं च बहु करणीयम् अस्ति।
মোৰ ঘৰুৱা কাম, পঢ়া আৰু কৰিবলগীয়া বহু কাম আছে।

माता : आपणं गत्वां अर्धहोराभ्यन्तरे आगच्छ। अनन्तरं पाठान् पठ, गृहकार्य च सम्पादय।
দোকানলৈ গৈ আধা ঘণ্টাৰ ভিতৰতে ঘূৰি আহা। আহি পঢ়িবা আৰু ঘৰুৱা কাম কৰিবা।

जयन्त : तर्हि शीघ्रं धनं स्यूतं च ददातु। रुप्यकाणि अनेकानि लगिष्यन्ति। सम्प्रति वस्तूनि सहर्घाणि न सन्ति। महर्घाणि जातानि सन्ति। शाकस्तु इदानीं सर्वापेक्षया महर्घः अस्ति।
তেতিয়া হ'লে সোনকালে টকা আৰু মোনাটো দিয়া। পইচা বহুত লাগিব। এতিয়া বস্তুৰ দাম তেনে কম নহয়। বহুত দাম হৈছে। শাক-পাচলিৰতো আটাইতকৈ দাম বেছি হৈছে।

माता : शाकः अधिकः महर्घः अस्ति?
শাক-পাচলিৰ দাম বেছি নেকি?

संख्यावाचकशब्दानां प्रयोगः विशेषणरूपेण भवति। विंशति - षष्ठि - सप्तति, अशीति - नवति - चेत्येषां शब्दानां रूपाणि मति शब्दवत् स्त्रीलिंङ्गे सदैव एकवचने भवन्ति।

জয়ন্ত : অথ কিম্। যাং মহাকোশাতকীং কশ্চিত্ রূপ্যকত্রয়েণ চতুষ্টয়েন বা ন পৃচ্ছতি স্ম সা ইদানীং বিংশতিরূপ্যকৈঃ (বিংশত্যা রূপ্যকৈঃ) অপি ন লভ্যতে/তদা পটোলাদীনাং কা কথা? অত সব বদামি ধনম্ অধিকং দদাতু। চাকলেহান্ অপি আনেষ্যামি।

কিনো কোৰা। যি ভোল মানুহে তিনি টকা বা চাৰি টকাতো কিনা নাছিল সেই ভোল এতিয়া বিশ টকাতো নাপায়। তেন্তে পটল আদিৰ কথানো আৰু কি কম? সেই কাৰণে কৈছো। পইচা অলপ বেছিকৈ দিয়া। মই চক্‌লেটও আনিম।

মাতা : মহাকোশাতক্যা : সম্প্রতি ঈদৃশং মূল্যং জাতম্? তর্হি সাধারণলোকানাং জীবনং দুষ্করমেব। তথাপি নু কিং করিষ্যতে? যেনৈব মূল্যেন লপ্স্যতে তেনৈব মূল্যেন ক্রেতব্যং ভবিষ্যতি। অস্তু, গৃহাণ রুপ্যকাণি। শীঘ্রং চ আগন্তব্যম্। বিলম্বং মা কুর্বীথাঃ। রাত্রির্ভবিষ্যতি।

ভোলৰ এতিয়া ইমান দাম হ'লনে? তেনেহ'লে দেখোন সাধাৰণ লোকৰ জীৱন যাত্রা অতি কষ্টকৰ হ'ব। আমিনো কি কৰিব পাৰোঁ। যিমান দামতে পাই সিমান দামতেই কিনিব লাগিব। ঠিক আছে, পইচা লোৰা। সোনকালে আহিবা। পলম নকৰিবা। ৰাতি হৈ যাব।

জয়ন্ত : চিন্তা মাস্তু। সত্বরং নিবর্তিষ্যে।

চিন্তা নকৰিবা। সোনকালে ঘূৰিম।

अग्रगति निरीक्षणम्

Q.1 : কুমারঃ স্বয়ং কিং কিং পচতি?

.....

Q.2 : অতিথি : পূজায়ৈ কিং কিম্ ইচ্ছতি?

.....

Q.3 : জয়ন্তস্য ভগিনী কিং করোতি?

.....

.....

4.8 चिकित्सकात् औषधग्रहणम् (চিকিৎসকৰ পৰা ঔষধ গ্রহণ)

প্রথমঃ রোগী- মহাশয়! औषधम् ইচ্ছামি।

মহাশয় ঔষধ বিচাৰিছো।

চিকিৎসকঃ কস্য রোগস্য?

কি ৰোগৰ?

प्र. रोगी - प्रतिश्यायस्य।
পানীলগাৰ।
चिकित्सक: कदा ते प्रतिश्यायो जात: ?
কেতিয়াৰ পৰা আপোনাৰ ছৰ্দ্দি হৈছে?
प्र. रोगी - गतदिने।
যোৱাকালিৰ পৰা।
चिकित्सक: रात्रौ भोजनं कृतम्?
ৰাতি আহাৰ খাইছেনে?
प्र. रोगी - साधारणं भोजनं कृतम्।
অলপমান খাইছো।
चिकित्सक: शौचशुद्धि: जाता?
পায়খানা হৈছেনে?
प्र. रोगी - न तथा, यथा अपेक्ष्यते स्म।
যেনেদৰে হ'ব লাগিছিল তেনেদৰে হোৱা নাছিল।
चिकित्सक: अस्तु, इदम् औषधं गृहाण।
ঠিক আছে, এইটো ঔষধ লওক।
प्र. रोगी - कियत्य: मात्रा: सन्ति?
ইয়াৰ পৰিমাণ কিমান?
क्किित्सक: षड् मात्रा: सन्ति।
ছয় পৰিমাণ আছে ।
प्र. रोगी - कति दिवसानां कृते?
কিমান দিনৰ বাবে?
चिकित्सक: त्रयाणां दिनानां कृते।
তিনি দিনৰ বাবে।
प्र. रोगी - इदं कदा कदा ग्राह्यम्।
এইটো কোন সময়ত খাম।
चिकित्सक: सायंकाले प्रात: काले च।
ৰাতিপুৱা আৰু গধুলি।
प्र. रोगी - भोजनात् पूर्व पश्चात् वा?
আহাৰ গ্ৰহণৰ আগত নে পিছত?
चिकित्सक: पूर्वम्।
আগতে
प्र. रोगी - केन वस्तुना?
কিহৰ সৈতে ?

चिकित्सकः मधुना सह।

মৌৰ সৈতে।

प्र. रोगी - यदि मधु न मिलेत्?

যদি মৌ পোৱা নাযায়?

चिकित्सकः तर्हि तुलसीरसेन सह ग्राह्यम्।

তেতিয়াহ'লে তুলসী ৰসৰ সৈতে খাব।

प्र. रोगी - कियता रसेन?

কিমান ৰস?

चिकित्सकः चमसपरिमितेन।

এক চামোচৰ সমান।

प्र. रोगी - अथ भोजनं कर्तव्यम् न वा?

এতিয়া আহাৰ গ্ৰহণ কৰিব পাৰিমনে?

चिकित्सकः इच्छा वर्तते भोजनस्य?

খাবলৈ ইচ্ছা আছে নে?

प्र. रोगी - साधारणी इच्छा अस्ति। तीव्रा नास्ति।

অলপমান ইচ্ছা গৈছে। বেছি নহয়।

चिकित्सकः यदि न खादसि, तर्हि शोभनं भविष्यति।

যদি নাখায়, তেন্তে ভাল হ'ব।

प्र. रोगी - तदा दुग्धं ग्रहीतुं शक्यते?

তেতিয়াহ'লে গাখীৰ খাব পাৰিমনে?

चिकित्सकः आम्, शक्यते। जलं च उष्णमेव पिबेः न तु शीतलम्।

হয় পাৰিব। পানী গৰম কৰি হে খাব, ঠাণ্ডা পানী নাখাব।

प्र. रोगी - कियता कालेन अहं स्वस्थो भविष्यामि?

কিমান দিনৰ পাছত মই সুস্থ হ'ম?

चिकित्सकः शीघ्रमेव स्वस्थो भविष्यसि।

সোনকালেই সুস্থ হ'ব।

प्र. रोगी - मम परीक्षा शीघ्रमेव भविता। अनेन कारणेन अहं चिन्तितः अस्मि।

মোৰ পৰীক্ষা এই কেইদিনতে আৰম্ভ হ'ব। সেইটো কাৰণেই মই চিন্তান্বিত হৈ আছো।

चिकित्सकः चिन्तां मा कुरु। श्वः परश्वो वा अवश्यमेव स्वस्थो भविष्यसि।

চিন্তা নকৰিব। কালি বা পৰহি, নিশ্চয়কৈ সুস্থ হ'ব।

द्वितीय रोगी - महोदय! मम महती उदरवेदना अस्ति। किमपि औषधं ददातु।

মহোদয়! মোৰ খুব পেটৰ বিষ হৈছে। কিবা এটা ঔষধ দিয়ক।

चिकित्सकः कदा आरभ्य उदरवेदना वर्तते?

কেতিয়াৰ পৰা পেটৰ বিষ হৈছে?

द्वि. रोगी - ह्यः आरभ्य उदरवेदना अस्ति, किमपि भोक्तुं अपि इच्छा न भवति।

যোৱা কালিৰে পৰা পেটৰ বিষ আৰম্ভ হৈছে, একো খাবলৈ মন নাযায়।

चिकित्सकः ह्यः किं किं भुक्तवान्?

যোৱাকালি কি কি খাইছিল?

द्वि. रोगी - ह्यः मित्रस्य गृहं गतवान्। तस्य जन्मोत्सवः आसीत्। तत्र शष्कुली आपूपं च यथेष्टं खादितवान्।

যোৱাকালি বন্ধুৰ ঘৰলৈ গৈছিলো। তেওঁৰ জন্মদিন আছিল। তাত লুচি আৰু মালপোৱাও যথেষ্ট পৰিমাণে খাইছিলো।

चिकित्सकः चिन्ता मास्तु, अहं औषधं ददामि।

চিন্তা নকৰিব, মই ঔষধ দি আছো।

द्वि. रोगी - किञ्चित् शिरोवेदना अपि विद्यते।

অলপ মূৰৰ বিষো আছে।

चिकित्सकः भवतः अजीर्ण जातम्। दिनद्वयस्य कृते औषधं ददामि। श्वः परश्वः औषधं गृह्णातु, प्रपरश्वः पुनः आगच्छतु।

আপোনাৰ খাদ্য হজম হোৱা নাই। দুদিনৰ কাৰণে ঔষধ দিছো। অহাকালি আৰু পৰহি ঔষধ গ্ৰহণ কৰক, পৰহিৰ পিছদিনা পুনৰ আহিব।

द्वि. रोगी - अथ भोजने किं ग्रहीष्यामि?

এতিয়া ভোজনত মই কি খাম?

चिकित्सकः घनाहारः मास्तु। बुभुक्षा जायते चेत् द्रवाहारं स्वीकरोतु।

গুৰু-আহাৰ গ্ৰহণ নকৰিব। যদি ভোক লাগে তেন্তে পানীয় গ্ৰহণ কৰিব।

द्वि. रोगी - अस्तु, प्रपरश्वः पुनः आगच्छामि। धन्यवादाः।

ঠিক আছে, পৰহিৰ পিছদিনা আকৌ আহিম। ধন্যবাদ।

4.9 शिक्षकात् पाठस्य पठनम् (শিক্ষকৰ পৰা পাঠ গ্ৰহণ)

शिक्षकः अये छात्राः, पाठं पठिष्यथ?

ছাত্ৰসকল, পাঠ পঢ়িবানে?

छात्राः आम्, पठिष्यामः।

হয়, পঢ়িম।

शिक्षकः किं पुस्तकं पठिष्यथ?

কোনখন কিতাপ পঢ়িবা?

ছাত্রা: वाल्मीकि-रामायणम्।
বাল্মিকী ৰামায়ণ।
শিক্ষক: कश्चित् पुस्तकं ददातु।
যিকোনো এজনে কিতাপ দিয়া।
ছাত্রা: गृह्यताम्।
লওঁক।
শিক্ষক: गतदिने कतिश्लोकाः पठिताः?
যোৱাকালি কিমানটা শ্লোক পঢ়িলা?
ছাত্রা: त्रयः श्लोकाः।
তিনিটা শ্লোক।
শিক্ষক: के के?
কোন কেইটা?
ছাত্রা: ऊनविंशः विंशः एकविंशश्च।
ঊনৈশ, বিশ আৰু একৈশটো।
শিক্ষক: अद्य कं कं श्लोकं पठिष्यथ?
কোন কেইটা শ্লোক পঢ়িবা?
ছাত্রা: द्वाविंशं त्रयोविंशं चतुर्विंशं च।
বাইশ, তেইশ আৰু চৌব্বিশটো।
শিক্ষক: अस्तु, पृष्ठं कतमत् वर्तते?
ঠিক আছে, কোনটো পৃষ্ঠাত আছে?
ছাত্রা: त्रिंशम् एकत्रिंशं च।
ত্রিশ আৰু একত্রিশ পৃষ্ঠাত আছে।
एकः छात्रः मम पुस्तके तु त्रिंशे एकत्रिंशे च पृष्ठें इमे श्लोकाः न सन्ति।
মোৰ কিতাপত দেখোন ত্রিশ আৰু একত্রিশ পৃষ্ঠাত এই শ্লোকসমূহ নাই।
ছাত্রা: भवितुमर्हति। तव पुस्तकं भिन्नं स्यात्।
হ'বও পাৰে। তোমাৰ কিতাপখন বেলেগ।
শিক্ষক: पुस्तकम् उद्घाट्य दीयताम्।
কিতাপ উলিয়াই লোৱা।
ছাত্রা: इदम् उद्घाटितं वर्तते।
এয়া কিতাপ উলিওৱা আছে।
শিক্ষক: श्लोकं वाचयतु कश्चित्। अद्य मम उपनेत्रं नास्ति।
কোনো এজনে শ্লোকটো গোৱা। মোৰ আজি চশমা নাই।
ছাত্রা: अहं वाचयामि? अन्यो वा कश्चित्?
মই পঢ়িম নে (গাম নে)? অন্য কোনোৱে পঢ়িব নেকি?

शिक्षकः यः शुद्धं वाचयति, सुस्वरं वाचयति, सविरामं वाचयति, स एव वाचयतु।
যিজনে শুদ্ধকৈ ক'ব পাৰা, সুৰৰ সৈতে গাব পাৰা আৰু বিৰাম সহিত গাব পাৰা তেওঁৰেই গোৱা।

छात्रः गुरो! अहं वाचयामि।
গুৰুদেৱ! মই পঢ়িম।

शिक्षकः भवतु त्वमेव वाचय। किन्तु गतदिनस्य पाठः कण्ठस्थीकृतः न वा?
ঠিক আছে তুমিয়েই গোৱা। কিন্তু যোৱাকালিৰ পাঠ মুখস্থ কৰিছানে?

छात्रः यथाशक्ति कण्ठस्थीकृत एव।
সাধ্যানুসাৰে মুখস্থ কৰিলো।

शिक्षकः अद्य परीक्षां कर्तुमिच्छामि। श्रावयिष्यथ?
আজি পৰীক্ষা ল'ব বিচাৰিছো। শুনাব পাৰিবানে?

छात्रः अहं श्रावयितुं शक्नोमि, परन्तु अन्येषां सम्बन्धे न जानामि।
মই শুনাব পাৰিম, কিন্তু আনৰ কথা নাজানো।

द्वितीयःछात्रः मम तु गतदिनस्य पाठः बुद्धौ एव न समागतः।
মইতো যোৱাকালিৰ পাঠ বুজাই নাই।

तृतीयःछात्रः अहमपि किञ्चित् न बुद्धवान्।
মইয়ো কিছু বিষয় বুজা নাছিলো।

चतुर्थः छात्रः अहं तु बुद्धवान् परं कण्ठे करणाय अवसरः न प्राप्तः।
মই বুজি পাইছো কিন্তু মুখস্থ কৰিবলৈ সময়ে নাপালো।

पञ्चमः छत्रः पठनकाले तु अहमपि सर्वबुद्धवान् परं पश्चात् मम विस्मृतिः जाता।
পঢ়ি থকা সময়ত মই সকলোখিনি বুজিছিলো, কিন্তু পাছত পাহৰি গ'লো।

षष्ठः छात्रः अहं श्वः श्रावयिष्यामि। अद्य माम् परित्यजन्तु।
মই কাইলৈ শুনাব পাৰিম। মোক আজি এৰি দিয়ক।

सप्तमः छात्रः मम तु गतदिने महती शिरोवेदना आसीत्। पुस्तकमेव न उद्घाटितम्।
মোৰ যোৱাকালি খুব মূৰৰ বিষ আছিল। কিতাপেই মেলিব নোৱাৰিলো।

अष्टमः छात्रः अहम् अर्द्ध श्रावयितुं शक्नोमि।
মই আধা শুনাব পাৰিম।

नवमः छात्रः मम समीपे निजं पुस्तकं नास्ति। तेन कण्ठस्थीकरणे महती बाधा भवति।
यदि मम निजं पुस्तकम् अभविष्यत् तर्हि अहं सर्वेभ्यः पुर्वम् अश्रावयिष्यम्।
মোৰ নিজৰ কিতাপ নাই। সেইবাবে মুখস্থ কৰাত বহুত অসুবিধা হয়। যদি মোৰ নিজৰ কিতাপ থাকিলেহেঁতেন তেনেহ'লে মই সকলোতকৈ আগতে পাঠ শুনাব পাৰিলোহেঁতেন।

दशमः छात्रः मया गतदिने भ्रमात् अत्रैव पुस्तकं परित्यक्तम्।
মই যোৱাকালি ভুলতে ইয়াতেই কিতাপখন এৰি গ'লো।

একাদশঃ ছাত্রঃ মম পুস্তকং তু একঃ ছাত্রঃ নীতবান্ অস্তি। তেন ন পরাবর্তিতম্। অন্যথা অহম্ অবশ্যমেব অশ্রাবয়িষ্যম্।

মোৰ কিতাপখন এজন ছাত্রই লৈ গৈছিল। তেওঁৰ পৰা ঘূৰাই পোৱা নাই। নহ'লে মই নিশ্চয়কৈ শুনাব পাৰিলোহেঁতেন।

শিক্ষকঃ তর্হি কিম্ এবমেব পঠনং ভবিষ্যতি? ইয়ং বিচিত্রা বার্তা অস্তি। যদি বুধ্যতে এব নহি, কণ্ঠস্থমেব ন ক্রিয়তে, তর্হি পঠনেন কো লাভঃ? শৃণুত, যাবত্ অদ্যাবধি পাঠিতান্ পাঠান্ ন শ্রোষ্যামি তাবত্ অগ্রে পাঠং ন পাঠয়িষ্যামি। গচ্ছত। পঠিতং পাঠং কণ্ঠস্থং কুরুত।

তেনেহ'লে কি পঠন এনেকুৱাই হয়? এইটো বৰ আচৰিত কথা। যদি বুজিয়ে নোপোৱা, যদি মুখস্থই নকৰা তেন্তে পঢ়ুৱাই কি লাভ হ'ব? শুনা আজিলৈকে যিখিনি পাঠ পঢ়োৱা হ'ল সেইখিনি পাঠ যদি মুখস্থ কৰি শুনাব নোৱাৰা তেন্তে আগৰ পাঠ নপঢ়াওঁ। যোৱা। পঢ়োৱা পাঠ মুখস্থ কৰা।

4.10 शयन-जागरणयोः समयः (শয়ন-জাগৰণৰ সময়)

সুধাঃ রমেশ! इदानीमपि जागर्षि? कदा शयिष्यसे?

ৰমেশ! এতিয়া সাৰ পালানে? কেতিয়া শোৱা?

রমেশঃ अहं तु एतावत् कालं प्रतिदिनं जागर्मि।

মইতো এই সময়ত সদায় উঠোঁ।

সুধাঃ तर्हि शेषे कदा?

তেতিয়া হ'লে শোৱা কেতিয়া?

রমেশঃ यदा निद्रा आयाति।

যেতিয়া টোপনি আহে।

সুধাঃ कदा तव निद्रा आयाति?

তোমাৰ কেতিয়া টোপনি আহে?

রমेशः निश्चितं नास्ति। परं प्रायेण द्वादशवादनाद् अनन्तरमेव।

ঠিক্ নাই। কিন্তু প্ৰায়েই বাৰটা বজাৰ পাছতহে (টোপনি আহে)।

সুধাঃ तर्हि प्रभाते पुनः कदा जागर्षि?

তেতিয়া হ'লে ৰাতিপুৱা আকৌ কেতিয়া উঠা?

রमेशः यदा निद्राभङ्गो भवति।

যেতিয়া টোপনি ভাগে।

সুধাঃ कदा तव निद्राभङ्गो जायते?

তোমাৰ কেতিয়া টোপনি ভাগে?

রমেশ: তদপি নিশ্চিতং নাস্তি। কদাচিত্ চতুর্বাদনে এব, কদাচিত্ চ অষ্টবাদনে।
সেইটোৱো কোনো ঠিক নাই। কেতিয়াবা চাৰিটা বজাত, কেতিবায়া আকৌ আঠ বজাত।

সুধা: তহি তব শয়নস্য জাগরণস্য চ কোঽপি নিশ্চিতঃ সময়ঃ নাস্তি।
তেনেহ'লে (তাৰমানে) তোমাৰ শোৱাৰ আৰু উঠাৰ কোনো নির্ধাৰিত সময় নাই।

রমেশ: নৈব কো পি নিশ্চিতঃ সময়ঃ নাস্তি।
নাই কোনো নির্ধাৰিত সময় নাই।

সুধা: ছাত্রাবাসস্য অন্যে ছাত্রাঃ কদা শেরতে কদা চ জাগ্রতি?
ছাত্রাবাসৰ অন্য ছাত্রসকল কেতিয়া শোৱে আৰু কেতিয়া উঠে?

রমেশ: তেষামপি কশ্চন নিয়মো নাস্তি। তে পি অনিয়তকালমেব শেরতে, অনিয়তকালমেব চ জাগ্রতি। অথ ভবত্যাঃ শয়নস্য জাগরণস্য চ কীদৃশো নিয়মঃ?
তেওঁলোকৰো কোনো নিয়ম নাই। তেওঁলোকো যিকোনো সময়তে শোৱে আকৌ যিকোনো সময়তে উঠে। তোমাৰ শোৱা আৰু উঠাৰ সময়ৰ নিয়ম কেনেকুৱা?

সুধা: অহন্তু রাত্রৌ দশবাদনে অবশ্যমেব শয়ে, প্রাতশ্চ চতুর্বাদনে অবশ্যমেব জাগর্মি।
মইটো সদায় ৰাতি দহ বজাত শোঁ, আৰু ৰাতিপুৱা চাৰি বজাত নিশ্চয়কৈ উঠোঁ।

রমেশ: এবং বা? দশবাদনে ভবত্যাঃ নিদ্রা আয়াতি?
এনেকুৱা নেকি? দহ বজাত তোমাৰ টোপনি আহে।

সুধা: অবশ্যমেব, মম তু শয্যা বা ভবতু ভূমির্বা, যদৈব পতামি তদৈব নিদ্রা আয়াতি।
নিশ্চয়কৈ, মোৰ তো বিচনাই হওক বা মাটিয়েই হওক যতেই পৰো তাতেই টোপনি আহে।

রমেশ: অথ কদা জাগর্তি?
আকৌ কেতিয়া সাৰ পোৱা?

সুধা: চতুর্বাদনে। মম তু এষঃ সার্বকালিকো নিয়মঃ।
চাৰিটা বজাত। মোৰতো এইটো প্রত্যেক দিনৰে নিয়ম।

রমেশ: অস্মাকং তু ন কো পি ঈদৃশো নিয়মঃ।
আমাৰতো এনেকুৱা কোনো নিয়ম নাই।

সুধা: পরন্তু স্বাস্থ্যদৃষ্ট্যা ইদং শোভনং নাস্তি। অনেন জীবনং অব্যস্থিতং ভবতি। দিনচর্যা অপি ছিন্না-ভিন্না জায়তে।
কিন্তু স্বাস্থ্যৰ কাৰণে এইটো ভাল নহয়। এনে কৰিলে জীৱন যাত্রা বিশৃংখল হয়। দৈনিক কাম-কাজতো ব্যাঘাত আহে।

রমেশঃ তর্হি বয়মপি তথৈব শয়িতুং জাগরিতুং চ প্রযতিষ্যামহে, যথা ভবতী করোতি। দশবাদনে শয়িষ্যামহে চতুর্বাদনে চ জাগরিষ্যামঃ।
তেতিয়া হ'লে আমিও তেনেদৰেই শুবলৈ আৰু উঠিবলৈ যত্ন কৰিম। দহবজাত শুম আৰু চাৰি বজাত উঠিম।

সুধাঃ অবশ্যং তথৈব কর্তুপ্রযতনীয়ম্। তেন মহান্ লাভো ভবিষ্যতি। স্বাস্থ্যং সম্যক্ ভবিষ্যতি। জীবনং ব্যবস্থিতং ভবিষ্যতি। দিনচর্যা অপি ব্যবস্থিতা ভবিষ্যতি।
নিশ্চয় তেনেদৰেই যত্ন কৰা উচিত। তাৰ দ্বাৰা অতি লাভ হ'ব। স্বাস্থ্য ভালহৈ থাকিব। জীৱন সুশৃংখল হ'ব। দৈনিক কাম-কাজো ঠিকমতে চলিব।

4.11 गुरोः साहाय्यम् (গুৰুৰ পৰিচর্যা)

শিষ্যঃ গুরো! অভিবাদয়ে হং শ্রীচরণেষু।
গুৰু দেৱ! আপোনাৰ শ্রী চৰণত অভিবাদন জনাইছোঁ।

গুরুঃ আয়ুষ্মানং ভব। কদা আগতো সি?
দীর্ঘজীৱি হোৱা। কেতিয়া আহিলা?

শিষ্যঃ অদ্যৈব আগতো স্মি।
আজিয়েই আহিলো।

গুরুঃ কুতঃ?
ক'ৰ পৰা?

শিষ্যঃ গৃহাদেব। অথ ভবন্তঃ কদা আগতাঃ?
ঘৰৰ পৰাই। আপুনি কেতিয়া আহিলে?

গুরুঃ অহং হ্যঃ আগতবান্।
মই যোৱা কালি আহিলো।

শিষ্যঃ ভবতাং পরিবারো ন দৃশ্যতে?
গুৰু পত্নীক দেখা নাই যে?

গুরুঃ ন, পরিবারঃ ন আগতঃ।
নাই, পত্নী নাই অহা।

শিষ্যঃ তর্হি সম্প্রতি ভবন্তঃ একাকিনঃ এব সন্তি।
তেতিয়া হ'লে এতিয়া আপুনি অকলেহে আছে।

গুরুঃ আম্, *एकाकी* এব অস্মি।
হয়, অকলেই আছো।

শিষ্যঃ भृत्यो पि कश्चन् नास्ति?
কাম কৰা মানুহো কোনো নাই নেকি?

एकाकी- একাকিন ইতি শব্দস্য রূপাণি গুণিন্ শব্দবত্ ভবন্তি।

গুরু: ইদানীং নাস্তি, আগমিষ্যতি শ্বঃ পরশ্বো বা।
এতিয়া নাই, কাইলৈ বা পৰহিলৈ আহিব।

শিষ্য: তদা তু ইদানীং ভবতাং কষ্টমেব বর্ততে।
তেতিয়া হ'লে তো আপোনাৰ এতিয়া কষ্টহে হ'ব।

গুরু: আম্, কিञ্চিত্ কষ্টং তু বর্ততে এব।
হয়, অলপতো কষ্ট হ'বই।

শিষ্য: তর্হি আবশ্যকং কার্যং নির্দিশ্যতাম্। অহং সর্বং সম্পাদয়িষ্যামি।
তেন্তে প্রয়োজনীয় কিবা কাম আছে যদি কওঁক। মই সকলো কৰি দিম।

গুরু: ত্বং কিং কিং কার্যং করিষ্যসি?
তুমি কি কি কাম কৰা?

শিষ্য: গুরো! সর্বং কর্তুং শক্নোমি। গৃহং সম্মার্জয়িষ্যামি, পাত্রাণি প্রক্ষালয়িষ্যামি, কূপাত্ জলম্ আহরিষ্যামি, আপণাত্ বস্তূনি চ আনেষ্যামি।
গুৰুদেব! মই সকলো কামেই কৰিব পাৰোঁ। ঘৰ সাৰিব জানো, বাচন ধুব জানো, কুঁৱাৰ পৰা পানী আনিব পাৰোঁ। দোকানৰ পৰা বস্তু আনিব পাৰোঁ।

গুরু: সদৃশ এবায়ং ভাবঃ তব কুলস্য শীলস্য চ। তর্হি অনুষ্ঠীয়তাম্ সর্বম্। এতাবদেব তু ইদানীং করণীয়মস্তি।
তোমাৰ এই আচৰণ তোমাৰ বংশৰ আৰু স্বভাৱৰ অনুকুল। তেন্তে এতিয়া সকলোখিনি আৰম্ভ কৰা। এইখিনিয়েই এতিয়া তোমাৰ কৰণীয়।

শিষ্য: অথ যদি ভবন্তঃ আদেশং দাস্যন্তি তদা পাকমপি পক্ষ্যামি।
আপুনি যদি আদেশ দিয়ে তেন্তে মই ভাতো ৰান্ধিব পাৰোঁ।

গুরু: পাকমপি পক্তুং জানাসি?
ভাতো ৰান্ধিব জানা?

শিষ্য: কথং ন। স্বকীয়ং ভোজনং তু অহং পচাম্যেব।
কিয় নাজানিম। নিজৰ আহাৰ মই নিজেই ৰান্ধোঁ।

গুরু: কিং কিং ভোজনং পচসি?
কি কি আহাৰ ৰান্ধা?

শিষ্য: ওদনং দ্বিদলং(সুপং) রোটিকাং চ।এতাবদেব পক্তুং মম অভ্যাসো বর্ততে।ইতো ধিকং পক্তুং ন জানামি।
ভাত, দাইল আৰু ৰুটী। এই সমূহ ৰন্ধাতো মোৰ অভ্যাস আছে। ইয়াতকৈ অধিক আৰু ৰান্ধিব নাজানো।

গুরু: এতাবদেব মমাপি পর্যাপ্তং ভবিষ্যতি। পরন্তু ইন্ধনং মৎসমীপে স্বল্পমেব অস্তি।
ইমানেই মোৰ বাবে যথেষ্ট হ'ব। কিন্তু মোৰ ওচৰত ইন্ধন অলপমানহে আছে।

শিষ্য: কিম্ ইন্ধনং ভবৎসমীপে অস্তি? কাষ্ঠং বা শীতাঙ্গারো বা?
আপোনাৰ ওচৰত কি ইন্ধন আছে? কাঠ নে কয়লা?

গুরু: মম সমীপে কাষ্ঠমেব বর্ততে।
মোৰ লগত কাঠহে আছে।

শিষ্য: তদা যত্ ন্যূনং ভবিষ্যতি তত্ অহং দাস্যামি।
তেন্তে যিখিনি কম হয় সেইখিনি মই দিম।

গুরু: অস্তু, অন্যত্ সর্ব পশ্চাত্ কুর্বীথা:। প্রথমং ত্রিচতুরান্ ঘটান্ জলম্ আনয়, যেনাহং স্নানাদিকং বিদধামি।
ঠিক আছে, বাকী অন্য সকলোবোৰ পিছত কৰিলেও হ'ব। প্রথমতে তিনি চাৰি বাল্টিমান পানী লৈ আনা। যাৰ দ্বাৰা মই গাধোৱা আদি কার্য কৰ্ত্তব পাৰিম।

শিষ্য: তত: পরম্?
তাৰ পাছত?

গুরু: তত: পরম্ আপণাত্ একসেটকং তণ্ডুলম্, অর্ধসেটকং গোধূমচূর্ণম, একপাদং দ্বিদলম্ তথা একৈকপাদম্ আলূকং পটোলকং চ আনয়।
তাৰ পাছত দোকানৰ পৰা এক কিলোগ্রাম চাউল, আধা কিলোগ্রাম আটা, এক পোৱা দাইল আৰু লগতে এক পোৱাকৈ আলু আৰু পটল আনিবা।

শিষ্য: অন্যদপি কিঞ্চিত্?
অন্য কিবা লাগিবনেকি?

গুরু: আম্, বিংশত্যা রূপ্যকৈ: তৈলম্, দশভি: রূপ্যকৈ: চাযপত্রাণি, অষ্টভি: রূপ্যকৈ: শর্করাং চ আনয়, তত: পরং পাকারম্ভং কুরু।
হয়, বিশ টকাৰ তেল, দহ টকাৰ চাহপাত, আৰু আঠ টকাৰ চেনী আনিব লাগিব, তাৰ পাছত ৰন্ধা কাম আৰম্ভ কৰিবা।

শিষ্য: যথা আদিশন্তি ভবন্ত: তথৈব করিষ্যামি। নিশ্চিন্তা: তিষ্ঠন্তু। একহোরাভ্যন্তরে এব সর্ব সম্পাদয়ামি।
আপুনি যি ধৰণে আদেশ দিছে তেনে ধৰণেই কৰিম। আপুনি নিশ্চিত থাকক। এক ঘণ্টাৰ ভিতৰতে সকলোখিনি কৰিম।

গুরু: কাচিত্ ত্বরা নাস্তি। সসুখং সর্ব সম্পাদয়। অথ ত্বমপি অত্রৈব মযা সহ ভুঞ্জীথা:। সংকোচং ন বিদধ্যা:।
কোনো লৰালৰি নাই। লাহে লাহে সকলোখিনি কৰা। তুমিয়ো ইয়াতেই মোৰ লগতেই খাবা। লাজ নকৰিবা।

4.12 বিভাগে উপস্থিতে: চিন্তা (বিভাগত উপস্থিতিৰ চিন্তা)

জ্যোত্স্না - নির্মলে! কথং ধাবসি?
নির্মল! কিয় দৌৰিছা?

निर्मला - विद्यालयं गच्छामि भगिनि।
ভণ্টি! বিদ্যালয়লৈ গৈ আছো।

ज्योत्स्ना - कथं *धावन्ती* गच्छसि?
কিয় দৌৰি গৈছা।

निर्मला - अद्य विलम्बो जातो स्ति।
আজি দেৰী হৈছে।

ज्योत्स्ना - कथं विलम्बं कृतवती?
কিয় দেৰী কৰিলা?

निर्मला - पठने लेखने च संलग्ना आसम्।
লিখা-পঢ়াত ব্যস্ত আছিলো।

ज्योत्स्ना - इदं तु प्रतिदिनं करोषि।
এইটো তো প্ৰতিদিনেই কৰা।

निर्मला - परन्तु अद्य विशेषरूपेण कृतवती अस्मि।
কিন্তু আজি বেছিকৈ কৰিছিলো।

ज्योत्स्ना - कथम्?
কিয়?

निर्मला - यतोहि गतदिने अस्माकम् अध्यापिका आदेशं दत्तवती यत् या बालिका श्वः पाठं पठितवती न भविष्यति, पद्यं च कण्ठस्थं कृतवती न भविष्यति, सा भृशं दण्डिता भविष्यति।
কিয়নো যোৱাকালি আমাৰ অধ্যাপিকা মহোদয়াই আদেশ দিছিল যে যি গৰাকী ছাত্ৰীয়ে কাইলৈ পাঠ পঢ়িব নোৱাৰিব, কবিতা মুখস্থ কৰিব নোৱাৰিব তেওঁক ভীষণ দণ্ড দিয়া হ'ব।

ज्योत्स्ना - एवम्?
হয় নেকি?

निर्मला - आम्। अत एव सर्वं कार्यं कृत्वा इदानीं धावन्ती गच्छामि।
হয়। সেই কাৰণে সকলো কাম কৰি এতিয়া দৌৰি গৈ আছো।

ज्योत्स्ना - किं कार्यम् अपि त्वमेव कृतवती?
তুমি কি আৰু কাম কৰিলা?

निर्मला - आम् अद्य गृहस्य सर्वाणि कार्याणि अहमेव कृतवती।
হয়, আজি ঘৰৰ সকলো কাম মইেই কৰিলো।

ज्योत्स्ना - अथ तव माता?
তোমাৰ মাৰ কি হ'ল?

निर्मला - सा गतदिनात् एव अस्वस्था वर्तते।
তেওঁ (স্ত্ৰী) যোৱা কালিৰে পৰা অসুস্থ হৈ আছে।

धावन्ती - (धा+शतृ-प्रत्ययः) स्त्रीलिङ्गे प्रथमाविभक्तौ एकवचने रूपम्।

उत्थाय- उत्- स्था+ ल्यप्प्रत्ययः।
सम्मार्जितवती, प्रक्षालितवती, निर्मितवती, भोजितवती, चेति क्रियापदानि क्तवतु-प्रत्ययान्तानि सन्ति। अत्र स्त्रीलिङ्गे प्रथमाविभक्तौ एकवचने प्रयुक्तानि सन्ति।

ज्योत्स्ना - तव ज्येष्ठा भगिनी?
তোমাৰ ডাঙৰ বাইদেউ?

निर्मला - सा इदानीं पतिगृहं गता वर्तते। अतः अहम् एव प्रातः *उत्थाय* गृहं सम्मार्जितवती, पात्राणि प्रक्षालितवती, रसवतीं निर्मितवती, अपि च सर्वान् भोजितवती। ततः स्नानादिकं विधाय इदानीं धावं-धावं विभागं गच्छामि।
তেওঁ, এতিয়া পতি গৃহলৈ গ'ল। সেয়ে ময়েই ৰাতিপুৱা উঠি ঘৰ সাৰিলো, বাচন ধুলো, আৰু সকলোকো খুৱালো। তাৰ পাছত গা ধুই এতিয়া দৌৰি দৌৰি বিভাগলৈ গৈছো।

ज्योत्स्ना - तर्हि बहूनि कार्याणि कृतवती।
তেতিয়া হ'লে বহুত কাম কৰিলা।

निर्मला - किं करोमि? मातुः अस्वास्थ्यात् सर्वं करणीयमेव भवति।
কি কৰিম? মাৰ অসুস্থতাৰ বাবে সকলো কামেই কৰিব লাগে।

ज्योत्स्ना - अथ स्वयं भोजनं कृतवती? अभुक्त्वा एव वा गच्छसि?
তুমি নিজে ভাত খালানে? নে একো নোখোৱাকৈয়ে গৈছা?

निर्मला - भोजनं कर्तुम् अवसर एव नासीत्।
ভাত খাবলৈ সময়েই নাছিল।

ज्योत्स्ना - ईदृशस्ते अध्ययने अनुरागो यद् भोजनमपि परित्यजसि।
ইমানেই তোমাৰ অধ্যয়নত অনুৰাগ যে তুমি খাবলৈকো ত্যাগ কৰিছা।

निर्मला - नहि विलम्बकारणात् एव अद्य एवं विहितम्। अथ च अद्य प्रथमा श्रेणी संस्कृतस्य वर्तते। संस्कृतं मम प्रियतमो विषयः। अहं अस्यां श्रेण्यां कदापि अनुपस्थिता भवितुं न इच्छामि।
নহয়, দেৰী হোৱাৰ বাবেই আজি এনে হ'ল। আৰু তাতে আজি প্ৰথম শ্ৰেণীটো হ'ল (পিৰিয়ড) সংস্কৃতৰ। সংস্কৃত মোৰ আটাইতকৈ প্ৰিয় বিষয়। মই সেই শ্ৰেণীটোত কেতিয়াও অনুপস্থিত থাকিব নিবিচাৰো।

ज्योत्स्ना - ज्ञातम्, तथापि सावधाना गच्छ। नो चेत् कुत्रापि पतिष्यसि।
বুজিলো, তথাপি সাৱধানেৰে যোৱা। চাবা যাতে ক'তো নপৰা।

निर्मला - धन्यवादाः, अनुगृहीता अस्मि।
ধন্যবাদ, মই আনুগৃহীত হ'লো।

अग्रगति निरीक्षणम्

Q.4 : अधोलिखितानां असमीयभाषापर्यायः लिख्यताम् -
प्रतिश्याय : .....

घनाहार : .....

आपूपं : .....

शीताङ्गारः : .....

Q.5 : सुधा कदा शेते कदा च जागर्ति?

.....

Q.6 : निर्मला कस्यां श्रेण्यां कथं वा अनुपस्थिता भवितुं न इच्छति?

.....

4.13 छात्रावासे निवासार्थम् अनुरोधः (ছাত্রাবাসত বাস কৰাৰ বাবে অনুৰোধ)

छात्रः गुरुवर्याः, किञ्चित् निवेदयितुम् इच्छामि।
গুৰুবৰ, কিবা এটা ক'ব বিচাৰিছো।

अधीक्षकः कथय, किं कथनीयम् अस्ति?
কোৱা কি ক'ব লগীয়া আছে?

छात्रः मम गृहं विश्वविद्यालयात् बहुदूरे भवति।
মোৰ ঘৰ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা বহু দূৰত অৱস্থিত।

अधीक्षकः तर्हि किम् इच्छसि?
তেন্তে কি বিচাৰিছা?

छात्रः छात्रावासे स्थातुम् इच्छामि।
ছাত্রাবাসত থাকিবলৈ ইচ্ছা কৰিছো।

अधीक्षकः परन्तु अत्र अनेके कठोरा नियमाः पालनीयाः भवन्ति। पालयिष्यसि?
কিন্তু ইয়াত বহুত কঠোৰ নিয়ম পালন কৰিবলগীয়া হয়। পালন কৰিব পাৰিবানে?

छात्रः अवश्यं पालयिष्यामि। के के नियमाः सन्ति?
নিশ্চয় পালন কৰিব পাৰিম। কি কি নিয়ম আছে?

अधीक्षकः प्रथमं तु अत्र प्रातः चतुर्वादने एव उत्थातव्यं भवति। उत्थास्यसि?
প্রথমেই ইয়াত ৰাতিপুৱা চাৰিটা বজাতেই উঠিব লাগিব। উঠিব পাৰিবানে?

छात्रः अथ रात्रौ शयनं कदा भवति?
আকৌ ৰাতি কেতিয়া শোৱা হয়।

अधीक्षकः दशवादने।
দহটা বজাত।

छात्रः तदा तु अवश्यं चतुर्वादने उत्थास्यामि।
তেনেহ'লেতো নিশ্চয় চাৰিটা বজাত উঠিব পাৰিম।

अधीक्षकः अत्र छात्रैः श्रमदानमपि करणीयं भवति।
ইয়াত ছাত্রসকলে কাম কৰিবলগীয়া হয়।

রেখাङ্কিতং वाक्यं कर्मवाच्ये वर्तते।

रेखाङ्कितं वाक्यं भाववाच्ये अस्ति।

रेखाङ्कितं वाक्यं कर्मवाच्ये वर्तते।

ছাত্রঃ শ্রমদানে কিং কিং করণীয়ং ভবতি?
কি কি কাম কৰিব লাগে?

অধীক্ষকঃ বৃক্ষরোপণং করণীয়ং ভবতি। মার্গস্য, ক্রীড়াক্ষেত্রস্য, পরিসরস্য চ পরিষ্কারঃ করণীয়ঃ ভবতি। অবগতম্?
বৃক্ষৰোপণ কৰিব লাগে। ৰাস্তা, খেল পথাৰ তথা চৌদিশ পৰিষ্কাৰ কৰিব লাগে। বুজিলানে?

ছাত্রঃ আম্ অবগতম্। এতত্ তু বিশ্ববিদ্যালয়স্য বিকাসায় পরমম্ আবশ্যকম্, বিদ্যার্থিনাং কৃতে স্বাস্থ্যবর্দ্ধকং গৌরববর্দ্ধকং চ বর্ততে। তস্মাত্ অহম্ অবশ্যমেব শ্রমদানং করিষ্যামি।
হয় বুজিলো। বিশ্ববিদ্যালয়খনৰ বিকাশৰ কাৰণে এইটো অতি প্রয়োজনীয়, বিদ্যার্থীসকলৰ বাবে স্বাস্থ্যবর্ধক হোৱাৰ লগতে গৌৰববো। কাৰণ সেইবাবে মই অৱশ্যেই কাম কৰিম।

অধীক্ষকঃ ধূমপানং তাম্বূল-তমাল-ভক্ষণং চাপি অত্র বর্জনীয়ং ভবতি। বর্জয়িষ্যসি?
ধুমপান, তামোল-পাণ খোৱাও ইয়াত বর্জনীয়। এৰিব পাৰিবা?

ছাত্রঃ ইদং তু মযা পূর্বত এব বর্জিতম্। অথ চাযপানমপি বর্জিতং বর্ততে?
এইবোৰতো মই কেতিয়াবাই এৰিলো। ইয়াত চাহ খোৱাও বর্জনীয় নে?

অধীক্ষকঃ বর্জিতং তু নাস্তি, পরন্তু তস্য স্থানে দুগ্ধপানমেব অত্র ক্রিযতে। ত্বমপি তদেব কুর্যাঃ।
বর্জিত নহয়, কিন্তু তাৰ ঠাইত গাখীৰ খোৱা হয়। তুমিও তাকেই কৰিবা।

ছাত্রঃ তথৈব করিষ্যামি। তত্ তু অস্মাকমেব হিতকরম্।।
সেইটোৱেই কৰিম। সেইটো তো আমাৰ নিজৰ বাবেই ভাল।

অধীক্ষকঃ অন্যচ্চ, বেষভূষা, কেশপ্রসাধনম্, আহার-বিহারাঃ, ক্রীডনম্, গানম্, মনোরঞ্জনং চেতি সর্বমপি নিযমানুসারমেব সেবনীযং ভবতি।
আনফালে পিন্ধা-উৰা, কেশ সজ্জা, আহাৰ, খেলা-ধূলা, গানগোৱা আৰু অন্যান্য আমোদ-প্রমোদ সকলোখিনি নিয়মানুসাৰেই হয়।

ছাত্রঃ ভ্রমণার্থং বহিঃ গন্তুং শক্যতে?
ভ্রমণৰ বাবে বাহিৰলৈ যাব পাৰিনে?

অধীক্ষকঃ শক্যতে। পরন্তু নববাদনাত্ পূর্বসর্বথা নিবর্তিতব্যং ভবতি। ততঃ পরং ছাত্রাবাসে প্রবেষ্টুং ন শক্যতে।
পাৰি। কিন্তু ন-বজাৰ আগতেই সদায় সোমাব লাগিব। তাৰ পাছত ছাত্রাবাসত প্রৱেশ কৰিব নোৱাৰা।

ছাত্রঃ অত্যুত্তমঃ অযং নিযমঃ। অন্যোঽপি কশ্চন বিশেষ-নিযমঃ অস্তি?
অতি উত্তম, অন্য কিবা বিশেষ নিয়ম আছে নেকি?

অধীক্ষক: আম্, অযমেকः অপরः অপি বিশেষনিয়মো বর্ততে যদত্র অধিকাধিকং সংস্কৃতে এব বক্তব্যং ভবতি।
হয়, ইয়াৰোপৰিও আন এটা বিশেষ নিয়ম আছে। এই যে ইয়াত বেছিভাগ সময়ত সংস্কৃততেই কথা-বতৰা পতা হয়।

ছাত্রः পরন্তু যে নবীনা : সন্তি, তে কথং বদিষ্যন্তি?
কিন্তু যিসকল নতুন, তেওঁলোকে কেনেকৈ ক'ব?

অধীক্ষক: তেষাং কৃতে দশদিবসীয-संस्कृत-संभाषण-शिविरस्य व्यवस्था अस्ति। आदौ ते तत् शिविरं कुर्वन्ति। तेन तेषामपि संस्कृते किञ्चित् वक्तुम् अभ्यासो जायते।
তেওঁলোকৰ কাৰণে দহদিনীয়া সংস্কৃত সম্ভাষণ শিবিৰৰ ব্যৱস্থা আছে। প্ৰথমতে তেওঁলোকে শিবিৰত অংশগ্ৰহণ কৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা তেওঁলোকৰ সংস্কৃতত কথা কোৱাৰ অভ্যাস হয়।

ছাত্রः इयं व्यवस्था शोभना अस्ति। अहमपि तस्मिन् शिविरे भागं ग्रहीष्यामि।
এইটো অতি উত্তম ব্যৱস্থা। মইয়ো সেই শিবিৰত অংশ গ্ৰহণ কৰিম।

অধীক্ষক: भवतु नाम। यदि इमान् नियमान् पालयितुं शक्ष्यसि तदा छात्रावासे स्थातुं शक्नोषि। अन्या का पि बाधा नास्ति।
ঠিক আছে। যদি এই নিয়মসমূহ পালন কৰিব পাৰা তেন্তে ছাত্রাবাসত থাকিব পাৰিবা। অন্য কোনো ধৰণৰ বাধা নাই।

ছাত্রः विचार्य पुनः आगमिष्यामि। इदानीं गच्छामि।
বিচাৰ-বিবেচনা কৰি (ভাবি চাই) পুনৰ আহিম। এতিয়া যাওঁ।

অধীক্ষক: यथा इच्छसि तथा कुरु। किन्तु यदि स्थातुम् इच्छसि तर्हि दिनद्वयाभ्यन्तरे आवेदन-पत्रं छात्रावासशुल्कं च अवश्यं दातव्यम्। इदानीं तावत् गच्छ।
যি ভাল দেখা তাকেই কৰা। কিন্তু যদি থাকিবলৈ বিচাৰা তেন্তে দুদিনৰ ভিতৰতে ছাত্রাবাসৰ মাচুল আৰু আবেদন পত্র দিব লাগিব। এতিয়া তুমি যোৱা।

4.14 स्वास्थस्य कृते परिश्रमस्य आवश्यकता (স্বাস্থ্যৰ বাবে পৰিশ্ৰমৰ আৱশ্যকতা)

माधवः केशव! त्वं सर्वदा अस्वस्थः दृश्यसे?
কেশৱ! তোমাক সদায় অসুস্থ যেন লাগে।

केशवः सत्यं कथयसि। अहं प्रायेण सर्वदा अस्वस्थः तिष्ठामि।
সত্য কথা কৈছা। মই প্ৰায় সদায়েই অসুস্থ থাকো।

माधवः तर्हि एतस्य किं कारणं वर्तते?
তেতিয়াহ'লে ইয়াৰ কাৰণ কি?

केशवः किं कथयामि। कारणम् अपि अहं सम्यक् न जानामि।
কি কম। মই ইয়াৰ কাৰণো ভালদৰে নাজানো।

माधवः एवं प्रतीयते यत् त्वं स्वास्थ्यनियमानां पालनं न करोषि।
এনেকুৱা লাগে যেন তুমি সুস্বাস্থ্যৰ নিয়মসমূহ পালন নকৰা।

केशवः इदं भवितुमर्हति।
এইটো হ'ব পাৰে।

माधवः इदं तावत् कथय, सायं प्रातः भ्रमणं करोषि?
এতিয়া তুমি কোৱাচোন, সদায় ৰাতিপুৱা-সন্ধিয়া খোজ কাঢ়ানে?

केशवः को पि नियमः नास्ति। सायंकाले यदा कदा आपणं गच्छामि।
কোনো নিয়ম নাই। সন্ধিয়া সময়ত কেতিয়াবা কেতিয়াবা দোকানলৈ যাওঁ?

माधवः प्रतिदिनं व्यायामं करोषि?
প্ৰত্যেক দিনে ব্যায়াম কৰানে?

केशवः व्यायामं तु कदापि न करोमि।
ব্যায়ামতো কেতিয়াও নকৰোঁ।

माधवः कदाचित् खेलितुं गच्छसि?
কেতিয়াবা খেলিব যোৱানে?

केशवः खेलनस्यापि नियमो नास्ति। यदा-कदा मित्रैः सह गृहे एव चतुरङ्गेन मनोविनोदं करोमि।
খেলা-ধূলাৰো কোনো নিয়ম নাই। কেতিয়াবা বন্ধুৰ লগতে ঘৰতেই দবা খেলি আনন্দ লওঁ।

माधवः स्वहस्तेन गृहकार्यकिञ्चित् करोषि न वा?
নিজ হাতেৰে ঘৰৰ কাম কিবা কৰানে নকৰা?

केशवः नहि तदर्थभृत्याः सन्ति।
নাই, তাৰ বাবে কাম কৰা লগুৱা আছে।

माधवः अस्य अयम् अभिप्रायः अस्ति यत् त्वं श्रमस्य किञ्चिदपि कार्यन करोषि।
ইয়াৰ পৰা ইয়াকেই বুজা যায় যে তুমি কষ্ট হোৱা কোনো কামেই নকৰা।

केशवः नैव, परिश्रमस्य तु किमपि कार्यकर्तुमम अभ्यासः नास्ति।
নাই, পৰিশ্ৰম হোৱা কোনো কামেই কৰাৰ মোৰ অভ্যাস নাই।

माधवः इदमेव तव अस्वास्थ्यस्य मुख्यं कारणं वर्तते।
এইটোৱেই তোমাৰ অস্বাস্থ্যৰ মূল কাৰণ।

केशवः तर्हि मया किं कर्तव्यम्?
তেন্তে মোৰ কৰিবলগীয়া কি আছে?

माधवः शृणु, त्वया स्वदिनचर्यायां संस्कारः कर्तव्यः। प्रातः सायं च निर्मुक्तवायौ भ्रमणं कर्तव्यम्, कन्दुकादिना प्रतिदिनं खेलितव्यम्, गृहकार्याणि कानिचित्

স্বহস্তেন কর্তব্যানি। এবং করণেন তব স্বাস্থ্যং পর্যাপ্তং সমীচীনং ভবিষ্যতি।
শুনা তোমাৰ নিজৰ দৈনিক কার্যসূচী কিছু পৰিবর্তন কৰা উচিত। সন্ধিয়া মুক্ত বতাহত ভ্রমণ কৰা উচিত, বল আদি সদায় খেলা উচিত, ঘৰুৱা কাম নিজ হাতে কৰা উচিত। এইবিলাক কৰিলেই তোমাৰ স্বাস্থ্য ভাল হৈ থাকিব।

কেশবঃ মিত্রবর, অদ্য তব উপদেশেন বাঢম্ অনুগৃহীতো স্মি। ইতঃ পরম্ এবমেব আচরিষ্যামি।
মিত্রবৰ, তোমাৰ এই উপদেশৰ দ্বাৰা মই বাৰুকৈ আজি কৃতার্থ হ'লো। এতিয়াৰ পৰা এইদৰেই কৰিম।

মাধবঃ অথ রাত্রৌ সমীচীনা নিদ্রা আযাতি ন বা?
ৰাতি তোমাৰ উপযুক্ত পৰিমাণে টোপনি হয়নে নহয়?

কেশবঃ নৈব, রাত্রৌ সমীচীনা নিদ্রা নাযাতি।
নহয়, ৰাতি উপযুক্ত টোপনি নহয়।

মাধবঃ তত্ কথম্?
কিয়?

কেশবঃ ইদানীং মম গৃহে মৎকুণানাং মশকানাং চ মহান্ উপদ্রবো বর্ততে। ক্ষণমপি শযিতুং ন ददते।
এতিয়া মোৰ ঘৰত মাখি আৰু ম'হৰ খুব উৎপাত হৈছে। এক মুহূর্তও শুবলৈ নিদিয়ে।

মাধবঃ এবং বা?
এনেকুৱা নেকি?

কেশবঃ আম্, তেনৈব অনেকদিবসেভ্যো মম রাত্রৌ সুখনিদ্রা নাস্তি। কদাচিত্ সুপ্তঃ কদাচিত্ অর্ধসুপ্তঃ কদাচিত্ চ জাগ্রত্ এব নিশাং গময়ামি।
হয়, তাৰ বাবেই বহুতদিন মোৰ ৰাতি ভাল টোপনি নহয়। কেতিয়াবা টোপনি হয়, কেতিয়াবা আধা টোপনি হয়, কেতিয়াবা জাগি থাকোতেই নিশাটো পাৰ হয়।

মাধবঃ আম্ জ্ঞাতম্। যদা রাত্রৌ গাঢনিদ্রা নাযাতি তদা শরীরস্য ईदृशी एव स्थितिर्भवति।
হয় বুজিলো। যেতিয়া ৰাতি ভাল টোপনি নহয় তেতিয়া শৰীৰৰ এনেকুৱাই অৱস্থা হয়।

কেশবঃ সম্भवति एतत्। तर्हि तस्य निवारणाय किं विधेयम्?
হ'ব পাৰে। তেতিয়াহ'লে তাৰ নিবাৰণৰ কাৰণে কি কৰিম?

মাধবঃ तस्य निवारणाय तु मशकहरी एव शोभनः उपायः। तस्याः उपयोगेन मत्कुणेभ्यः मशकेभ्यश्चापि सम्यक् सुरक्षा भवति।

তাৰ নিবাৰণৰ বাবে কেৱল আঠুৰাই উচিত উপায়। তাৰ ব্যৱহাৰে ম'হ আৰু মাখিৰ পৰা হাত সাৰি থাকিব পাৰি।

केशवः अन्यः कश्चन उपायो नास्ति?

আন বেলেগ উপায় নাই নেকি?

माधवः कथं न। आपणे कीटनाशकानि औषधानि अपि लभ्यन्ते। तेषां प्रयोगेणापि एतेषां विनाशो भवति।

কিয়নো নাই। দোকানত কীটনাশক ঔষধো কিনিবলৈ পাই। ইয়াৰ প্ৰয়োগেৰে এইবোৰৰ বিনাশ হয়।

केशवः वाढम्। तर्हि अद्यैव तदर्थं प्रयतिष्ये।

ভাল কথা। তেন্তে এতিয়াই তাৰ বাবে যত্নৱান হওঁ।

माधवः अवश्यं प्रयत्नः कर्तव्यः। प्रतिदिनं किञ्चित् परिश्रमो पि अवश्यं करणीयः। तेन स्वस्थः स्थास्यसि।

নিশ্চয় যত্ন কৰা উচিত। প্ৰত্যেকদিনেই কিছু পৰিশ্ৰম অৱশ্যই কৰিবা। তেনেহ'লে স্বাস্থ্যবান হৈ থাকিবা।

केशवः भृशम् अनुग्रृहीतो स्मि। इतः परं भवदुपदेशानुसारम् अहं सर्वसम्पादयिष्यामि। धन्यवादाः।

মই বহুত উপকৃত হ'লো। ইয়াৰ পাছত তোমাৰ/আপোনাৰ উপদেশ অনুসৰি মই সকলো কৰিম। ধন্যবাদ।

अग्रगति निरीक्षणम्

Q.7 : अधीक्षकस्य अनुसारं छात्रावासे किं किं वर्जनीयं भवति?

.....

Q.8 : प्रथमः रोगी किमर्थं चिन्तितः अस्ति?

.....

Q.9 : अधोलिखितानाम् असमीयपर्यायः दीयताम्, मशकहरी, मत्कुणाः मशकाः।

.....

Q.10 : केशवस्य रात्रौ समीचीना निद्रा कथं न आयाति?

.....

4.15 अस्मात् अध्यायात् अस्माभिः किं ज्ञातम्

- संस्कृतसम्भाषणस्य महत्वमधिगतम्।
- संस्कृतेन आत्मपरिचयं दातुम् अन्येषां च परिचयं लब्धुं योग्यता प्राप्ता।

- संस्कृते लघु-लघुवाक्यानां रचनायाः अभ्यासः ज्ञातः।
- दैनिक - व्यावहारोपयोगिनां बहूनां संस्कृतशब्दानां ज्ञानं प्राप्तम्।
- विभिन्नविषयेषु विविधैः जनैः सह सरलसंस्कृतेन सम्भाषणस्य (वार्तालापस्य) कौशलं लब्धम्।
- विभिन्नवाच्यानां प्रत्ययानां च प्रयोगस्य अभ्यासः कृतः।

4.16 अधिकज्ञानार्थ पंठनीयम्

1) शास्त्री, वेम्पटि कुटुम्ब, *सम्भाषणम् (संस्कृत-स्वाध्यायः, प्रथमा दीक्षा)*, नव देहली : राष्ट्रिय संस्कृत-संस्थानम्।

2) शास्त्री, वासुदेव द्विवेदी, *संस्कृत-वाक्यसंग्रहः*, वाराणसी : सार्वभौम-संस्कृत-प्रचार संस्थानम्।

3) सम्भाषण-सन्देशः, संस्कृत-मासिक-पत्रिका, संस्कृत-भारती।

4.17 अग्रगतिनिरीक्षणार्थम् उत्तरसूचिका

Ans. to Q. No. 1 : उत्तरम् - कुमारः स्वयम् ओदनं रोटिकां शाकं सुपं कृशरान्नं च पचति।

Ans. to Q. No. 2 : उत्तरम् - अतिथि : पूजायै कम्बलं कुशासनं च इच्छति।

Ans. to Q. No. 3 : उत्तरम् - जयन्तस्य भगिनी अवकरं क्षिप्त्वा पात्राणि प्रक्षालयति, वस्त्रेण भूमिं मार्जयति द्रोण्यां च जलं पूरयति।

Ans. to Q. No. 4 : उत्तरम् - সর্দী, গুৰু আহাৰ, মালপোৱা, কয়লা।

Ans. to Q. No. 5 : उत्तरम् - सुधा रात्रौ दशवादने शेते प्रातश्च चतुर्वादने जागर्ति।

Ans. to Q. No. 6 : उत्तरम् - निर्मला संस्कृत-श्रेण्याम् अनुपस्थिता भवितुं न इच्छति। संस्कृतं तस्याः प्रियतमो विषयः अस्ति।

Ans. to Q. No. 7 : उत्तरम् - अधीक्षकस्य अनुसारं छात्रावासे धूमपानं ताम्बूलं, तमाल-भक्षणं च वर्जनीयं भवति।

Ans. to Q. No. 8 : उत्तरम् - प्रथमस्य रोगिणः परीक्षा शीघ्रयेव भविता। अनेन कारणेन सः चिन्तितः अस्ति।

Ans. to Q. No. 9 : उत्तरम् - আঠুৰা, উইপোক, মহ।

Ans. to Q. No. 10 : उत्तरम् - केशवस्य गृहे मत्कुणानां मशकानां च महान् उपद्रवो वर्तते। अत एव रात्रौ तस्य समीचीना निद्रा न आयाति।

4.18 आर्हि प्रश्नाः

Q.1 : संस्कृतेन आत्मपरिचयः परिवारस्य सदस्यानां च परिचयः दीयताम्।

Q.2 : संस्कृतभाषया स्वदिनचर्या लिख्यताम्।

Q.3 : पठितम् अध्यायम् अनुसृत्य खाद्यवस्तूनां एका सूची प्रस्तूयताम्।

Q.4 : पुस्तकालयात् पुस्तकस्य ग्रहणम् इति शीर्षकम् आदाय संस्कृतभाषया एकं सम्भाषणम् लिख्यताम्।

*** ***** ***

अध्याय ५: व्यावहारिक-संस्कृत शिक्षाभ्यासः (ব্যৱহাৰিক সংস্কৃত শিক্ষাভ্যাস)

अध्याय विभाग: (অধ্যায় গাঁথনি)

5.1 उद्देश्यम्

5.2 परिचयः

5.3 सर्वनाम-शब्दानां (अस्मद्, युष्मद्, भवत्, एतत्, तत्, किम्)प्रयोगाभ्यास :

5.4 केषाञ्चित् अव्ययपदानां प्रयोगाभ्यासः

5.5 संख्यावाचकशब्दानां प्रयोगाभ्यास :

5.6 समयवाचक-शब्दानां प्रयोगाभ्यासः

5.7 विशेष्य-विशेषण-शब्दानां प्रयोगाभ्यासः

5.8 क्त्वा-ल्यप्-तुमुन्-प्रत्ययान्तप्रयोगाः

5.9 ण्यन्तक्रियापदानां प्रयोगाभ्यासः

5.10 कर्तृ-कर्म-भाववाच्येषु प्रयोगाभ्यासः

5.11 अस्मात् अध्यायात् अस्माभिः किं ज्ञातम्

5.12 अधिकज्ञानार्थं पठनीयम्

5.13 अग्रगति निरीक्षणार्थम् उत्तरसुचिका

5.14 आर्हिप्रश्नाः

5.1 उद्देश्यम्

अस्य अध्यायस्य अध्ययनेन भवतां -

- विभिन्ननां सर्वनाम-शब्दानां प्रयोगाभ्यासः भविष्यति
- भवन्तः बहूनाम् अव्ययपदानां प्रयोगं कर्तुं पारयिष्यन्ति
- भवतां संख्यावाचकशब्दानां प्रयोगस्य अभ्यासः भविष्यति
- भवन्तः समयवाचकशब्दानां ज्ञानं प्राप्सयन्ति तथा च तेषां प्रयोगं विधातुं समर्थाः भविष्यन्ति
- विशेष्य-विशेषणपदैः परिचिताः भविष्यन्ति तथा च तेषां सरल-संस्कृत-वाक्येषु प्रयोगं कर्तु पारयिष्यन्ति
- भवन्तः विविधलकारेषु ण्यजन्त-क्रियापदानां प्रयोगे समर्थाः भविष्यन्ति
- भवतां कत्वा-तुमुन्-ल्यप्-प्रत्ययान्तपदानां प्रयोगाभ्यासः भविष्यति
- कर्तृ-कर्म-भाववाच्येषु भवन्तः वाक्यानि रचयितुं प्रयोगं च कर्तुं पारयिष्यन्ति।

5.2 परिचयः

पूर्ववर्ती अध्याये भवन्तः अनेकविषयान् अवलम्ब्य सरलसंस्कृतेन सम्भाषणस्प अभ्यासं कृतवन्तः सन्ति। तत्र अनेकानि वाक्यानि ज्ञातवन्तः सन्ति। तेषु वाक्येषु च बहुविधानां शब्दानां क्रियापदानां कर्तृ-कर्म-भाववाच्येषु च प्रयोगं कृतवन्तः सन्ति। तेषु शब्देषु सर्वनामशब्दाः, अव्ययानि, संख्यावाचकशब्दाः, पूरणप्रत्ययान्तशब्दाः, समयवाचकशब्दाः, विशेष्यविशेषणशब्दाः, क्त्वा-तुमुन्-ल्यप्-प्रत्ययान्तशब्दाः प्रमुखाः वर्तन्ते। क्रियापदेषु च लकाराणां क्रियापदानि, ण्यजन्तक्रियापदानि, कर्मवाच्यस्य भाववाच्यस्य च क्रियापदानि महत्वपूर्णानि सन्ति।

अस्मिन् अध्याये ते एव शब्दाः तानि एव च क्रियापदानि दशसु विभागेषु उपन्यस्ताः सन्ति तथा च सविस्तरं सोदाहरणञ्च प्रस्तुताः विद्यन्ते। एतेषाम् अधिकाधिकं प्रयोगं पुनः पुनः अभ्यासं च कृत्वा व्यावहारिकदृष्ट्या संस्कृतभाषया स्वात्मनः सर्वविधान् भावान् प्रकाशयितुं भवन्तः समर्थाः भविष्यन्ति। भवतां भाषा परिष्कृता परिमार्जिता च भविष्यति। संस्कृतभाषायाः व्यवहारक्षेत्रे आत्मविश्वासः समुदेष्यति तथा च संस्कृतसम्भाषणाय भवतां प्रवृत्तिः वर्धिष्यते। सहैव संस्कृतसाहित्यस्य लघु-लघु-काव्यनाटकादीनि पठितुं तदर्थञ्च अवगन्तुं भवन्तः समर्थाः भविष्यन्ति।

5.3 सर्वनाम-शब्दानां (अस्मद्, युष्मद्, भवत्, एतत्, तत्, किम्) प्रयोगाभ्यासः

मम/तव/भवतः/भवत्याः।

मम नाम राजीवः।

तव नाम किम्? मम नाम .....।

भवतः नाम किम्? मम नाम .....।

भवत्याः नाम किम्? मम नाम .....।

अहम् (अस्मि) आवां (स्वः) वयं (स्मः)

अहं छात्रः (शिक्षकः, वैद्यः, भक्तः, गृहस्थः) अस्मि, (पुं)।

अहं छात्रा (शिक्षिका, वैद्या, भक्ता, गृहिणी) अस्मि, (स्त्री०)।

आवां छात्रौ (शिक्षकौ, वैद्यौ, भक्तौ, गृहस्थौ) स्वः (पुं)।

आवां छात्रे (शिक्षिके, वैद्ये, भक्ते, गृहिण्यौ) स्वः (स्त्री०)।

वयं छात्राः (शिक्षकाः, वैद्याः, भक्ताः, गृहस्थाः) स्मः, (पुं०)।

वयं छात्राः (शिक्षिकाः, वैद्याः, भक्ताः, गृहिण्यः) स्मः, (स्त्री०)।

त्वम् (असि)/युवां (स्थः)/युयम् (स्थ)

त्वम् बालकः (अध्यापकः, लेखकः, पाचकः, गायकः) असि, (पु०)।

त्वम् बालिका (अध्यापिका, लेखिका, पाचिका, गायिका) असि, (स्त्री०)।

युवाम् बालकौ (अध्यापकौ, लेखकौ, पाचकौ, गायकौ) स्थः (पुं०)।

युवाम् बालिके (अध्यापिके, लेखिके, पाचिके, गायिके) स्थः, (स्त्री०)।

युयम् बालकाः (अध्यापकाः, लेखकाः , पाचकाः , गायकाः) स्थः, (पुं०)।

युयम् बालिकाः (अध्यापिकाः, लेखिकाः, पाचिकाः , गायिकाः) स्थः, (स्त्री०)।

भवान्, एषः, सः/भवती, एषा, सा (अस्ति)/भवन्तौ, एतौ, तौ/भवत्यौ, एते, ते, (स्तः)/भवन्तः, एते, ते/ भवत्यः, एताः, ताः (सन्ति)।

भवान् (एषः, सः) आचार्यः (अभिनेता, विद्वान्, धनिक :, वृद्धः) अस्ति, (पुं०)।

भवती (एषा, सा) आचार्या (अभिनेत्री, विदुषी, धनिका, वृद्धा) अस्ति, (स्त्री०)।

भवन्तौ (एतौ, तौ) आचार्यौ (अभिनेतारौ, विद्वासौ, धनिकै , वृद्धौ) स्तः, (पुं०)।

भवत्यौ (एते, ते) आचार्ये: (अभिनेत्र्यौ, विदुष्यौ, धनिके, वृद्धे) स्तः (स्त्री०)।

भवन्तः (एते, ते) आचार्याः (अभिनेतारः, विद्वांसः, धनिकाः , वृद्धाः) सन्ति (पुं०)।

भवत्यः (एताः, ताः) आचार्याः (अभिनेत्र्यः, विदुष्यः, धनिकाः , वृद्धाः) सन्ति, (स्त्री०)।

एषः, सः/एषा, सा/एतत्, तत्/एष, सः क :/एषा, सा, का/*एतत्*, तत्, किम्?

- एषः, सः, छात्रः (काकः , नापितः, जनकः , कुम्भकारः, अग्रजः, स्वर्णकारः, अनुजः, सैनिक :, चिकित्सक : ।
- एषा, सा, बाला (माता, सेविका, अग्रजा, अनुजा, नर्तकी, भगिनी)।
- एतत्, तत्, पुस्तकम् (फलम्, नेत्रम्, मुखम्, यानम्, व्यजनम्)।
- एषः, सः, कः ? एषः, सः.....(गजः वानरः, शुकः , मकरः अश्वः)।
- एषा, सा, का? एषा, सा.....(नारी, चटका, नदी, घटी, लता)।
- एतत्, तत् किम्? एतत्, तत् ..... (पर्णम्, दाडिमम्, आम्रम्, पुष्पम्, कमलम्, गृहम्)।

एतौ, तौ/एते ते/एते, ते/एतौ, तौ, कौ/एते, ते, के/एते ते के ?

- एतौ, तौ छात्रौ (काकौ, नापितौ, जनकौ, कुम्भकारौ, अगजौ, स्वर्णकारौ, चिकित्सकौ, अनुजौ, सैनिकौ)। (पुं०)
- एते, ते, बाले (मातरौ, सेविके, अग्रजे, अनुजे, नर्तक्यौ, भगिन्यौ)। (स्त्री०)
- एते, ते, पुस्तके (फले, नेत्रे, मुखे, याने, व्यजने)। (नपुं०)
- एतौ, तौ, कौ? एतौ, तौ .....(गजौ, वानरौ, शुकौ, मकरौ, अश्वौ)। (पुं०)
- एते, ते, के? एते, ते .....(नार्यौ, चटके, नद्यौ, घट्यौ, लते)। (स्त्री०)
- एते, ते, के? एते, ते .....(पर्णे, दाडिमे, आम्रे, पुष्पे, कमले, गृहे)। (नपुं०)

एते, ते/एताः, ताः/एतानि, तानि/एते, ते, के/एताः, ताः, काः/एतानि, तानि, कानि?

- एते, ते, छात्राः (काकाः, नापिताः, जनकाः, कुम्भकाराः, अग्रजाः, स्वर्णकाराः अनुजाः, सैनिकाः, चिकित्सकाः)। (पुं०)
- एताः, ताः, बालाः (मातरः, सेविकाः, अग्रजाः, अनुजाः, नर्तक्यः, भगिन्यः)।(स्त्री)

एतत्- इति शब्दस्य स्थाने, इदम् हति शब्दस्यापि प्रयोगः भवति। अस्य रुपाणि यथा- अयम्, हमौ, इमे (पुँ०) इयम्, इमे, इमाः (स्त्री) इदम्, हमे, इमानि, (नपुं०)।

- एतानि, तानि, पुस्तकानि (फलानि, नेत्राणि, मुखानि, यानानि, व्यजनानि)।(नपुं०)
- एते, ते, के? एते, ते ..... (गजाः, वानराः, शुकाः, मकराः, अश्वाः)। (पुं०)
- एताः, ताः, काः? एताः, ताः.....(नार्य्यः चटकाः, नद्यः, घटयः, लताः)। (स्त्री०)
- एतानि, तानि कानि? एतानि, तानि ..... (पर्णानि, दाडिमानि, आम्राणि, पुष्पाणि, कमलानि, गृहाणि)। नपुं०)

किम्/आम्/न/अपि

- किम्, एषः विद्यालयः? आम्, एषः विद्यालयः।
- किम्, सः रजकः ? आम्, सः रजकः ।
- किम्, एषा अजा? न, एषा मयूरी।
- किम्, सा वाटिका? न, सा वाटिका नास्ति। सा नौका।
- किम्, भवान् अस्वस्थः? न, अहं स्वस्थः।
- किम्, भवती गायिका अस्ति? आम्, अहं गायिका अस्मि।
- किम्, एतौ वृद्धौ? न, एतौ तरुणौ।
- किम्, भवन्तौ शिक्षकौ? आम्, आवां शिक्षकौ स्वः।
- किम्, भवत्यौ अध्यापिके? न, आवाम् अध्यापिके न स्वः। आवां प्रचारिके स्वः।
- किम्, ते वृद्धा सन्ति? न, सर्वे वृद्धाः न सन्ति। केचन तरुणाः अपि सन्ति।
- किम्, भवन्तः रुग्णाः? आम्, वयं रुग्णाः स्मः।
- अपि ***कुशली*** भवान्? आम्, अहं कुशली अस्मि। (पु०)
- अपि कुशलिनी भवती? आम्, अहं कुशलिनी अस्मि। (स्त्री०)
- किम् वयं विद्यार्थिनः? आम्, वयं ***विद्यार्थिनः***।

कुशली, विद्यार्थी- इति रुपं पुंल्लिङ्गे प्रथमा विभक्तौ एकवचने भवति। अत्र कुशलिन्, विद्यार्थिन् इति मुलशब्दः। अनयोः रुपं पुंलिङ्गे गुणिन् शब्दवत् अपि च स्त्रीलिंगे नदी शब्दवत् भवति।

ज्ञातव्यम्

प्रथमः पुरुषः	प्रथमे पुरुषे कर्तृपदम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
		एषः	एतौ	एते
		एषा	एते	एताः
		एतत्	एते	एतानि
		सः	तौ	ते
		सा	ते	ताः
		तत्	ते	तानि
		कः	कौ	के
		का	के	काः

		किम्	के	कानि
	क्रियापदम्	अस्ति	स्तः	सन्ति
मध्यमः पुकषः	मध्यमे पुरुषे कर्तृपदम्	त्वम्	युवाम्	युयम्
	क्रियापदम्	असि	स्थः	स्थः
उत्तमः पुरुषः	उत्रमे पुरुषे कर्तृपदम्	अहम्	आवाम्	वयम्
	क्रियापदम्	अस्मि	स्वः	स्मः

अग्रगति-निरीक्षणम्

उदाहरणानुसारं वाक्यानि लिखन्तु-----

उदाहरणं यथा- ● सः पण्डितः अस्ति।

● तौ पण्डितौ स्तः। ● ते पण्डिताः सन्ति।

1. अहं कृषकः अस्मि। ---------- ----------
2. एषः वृक्षः अस्ति। ---------- ----------
3. ...वम् तरुणः असि। ---------- ----------
4. ...ा पत्रिका अस्ति। ---------- ----------
5. एषा द्विचक्रिका अस्ति। ---------- ----------
6. भवान् सज्जनः अस्ति। ---------- ----------
7. भवती स्वामिनी अस्ति। ---------- ----------
8. एतत् चित्रम् अस्ति। ---------- ----------
9. तत् चक्रम् अस्ति। ---------- ----------
10. सः देवालयः अस्ति। ---------- ----------

संस्कृते सर्वनामशब्दानां प्रयोगः विशेषण-रुपेण भवति। संज्ञापदस्य (विशेष्यस्य) विभक्ति-लिङ्ग-वचनानुसारं सर्वनाम-शब्दानां प्रयोगः कर्तव्यः।

5.4 केषाञ्चित् अव्ययपदानां प्रयोगाभ्यासः

प्रातः/सायं/दिवा/नक्तम्

- छात्रः प्रातः जागर्ति। अग्रजः प्रातः एव गच्छति।
- सः सायं भ्रमति। जनकः नगरात् सायम् आगच्छति।
- प्रातः सायं च भ्रमणं करणीयम्।
- अरविन्दः दिवा न शेते। उलुकः दिवा न पश्यति। दिवा शयनं न कर्तव्यम्।
- श्रीकृष्णस्य जन्म नक्तम् एव अभवत्। काकः नक्तं न पश्यति।

अद्य/श्वः/परश्वः/प्रपरश्वः/ह्यः/परह्यः/प्रपरह्यः

अद्य रविवासरः (अस्ति)

ह्य : शनिवासरः (आसीत्) श्वः सोमवासरः (अस्ति, भविष्यति)

परह्य : शुक्रवासरः (आसीत्) परश्वः मंगलवासरः (अस्ति, भविष्यति)

प्रपरह्य : वृहस्पतिवासरः आसीत् प्रपरश्वः बुधवासरः (अस्ति भविष्यति)

- अद्य कः वासरः अस्ति? अद्य रविवासर ..... अस्ति।
- श्वः सोमवासरः अस्ति। ह्यः कः वासरः आसीत्? ह्यः शनिवासरः आसीत्।
- परह्यः शुक्रवासरः आसीत्। परश्वः कः वासरः अस्ति (भविष्यति)?
  परश्वः मंगलवासरः अस्ति।
- प्रपरश्वः बुधवासरः। प्रपरह्यः कः वासरः आसीत्?
  प्रपरह्यः वृहस्पतिवासरः आसीत्।

अत्र/तत्र/कुत्र/यत्र/सर्वत्र/अपरत्र/उभयत्र/अन्यत्र/एकत्र

- एषः बालक :/बालकः अत्र अस्ति।
- सा बालिका/ बालिका तत्र अस्ति।
- सः गजः/गजः कुत्र अस्ति? गजः तत्र अस्ति।
- अत्र शैत्यम् अस्ति। तत्र उष्णता अस्ति।
- यत्र भकतः अस्ति, तत्र ईश्वरः अस्ति।
- यत्र-यत्र धूमः भवति, तत्र-तत्र अग्निः भवति।
- ईश्वरः सर्वत्र अस्ति/खलाः सर्वत्र भवन्ति।
- सुरेशः अत्र नास्ति/सः अन्यत्र अस्ति।
- गणेशः अत्र तिष्ठति/महेशः अपरत्र तिष्टति।
- कुरुक्षेत्रे एकत्र पाण्डवाः आसन्, अपरत्र कौरवाः।

पुरा/यदा/कदा/तदा/सर्वदा/यदा-कदा/यदा-तदा/यथा-तथा/एकदा

- पुरा अयोध्यायां दशरथः नामकः राजा आसीत्।
- यदा सः आगच्छति तदा अहं गच्छामि।
- यदा शिशुः रोदिति तदा माता दुग्धं ददाति।
- त्वम् कदा पठसि? गोपालकः कदा दुग्धं ददाति?
- बालकाः सर्वदा संस्कृते वदन्ति। भवान् कदा स्नानं करोति? अहं सर्वदा स्नानं करोमि।
- यथा शिक्षकः आदिशति तथा भवान् करोतु।

- यदा सूर्यः उदेति तदा अन्धकारः नश्यति।
- राजा एकदा मृगम् अपश्यत्।

अतः/यतः/ततः/कुतः/सर्वतः/परतः/पुर्वतः/अभितः/परितः/उभयतः

- संस्कृतभाषा अतीव समृद्धा भाषा अस्ति। अतः अहं संस्कृतं पठामि।
- अद्य विद्यालये अवकाशः अस्ति, अतः अहं गृहं गच्छामि।
- यतः भवान् शाकम् आनयति, ततः सः अपि आनयति।
- भवती कुतः आगतवती? अहं गुवाहाटीतः आगतवती।
- भवान् इदं पुस्तकं कुतः आनीतवान्? अहम् आपणात् आनीतवान्।
- सुखार्थिनः कुतो विद्या, कुतो विद्यार्थिनः सुखम्।
- ग्रामं सर्वतः पर्वताः सन्ति।
- स्वकीयं कार्यं स्वयं कुरु, परतः मा कारय।
- एषः कार्यक्रमः पूर्वतः निर्धारितः अस्ति।
- राजभवनम् अभितः (परितः) पुष्पाणि सन्ति।
- नदीम् उभयतः वृक्षाः सन्ति।

यद्यपि/तथापि/किन्तु/परन्तु/यावत-तावत्/कियत्/इयत्

- यद्यपि सः संस्कृतस्य छात्रः, तथापि विज्ञानं जानाति।
- यद्यपि सा अस्वस्थः तथापि औषधं न सेवते।
- अहं तं जानामि, किन्तु सः माम् न जानाति।
- चिकित्सा भवति, परन्तु लाभः नास्ति।
- यावत् जनकः न कथयति, तावत् पुत्रः बहिः न गच्छति।
- तव पार्श्वे कियत् धनम् अस्ति।
- मम इयत् धनं नास्ति।

अधुना/इदानीम्/सम्प्रति/साम्प्रतम्/तदानीम्/सद्यः/पुनः/पुनः-पुनः/झटिति

- अधुना खगाः कूजन्ति।
- इदानीं वृष्टिः भवति।
- सम्प्रति गृहे कोऽपि नास्ति।
- साम्प्रतं मम निद्रा आयाति।
- तदानीम् एकः सिंहः आगतः।
- भवान् अत्रैव तिष्टतु, अहं सद्यः आपणात् आगच्छामि।
- विलम्बः भवति झटिति गच्छ।
- पुनः दर्शनं देयम्। पुनः मिलामः।
- पुनः पुनः अभ्यासः क्रियताम्।

अव्ययः = न व्ययः = अव्ययः। यः शब्दः सदा सर्वत्र एकसमानः तिष्ठति स एव अव्यय इति कथ्यते। तद्यथा- सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु। वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्।

उच्चैः/नीचैः/उपरि/अधः/शनैः-शनैः/वामतः/दक्षिणतः/पुरतः/पृष्टतः/

- सिंह उच्चैः गर्जति।
- अहं गृहस्य उपरि अस्मि, मम यानं नीचैः अस्ति।
- मन्दिरस्य उपरि वानराः सन्ति।
- वृक्षस्य अधः पशवः सन्ति।
- गजः शनैः शनैः चलति।
- मन्दिरस्य वामतः सरोवरः अस्ति।
- ग्रन्थागारस्य दक्षिणतः उद्यानम् अस्ति।
- भवनस्य पुरत : देवालयः अस्ति।
- गृहस्य पृष्ठतः क्रीडाक्षेत्रम् अस्ति।

तूष्णीम्/मिथ्या/चिरम्/प्रायः/सहसा/अन्तः/बहिः/पृथक/नुनम्/एवम्/एव/सदा/यदि-तर्हि/च/वा अतीव/कदाचित्

- छात्राः कक्षायां तूष्णीम् उपविशन्ति।
- मिथ्या मा वद। छात्रः मिथ्या न वदति।
- चिरं जीव। चिरं यशः लभस्व।
- संक्टे समुपस्थिते सहसा निर्णयः न ग्रहीतव्यः।
- नृप : राजभवनस्य अन्तः तिष्टति।
- ग्रामात् बहिः विद्यालयः अस्ति।
- महाविद्यालये बालिकानां कृते पृथक् छात्रावासस्य व्यवस्था अस्ति।
- सः नूनं तव सहायतां करिष्यति।
- एवम् पठ। एवम् मा कुरु।
- भवान् एव आदिशतु। त्वम् एव कथय।
- एषः शुकः सदा संस्कृतं वदति / ऋषयः सदा सत्यं वदन्ति।
- यदि आकाशे मेघाः सन्ति, तर्हि वृष्टिः भविष्यति।
- रामः लक्ष्मणः सीता च वनम् अगच्छन्।
- दिलीपः विवेक : वा आगच्छतु।
- कंसः अतीव नृशंसः आसीत्। अयं बालकः अतीव मेधावी अस्ति।
- जीवने कदाचित् सुखं, कदाचित् दुःखं भवति एव।

सह, साकं, सार्धं/विना/ऋते/अलम्/नमः/स्वस्ति/स्वाहा/स्वधा/धिक्/मा/स्वयम्

- पिता पुत्रेण सह (साकं, सार्धं) गच्छति।
- धनेन विना सुखं न भवति।
- ज्ञानात् ऋते मुक्तिः नास्ति।
- परस्परं विवादेन अलम्/चिन्तया अलम्।

- देवाय नमः/गुरवे नमः/विश्वकर्मणे नमः/सरस्वत्यै नमः/हनुमते नमः
- प्रजाभ्यः स्वस्ति/तुभ्यं स्वस्ति।
- अग्नये स्वाहा/वायवे स्वाहा/इन्द्राय स्वाहा।
- पित्रे स्वधा/ पितृभ्यः स्वधा।
- दुर्जनान् धिक्/परनिन्दकान् धिक्/कुपुत्रं धिक्।
- स्वाध्यायात् मा प्रमदः/असत्यं मा वद/भयं मा कुरु।
- अर्जुनस्य रथं स्वयं श्रीकृष्णः चालयति स्म/श्रीकृष्णस्तु भगवान् स्वयम्।

अग्रगति-निरीक्षणम्

उदाहरणानुसारं निम्नलिखितानि वाक्यानि संशोधयन्तु --

उदाहरणं यथा- कोलाहलः अलम् कोलाहलेन अलम्।

11. विश्वकर्माय नमः ---------- ----------
12. मातुः सार्द्धम् ---------- ----------
13. ईश्वरस्य अभक्तेभ्यः धिक् ---------- ----------
14. विश्वविद्यालयस्य उभयतः ---------- ----------
15. वार्तालापः अलम् ---------- ----------
16. अव्ययार्थनिरुपकः श्लोकः लिख्यताम्। ----------

5.5 संख्यावाचकशब्दानां प्रयोगाभ्यासः

एकः/एका/एकम्/द्वौ/द्वे/त्रयः/तिस्रः/त्रीणि/चत्वारः/चतस्रः/चत्वारि

- एकः बालकः (शिक्षकः, गजः सिंहः, मुनिः, सर्पः)। पुं॰
- एका बालिका (शिक्षिका, लेखनी, पुस्तिका, नदी, नारी) स्त्री॰
- एकं फलम् (काव्यं, नाटकम्, पुस्तकम्, पत्रम्, चित्रम्) नपुं॰
- द्वौ बालकौ (शिक्षकौ, गजौ, सिंहौ, मुनी, सर्पौ)। पुं॰
- द्वे बालिके (शिक्षिके, लेखन्यौ, पुस्तिके, नद्यौ, नार्य्यौ)। स्त्री॰
- द्वे फले (काव्ये, नाटके, पुस्तके, पत्रे, चित्रे)। नपु॰
- त्रयः बालकाः (शिक्षकाः, गजाः, सिंहाः, मुनयः, सर्पाः)। पुं॰
- तिस्रः बालिकाः (शिक्षिकाः, लेखन्यः, पुस्तिकाः, नद्यः, नार्य्यः)। स्त्री॰
- त्रीणि फलानि (काव्यानि, नाटकानि, पुस्तकानि, पत्राणि, चित्राणि)। नपुं॰
- चत्वारः बालकाः (ग्रन्थाः, पण्डिताः, गायकाः, साधवः)। पुं॰
- चतस्रः बालिकाः (द्विचक्रिकाः, नर्तक्यः, गायिकाः, पुत्र्यः)। स्त्री॰
- चत्वारि फलानि (आसनानि, नामानि, पुष्पाणि, द्वाराणि)। नपुं॰

ज्ञातव्यम्

संस्कृतभाषायां संख्यावाचकशब्दाः बिशेषणानि भवन्ति। अतः तेषां प्रयोगः विशेष्यानुसारं भवति। एक-द्वि-त्रि-चतुर्-शब्दानां रुपाणि त्रिषु लिङ्गेषु, सर्वासु विभक्तिषु भवन्ति। किन्तु एक-शब्दस्य केवलम् एकवचने, द्वि-शब्दस्य द्विवचने अपि च त्रि-चतुर्-शब्दयोः केवलं बहुवचने एव रुपाणि भवन्ति।

	प्र॰वि॰	द्वि॰वि॰	तृ॰ वि॰	चतु॰वि॰	प॰वि॰	ष॰वि॰	स॰वि॰
एक-शब्दः-	एकः एका एकम्	एकम् एकाम् एकम्	एकेन एकया एकेन	एकस्मै एकस्यै एकस्मै	एकस्मात् एकस्याः एकस्मात्	एकस्य एकस्याः एकस्य	एकस्मिन् (पुं॰) एकस्याम्(स्त्री॰) एकस्मिन् (नपुं॰)
द्वि॰-शब्दः-	द्वौ द्वे द्वे	द्वौ द्वे द्वे	द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां	द्वभ्यां द्वभ्यां द्वभ्यां	द्वभ्यां द्वभ्यां द्वभ्यां	द्वयोः द्वयोः द्वयोः	द्वयोः (पुं॰) द्वयोः (स्त्री॰) द्वयोः (नपुं॰)
त्रि-शब्दः-	त्रयः तिस्रः त्रीणि	त्रीन् तिस्रः त्रीणि	त्रिभिः तिसृभिः त्रिभिः	त्रिभ्यः तिसृभ्यः त्रिभ्यः	त्रिभ्यः तिसृभ्य त्रिभ्यः	त्रयाणाम् तिसृणाम् त्रयाणाम्	त्रिषु (पुं॰) तिसृषु (स्त्री॰) त्रिषु (नपुं॰)
चतुर्-शब्दः	चत्वारः चतस्रः चत्वारि	चतुरः चतस्रः चत्वारि	चतुर्भिः चतसृभिः चतुर्भिः	चतुर्भ्यः चतसृभ्यः चतुर्भ्यः	चतुर्भ्यः चतसृभ्यः चतुर्भ्यः	चतुर्णां चतसृणां चतुर्णां	चतुर्षु (पुं॰) चतसृषु (स्त्री॰) चतुर्षु (नपुं॰)

पञ्चतः आरभ्य शतसहस्रादिकं यावत् ये संख्याशब्दाः सन्ति तेषां लिङ्गभेदः नास्ति। अतः तेषां त्रिषु लिङगेषु समानरुपाणि भवन्ति।

पञ्च/षट्/सप्त/अष्ट(अष्टौ)/नव/दश/एकादश/द्वादश/त्रयोदश/चतुर्दश पञ्चदश/षोडश/सप्तदश/अष्टादश/नवदश (ऊनविंशतिः, एकोनविंशतिः)

- पञ्च बालकाः, बालिकाः, फलानि।
- षट् (षड्) देशाः, लताः, भवनानि।
- सप्त पुरुषाः, तरुण्यः, मन्दिराणि।
- अष्ट (अष्टौ) प्रकोष्ठाः, अङ्गुल्यः, यानानि।
- नव वैद्याः, शाखाः, उद्यानानि।
- दश मुनयः, स्त्रियः, नगराणि।
- एकादश दीपाः, पत्रिकाः, पत्राणि।
- द्वादश कवयः, मालाः, नाटकानि
- त्रयोदश क्रीडकाः, महिलाः, काव्यानि।
- चतुर्दश श्रमिकाः, गृहिण्यः, बीजानि।
- पञ्चदश वीराः, नद्यः, वातायनानि।

- षोडश विद्यार्थिनः, परिचारिकाः, छत्राणि।
- सप्तदश साधवः, मधुमक्षिकाः, वाहनानि।
- अष्टादश वणिजः, कविताः, नक्षत्राणि।
- नवदश (ऊनविंशतिः) सैनिकाः, वाटिकाः, क्षेत्राणि।

विंशतिः/षष्ठिः/सप्ततिः/अशीतिः/नवतिः/त्रिंशत्/चत्वारिंशत्/पञ्चाशत्/शतं/सहस्रम्/अयुतम्/लक्षम्

- विंशतिः, षष्ठिः, सप्ततिः, अशीतिः, नवतिः (बालकाः, बालिकाः, फलानि)।
- त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत् (बालकाः, बालिकाः, फलानि)।
- शतं, सहस्रम्, अयुतं, लक्षं (बालकाः, बालिकाः, फलानि)।

पञ्चन्-षष्-सप्तन्-अष्टन्-नवन्-दशन्-एकादशन्-द्वादशन्-त्रयोदशन्-चतुर्दशन्-पञ्चदशन्-षोडशन्-सप्तदशन् अष्टादशन्-नवदशन् इत्येतेषां रुपाणि 'पञ्चन्' शब्दवत् सर्वासु विभक्तिषु केवलं बहुवचने भवन्ति।

ज्ञातव्यम्

पञ्चन्-शब्दः-

प्र॰वि॰	द्वि॰वि	तृ॰वि	च॰वि॰	प॰वि॰	ष॰वि॰	स॰वि॰
पञ्च	पञ्च	पञ्चभिः	पञ्चभ्यः	पञ्चभ्यः	पञ्चानां	पञ्चसु

विंशति-शब्द :-	**त्रिंशत-शब्द :**	**शत-शब्द :**
विंशतिः (प्र॰वि॰)	त्रिंशत् (प्र॰वि॰)	शतम् (प्र॰वि॰)
विंशतिम् (द्वि॰ वि॰)	त्रिंशतम् (द्वि॰ वि॰)	शतम् (द्वि॰ वि॰)
विंशत्या (तृ॰ वि॰)	त्रिंशता (तृ॰ वि॰)	शतेन (तृ॰ वि॰)
विंशत्यै/विंशतये (च॰ वि॰)	त्रिंशते (च॰ वि॰)	शताय (च॰ वि॰)
विंशत्याः/विंशतेः (प॰ वि॰)	त्रिंशतः (प॰ वि॰)	शतात् (प॰ वि॰)
विंशत्या/विंशतेः (ष॰ वि॰)	त्रिंशतः (ष॰ वि॰)	शतस्य (ष॰ वि॰)
विंशत्याम्/विंशतौ (स॰ वि॰)	त्रिंशति (स॰ वि॰)	शते (स॰ वि॰)

- एकोनविंशतितः (19) नवविंशतिं (29) यावत् अपि च एकोनषष्ठित : (59) नवनवतिं (99) यावत् संख्याशब्दानां रुपाणि "विंशति" - (मति) शब्दवत् वा सर्वासु विभक्तिषु एकवचने भवन्ति।
- एकोनत्रिंशत्तः (29) नबपञ्चाशतं (59) यावत् संख्याशब्दानां रुपाणि त्रिंशत् - (सरित्) - शब्दवत् वा सर्वासु विभक्तिषु एकवचने भवन्ति।
- शतसहस्रायुतलक्षादि - संख्याशब्दानां रुपाणि शत-(ज्ञान)- शब्दवत् वा सर्वासु विभक्तिषु एकवचने भवन्ति।

एक - द्वि-त्रि-चतुरिति शब्दानां पुंलिङ्गे सर्वासु विभक्तिषु प्रयोगाभ्यास-

प्र॰ वि॰ - एकः बालकः धावति। द्वौ बालकौ धावतः/त्रयः/चत्वारः बालकाः धावन्ति।

द्वि॰ वि॰- सः एकं पाठं पठति/सः द्वौ पाठौ पठति/सः त्रीन्/चतुरः पाठान् (ग्रन्थान्) पठति।

तृ० वि० - छात्रः एकेन शिक्षकेण सह गच्छति। छात्र : द्वाभ्यां शिक्षकाभ्यां सह गच्छति। छात्र : त्रिभिः/चतुर्भिः शिक्षकै : सार्द्धं गच्छति।
एकेन श्रमिकेण कार्यं कृतम्/द्वाभ्यां श्रमिकाभ्यां कार्यं कृतम्/त्रिभिः/चतुर्भिः श्रमिकैः कार्यं कृतम्।

चतु० वि० -माता एकस्मै भिक्षुकाय भोजनं ददाति/यजमानः द्वाभ्यां पुरोहिताभ्यां दक्षिणां ददाति/आचार्यः त्रिभ्यः/चतुर्भ्य छात्रेभ्यः पुरस्कारं यच्छति।

प० वि० - सः एकस्मात् अश्वात् पतति। अग्रजः एकस्मात् देवात् वरम् इच्छति/द्वाभ्यां ग्रामाभ्यां द्वौ कृषकौ आगतौ स्तः/अहं त्रिभ्यः/चतुर्भ्यः शिक्षकेभ्यः संस्कृतं पठितवान्।

ष० वि० - सः एकस्य मंत्रिणः पुत्रः अस्ति/द्वयोः आम्रवृक्षयोः फलानि मधुराणि सन्ति/अधुना त्रयाणाम्/चतुर्णां श्रमिकाणाम् आवश्यकता अस्ति।

स० वि० - सः एकस्मिन् विद्यालये पाठयति/द्वयोः ग्रन्ययोः अयमेव पाठः लभ्यते/त्रिषु/चतुर्षु पुत्रेषु पितुः विश्वासः अस्ति।

एक-द्वि-त्रि-चतुरिति शब्दानां स्त्रीलिङ्गे सर्वासु विभक्तिषु प्रयोगाभ्यास

प्र० वि० - एका बालिका गच्छति/मम विद्यालये द्वे अध्यापिके स्तः/तिस्रः चतस्रः स्त्रियः (महिलाः) पाकं कुर्वन्ति।

द्वि० वि० - एकां पत्रिकाम् आनय/एकां वालिकाम् आह्वय/त्वं प्रतिदिनं द्वे पत्रिके पठ/भवान् तिस्रः/चतस्रः वालिकाः पाठयतु।

तृ० वि० - एकया बालिकया संस्कृते भाषणं दत्तम्/द्वाभ्यां पुत्रीभ्यां जीविका प्राप्ता/तिसृभिः/चतसृभिः छात्राभिः वेदमन्त्राः पठिताः।

चतु० वि०- एकस्यै पूजायै वयं मन्दिरं गच्छामः/द्वाभ्यां बालिकाभ्यां मोदकं देहि/तिसृभ्यः/चतसृभ्यः छात्राभ्यः दुग्धम् आनय।

प० वि० - एकस्याः लतायाः पत्राणि पतन्ति/द्वाभ्यां नदीभ्यां जलम् आनय। रामः तिसृभ्यः मातृभ्यः आशीर्वादं गूहीतवान्। चतसृभ्यः आचार्याभ्यः शिक्षां लभस्व।

ष० वि० - एकस्याः यात्रायाः घटना अस्ति/द्वयोः लतयोः पुष्पाणि विकसन्ति/तस्य तिसृणां/चतसृणां पुत्रीणां विवाहः जातः।

स० वि० - एकस्यां पेटिकायां वस्त्राणि स्थापय/द्वयोः सभयोः जनसम्मर्दः आसीत्/तिसृषु/चतसृषु नदीषु मत्स्याः सन्ति।

एक-द्वि-त्रि-चतुरिति शब्दानां नपुंसकलिङ्गे सर्वासु विभक्तिषु प्रयोगाभ्यासः

प्र० वि० - एकं पत्रं पतति/द्वे फले पततः/त्रीणि/चत्वारि स्थानानि रिक्तानि सन्ति।

द्वि० वि० - अहम् एकं नाटकम् अपश्यम्/द्वे फले आनय/त्रीणि/चत्वारि यानानि पश्य/त्रीणि/चत्वारि पुस्तकानि पठ।

तृ॰ वि॰ - सः एकेन पादेन खूञ्जः अस्ति। सः एकेन यानेन गच्छति। तेन द्वाभ्यां रुप्यकाभ्यां क्रीतम् तत् पुस्तकम्/त्रिभिः/चतुर्भिः रुप्यकैः किमपि न मिलति।

च॰ वि॰ - जनकः एकस्मै औषधाय आपणं गतः। सः द्वाभ्यां मन्दिराभ्यां प्रतिमासं धनं ददाति। त्रिभ्यः। चतुर्भ्यः वस्तुभ्यः धन संगृहीतम्।

प॰ वि॰ - एषः सिंहः एकस्मात् अरण्यात् आगतः/द्वाभ्यां काव्याभ्याम् एतत् वाक्यं समुद्धृतम्/त्रिभ्यः/चतुर्भ्यः स्थानेभ्यः (नगरेभ्यः) छात्राः आगताः।

ष॰ वि॰ - एकस्य संस्कृत-सम्मेलनस्य आयोजनं भविष्यति। द्वयो भवनयोः चित्राणि सुन्दराणि सन्ति/त्रयाणां/चतुर्णा गृहाणां निर्माणं भवति।

स॰ वि॰ - एकस्मिन् वने सः राक्षसः निवसति स्म/द्वयोः वर्षयोः एतत् कार्यं पुर्ण भविष्यति/त्रिषु/चतुर्षु शास्त्रेषु तस्य समानः अधिकारः अस्ति।

भिन्न-भिन्न-संख्यावाचकशब्दानां भिन्न-भिन्नविभक्तिषु प्रयोगाभ्यास -

- दशसु विद्यालयेषु संस्कृतशिक्षणं भवति।
- द्वादश बालिका : परीक्षायाम् उत्तीर्णाः।
- पञ्चसु पाण्डुपुत्रेषु युधिष्ठिरः ज्येष्ठः।
- अष्टादशानां पुराणानां रचयिता व्यासः।
- मम विद्यालये विंशति बालका : त्रिंशत् बालिका : च सन्ति।
- चत्वारिंशति छात्रेषु त्रयस्त्रिंशत् छात्राः उन्तीर्णाः।
- दशरथस्य तिस्रः राज्ञ्यः आसन्।
- नवभिः रसैः काव्यं मनोज्ञं भवति।
- षण्णां मातृणां पुत्रः कार्तिकेयः अस्ति।
- चतसृभ्यः दिग्भ्यः खगाः अत्र आगच्छन्ति।
- शतं/सहस्रं जनानां कार्यम् एकं यन्त्रं करोति।
- चतुर्णां वेदानां रचयितारः ऋषयः एव सन्ति।
- अशीतिं छात्रान् अध्यापिका पाठयति।
- नवत्यां ग्रामेषु अद्यापि विद्युत् व्यवस्था नास्ति।

एकतः परार्धपर्यन्तं (1-----100000000000000000) सामान्य-संख्याः

एकम् -	1	सप्त -	7	त्रयोदश -	13
द्वे -	2	अष्ट -	8	चतुर्दश -	14
त्रीणि -	3	नव -	9	पञ्चदश -	15
चत्वारि -	4	दश -	10	षोडश -	16
पञ्च -	5	एकादश -	11	सप्तदश -	17
षट् -	6	द्वादश -	12	अष्टादश -	18

नवदश -	19	द्विपञ्चाशत् -	52	पञ्चाशीतिः -	85
विंशतिः -	20	त्रिपञ्चाशत् -	53	षडशीतिः -	86
एकविंशतिः -	21	चतुःपञ्चाशत् -	54	सप्ताशीति : -	87
द्वाविंशति : -	22	पञ्चपञ्चाशत् -	55	अष्टाशीति : -	88
त्रयोविंशतिः -	23	षट्पञ्चाशत् -	56	नवाशीति : -	89
चतुर्विंशतिः -	24	सप्तपञ्चाशत् -	57	नवतिः -	90
पञ्चविंशतिः -	25	अष्टपञ्चाशत् -	58	एकनवतिः -	91
षडविंशतिः -	26	नवपञ्चाशत् -	59	द्विनवतिः -	92
सप्तविंशतिः -	27	षष्टिः -	60	त्रिनवतिः -	93
अष्टाविंशतिः -	28	एकषष्टिः -	61	चतुर्नवतिः -	94
नवविंशतिः -	29	द्विषष्टिः -	62	पञ्चनवतिः -	95
त्रिंशत् -	30	त्रिषष्टिः -	63	षण्णवतिः -	96
एकत्रिंशत् -	31	चतुः षष्टिः -	64	सप्तनवतिः -	97
द्वात्रिंशत् -	32	पञ्चषष्टिः -	65	अष्टनवतिः -	98
त्रयस्त्रिंशत् -	33	षट्षष्टिः -	66	नवनवतिः -	99
चतुस्त्रिंशत् -	34	सप्तषष्टिः -	67	शतम् -	100
पञ्चत्रिंशत् -	35	अष्टषष्टिः -	68		
षट्त्रिंशत् -	36	नवषष्टिः -	69		
सप्तत्रिंशत् -	37	सप्ततिः -	70		
अष्टत्रिंशत् -	38	एकसप्ततिः -	71		
नवत्रिंशत् -	39	द्विसप्ततिः -	72		
चत्वारिंशत् -	40	त्रिसप्ततिः -	73		
एकचत्वारिंशत् -	41	चतुःसप्ततिः -	74		
द्विचत्वारिंशत् -	42	पञ्चसप्ततिः -	75		
त्रिचत्वारिंशत् -	43	षट्सप्ततिः -	76		
चतुश्चत्वारिंशत् -	44	सप्तसप्ततिः -	77		
पञ्चचत्वारिंशत् -	45	अष्टसप्ततिः -	78		
षट्चत्वारिंशत् -	46	नवसप्ततिः -	79		
सप्तचत्वारिंशत् -	47	अशीति : -	80		
अष्टचत्वारिंशत् -	48	एकाशीति : -	81		
नवचत्वारिंशत् -	49	द्वयशीति : -	82		
पञ्चाशत् -	50	त्र्यशीति : -	83		
एकपञ्चाशत् -	51	चतुरशीति : -	84		

सहस्रम् -	1,000
अयुतम् -	10,000
लक्षम् -	1,00,000
नियुतम् -	1000000
कोटिः -	10000000
अर्बुदम् -	100000000
वृन्दम् -	1000000000
खर्वः -	10000000000
निखर्वः -	100000000000
शङ्ख : -	1000000000000
पद्मः -	10000000000000
सागरः -	100000000000000
अन्त्यम् -	1000000000000000
मध्यम् -	10000000000000000
परार्धम् -	100000000000000000

पुरणप्रत्ययान्तानां (संख्यावाचकशब्दानां) प्रयोगाभ्यास :-

- प्रथमः बालकः पठति/द्वितीयः बालकः लिखति/तृतीयः पाठः समीचीनः/चतुर्थः शिशुः क्रन्दति/पञ्चमः पुत्रः आगच्छति/एषः षष्टः ऋषिः/सः सप्तमः राजकुमारः/छात्रेषु अष्टमः चतुरः अस्ति/ईश्वरस्य नवमः अवतारः। क्रीडकेषु दशम : विजेता अस्ति। (पु॰)
- प्रथमा बालिका पठति/द्वितीया बालिका लिखति/कृष्णस्य द्वितीया भार्या सत्यभामा आसीत्/दशरथस्य तृतीया भार्या सुमित्रा आसीत्/अद्य चतुर्थी तिथिः अस्ति/छात्रासु पञ्चमी बालिका अध्यापकस्य पुत्री अस्ति/तस्य इयं षष्ठी कन्या/छात्रासु अष्टमी चतुरा/एषा नवमी राजकुमारी/नवमी दुर्गा सिद्धिदात्री भवति/मम एषा दशमी यात्रा/(स्त्री॰)
- प्रथमं पुस्तकम्/द्वितीयं पत्रम्/तृतीयं यानम्/चतुर्थं फलम्/पञ्चमं वाहनम्/षष्ठं पुष्पम्/सप्तमं द्वारम्/अष्टमं भवनम्/नवमं गृहम्/दशमं सम्मेलनम्। (नपुं॰)

एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा लक्षं च नियुतं चैव कोटिरर्बुदमेव च।। वृन्दं खर्वो निखर्वश्च शङ्खः पद्मश्च सागरः अन्त्यं मध्यं परार्द्धं च दशवृद्धया यथाक्रमम्।।

ज्ञातव्यम्

प्रथम-द्वितीय-तृतीयादयःपूरण-प्रत्ययान्ता : (संख्यावाचकशब्दाः) कथ्यन्ते। एकम् (One), द्वे (Two), त्रीणि (Three), इत्यादयः सामान्यसंख्या-वाचकशब्दाः सन्ति। प्रथमः (First), द्वितीयः (Second), तृतीयः (Third) इत्यादयः पुरणप्रत्ययान्ताः सन्ति। पुरण-प्रत्ययान्तानां प्रथम-द्वितीय-तृतीय-

शब्दानां रुपाणि पुंलिङ्गे 'नर'-शब्दवत्, स्त्रीलिङ्गे 'बालिका'-शब्दवत् तथा च नपुंसकलिङ्गे 'फल' -शब्दवत् भवन्ति। चतुर्थतः (4th) नवदशं (19th) यावत् पुंलिङ्गे 'नर' - शब्दवत् स्त्रीलिङ्गे 'नदी' -शब्दवत् तथा च 'नपुंसकलिङ्गे 'फल' - शब्दवत् रुपाणि चलन्ति। विंशति- (एकोनविशंति-ऊनविंशति) शब्दवत् परं तमट्' (तम)- प्रत्ययः अथवा 'डट्' -प्रत्ययः योजनीयः भवति। यथा -

- विंशतिः + तमट् = विंशतितमः (पु॰), विंशतितमी (स्त्री॰), विंशतितमम् (नपुं॰)
- विंशतिः + डट् = विंशः (पु॰), विंशी (स्त्री॰), विंशम् (नपुं॰)।

अग्रगति निरीक्षणम्

- **रिक्तस्थानानि पुरयत :-**

17. ..... फलानि सन्ति (त्रयः, त्रीणि, तिस्रः)
18. ..... विद्वांसः गच्छन्ति (चत्वारि, चतस्रः, चत्वारः)
19. ..... अध्यापिके पाठयत : (द्वौ, द्वे)
20. ..... छात्रा देवं नमति (एक , एका, एकम्)
21. ..... धनुंषि सन्ति (त्रीणि, त्रयः, तिस्रः)
22. ..... तिथौ पुत्रस्य नामकरणं भवति। (दशमे, दशम्याम्)
23. ..... बालिकया पुरस्कारः न प्राप्तः (तृतीयया, तृतीयेन)
24. ..... दिवसे अपि सा न आगता (सप्तम्यां, सप्तमे)
25. ..... बालकम् आह्वय (द्वितीयाम्, द्वितीयम्)

5.6 समयवाचक-शब्दानां प्रयोगाभ्यासः

- **वादनम्/सपाद---/सार्ध----/पादोन---/ऊन---/अधिक---- प्रयोगाः-**

वादनम्—

एकवादनम् (1.00), द्विवादनम् (2.00), त्रिवादनम् (3.00),
चतुर्वादनम् (4.00), पञ्चवादनम् (5.00), षड्वादनम् (6.00),
सप्तवादनम् (7.00), अष्टवादनम् (8.00), नववादनम् (9.00),
दशवादनम् (10.00), एकादशवादनम् (11.00), द्वादशवादनम् (12.00).

सपाद—

सपादैकवादनम् (1.15), सपादद्विवादनम् (2.15), सपादत्रिवादनम् (3.15),
सपादचतुर्वादनम् (4.15), सपादपञ्चवादनम् (5.15), सपादषड्वादनम् (6.15)
सपाद-अष्टवादनम् (8.15), सपादनववादनम् (9.15), सपाददशवादनम् (10.15)
सपाद-एकादशवादनम् (11.15), सपादद्वादशवादनम् (12.15)।

सार्ध—

सार्धैकवादनम् (1.30), सार्धद्विवादनम् (2.30), सार्धत्रिवादनम् (3.30),
सार्धचतुर्वादनम् (4.30), सार्धपञ्चवादनम् (5.30), सार्धषड्वादनम् (6.30),
सार्ध सप्तवादनम् (7.30) सार्ध-अष्टवादनम् (8.30), सार्धनववादनम (9.30),
सार्धदशवादनम् (10.30), सार्ध-एकादशवादनम् (11.30),
सार्धद्वादशवादनम् (12.30)।

पादोन—

पादोनद्विवादनम् (1.45), पादोनत्रिवादनम् (2.45), पादोनचतुर्वादनम् (3.45),
पादोनपञ्चवादनम् (4.45), पादोनषड्वादनम् (5.45),
पादोन-सप्तवादनम् (6.45) पादोन-अष्टवादनम् (7.45),
पादोननववादनम् (8.45), पादोनदशवादनम् (9.45),
पादोन-एकादशवादनम् (10.45), पादोनद्वादशवादनम् (11.45),
पादोन-एकवादनम् (12.45)।

ऊन—

पञ्चोनत्रिवादनम् (2.55), दशोनद्विवादनम् (1.50), विंशत्युनदशवादनम् (9.40),
सप्तोनचतुर्वादनम् (3.53), चतुरोनषड्वादनम् (5.56)।

अधिक—

पञ्चाधिकत्रिवादनम् (3.5), दशाधिकसप्तवादनम् (7.10),
सप्ताधिकद्विवादनम् (2.7), विशंत्यधिक-दशवादनम् (10.20)।

समयवाचकशब्दानां वाक्येषु प्रयोगाः

- सः प्रातः पञ्चवादने उत्तिष्टति।
- अहं प्रातः सार्द्धपञ्चवादने उत्तिष्ठामि।
- भवती पादोनद्विवादने भोजनं करोति।
- एषा सपादनववादने विद्यालयं गच्छति।
- जनकः सार्द्धचतुर्वादने कार्यालयात् आगच्छति।
- बालिका दशवादने शयनं करोति।
- पुरोहितः पादोनषड्वादने स्नानं करोति।
- भवान् दशाधिकसप्तवादते आगतः।
- वयं सार्द्धत्रिवादनतः पञ्चवादनं यावत् क्रीडामः।
- त्वम् अष्ठवादने अल्पाहारं स्वीकरोषि।
- सा दशोनद्विवादने गृहं गता।
- श्रमिकाः प्रतिदिनं सार्द्ध-अष्टवादने आगच्छन्ति।
- सुर्यः पञ्चवादने उदेति, षड्वादने अस्तं याति।
- एतत् यानं पादोनद्वादशवादने गच्छति।

- अस्माकं वायुयानं सार्द्ध-एकादशवादने गमिष्यति।
- प्रातः एकादशवादने एका सभा अस्ति।
- श्वः सार्धैकवादने सम्मेलनस्य उद्घाटनम् अस्ति।
- दूरदर्शने प्रतिदिनं पादोनषड्वादने संस्कृत-समाचारः प्रसारितः भवति।

समयवाचकशब्दानां प्रश्नोत्तरवाक्येषु प्रयोगाः-

प्र० छात्रः कदा विद्यालयं गच्छति?

उ० छात्रः नववादने विद्यालयं गच्छति।

प्र० भवन्तः कदा (कति वादने) कार्यालयं गच्छन्ति?

उ० वयं सार्धदशवादने कार्यालयं गच्छामः।

प्र० भक्ताः कदा मन्दिरम् आगच्छन्ति?

उ० भक्ताः सपादसप्तवादने मन्दिरम् आगच्छन्ति।

प्र० तव विद्यालये भोजनविरामः कदा भवति?

उ० मम विद्यालये पादोनद्वादशवादने भोजनविरामः भवति।

प्र० कार्यालयः कदा पिहितः भवति?

उ० कार्यालयः षड्वादने (सार्द्धपञ्चवादने) पिहितः भवति।

प्र० अत्र सुर्योदयः कदा भवति?

उ० अत्र सार्द्धषड्वादने सुर्योदयः भवति।

प्र० प्रधानमंत्री कदा आगच्छति?

उ० प्रधानमंत्री दशोनाष्टवादने आगच्छति।

प्र० तव (भवतः) घटिकायां कः कालः भवति?

उ० मम घटिकायां दशाधिकद्विवादनं भवति।

प्र० अधुना समयः (कालः) कः ?

उ० अधुना एकादशवादनम्।

प्र० आपणं कदा (कति वादने) उद्घटति?

उ० आपणं सार्धनववादने (दशवादने) उद्घटति।

प्र० भवतः अतिथयः कदा आगमिष्यन्ति?

उ० मम अतिथयः सार्धत्रिवादने आगमिष्यन्ति।

प्र० युष्माकं यानं कदा अस्ति?

उ० अस्माकं यानं रात्रौ दशवादने अस्ति।

प्र० एतत् यानं दिल्लीं कदा प्राप्नोति?

उ० एतत् यानं मध्याह्ने सार्द्धैकवादने दिल्लीं प्राप्नोति।

प्र० छात्राः रात्रौ कदा शयनं कुर्वन्ति?

उ० छात्राः रात्रौ एकादशवादने शयनं कुर्वन्ति।

प्र० भवतां परीक्षायाः समयः कः ?

उ० अस्माकं परीक्षायाः समयः सार्द्धदशवादनात् सार्धैक वादनं यावत् अस्ति।

प्र० चिकित्सकस्य आगमनकालः कः ?

उ० चिकित्सकस्य आगमनकालः विंशत्यधिकदशवादने अस्ति।

अग्रगति निरीक्षणम्

उदाहरणानुसारम् अक्षरैः समयः लिख्यताम् -

उदाहरणम् - 10.15 = सपाददशवादनम्।

8.45 = पादोननववादनम्।

26. 4.30 ----------

27. 12.50 ----------

28. 2.15 ----------

29. 10.45 ----------

30. 9.10 ----------

31. 6.50 ----------

32. 7.00 ----------

33. 1.55 ----------

34. 5.20 ----------

35. 3.05 ----------

5.7 विशेष्य-विशेषण-शब्दानां प्रयोगाभ्यासः

नीलः हरितः रक्तः पीतः, कृष्णः। नीलाः हरिता, रक्ता, पीता कृष्णा। नीलं, हरितं, रक्तं, पीतं, कृष्णम्

- नीलः मेघः, नीलौ मेघौ, नीलाः मेघाः।
- हरितः वृक्षः, हरितौ वृक्षौ, हरिताः वृक्षाः।
- रक्तः अश्वः रक्तौ अश्वौ, रक्ताः अश्वाः।
- पीतः घटः, पीतौ घटौ, पीताः घटाः।
- कृष्णः काकः, कृष्णौ काकौ, कृष्णाः काकाः।

पुंलिङ्गे

- नीला शाटिका, नीले शाटिके, नीलाः शाटिकाः।
- हरिता वाटिका, हरिते वाटिके, हरिताः वाटिकाः।
- रक्ता लेखनी, रक्ते लेखन्यौ, रक्ताः लेखन्यः।
- पीता माला, पीते माले, पीताः मालाः।
- कृष्णा गौः, कृष्णे गावौ, कृष्णाः गावः।

स्त्रीलिङ्गे

- नीलं वस्त्रं, नीले वस्त्रे, नीलानि वस्त्राणि।
- हरितं पत्रं, हरिते पत्रे, हरितानि पत्राणि।
- रक्तं पुष्पं, रक्ते पुष्पे, रक्तानि पुष्पाणि।
- पीतं भवनम्, पीते भवने, पीतानि भवनानि।
- कृष्ण फलं, कृष्णे फले, कृष्णानि फलानि।

नपुंसकलिङ्गे

ज्ञातव्यम्

- यत् वैशिष्ट्यं बोधयति तत् विशषणम्। (यथा-नील-हरित-रक्तादयोः)
- यस्य वैशिष्टयं बोध्यते तत् विशेष्यम्। (यथा-मेघ-शाटिका-वस्त्रादयः)
- विशेष्यस्य यत् लिङ्गं तदेव लिङ्गं विशेषणस्य अपि भवति।
- विशेष्यस्य यत् वचनं तदेव वचनं विशेषणस्य अपि भवति।
- विशेष्यस्य या विभक्तिः सा एव विभक्तिः विशेषणस्य अपि भवति। अत एव उच्यते -

  यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिर्विशेष्यस्य।
  तल्लिङ्गं तद्वचनं सैव विभक्तिर्विशेषणस्य।। इति।

विभिन्नानां विशेष्य-विशेषणपदानां प्रयोगाः

- चतुरः बालकः, चतुरौ बालकौ, चतुराः बालकाः।
- चतुरा बालिका, चतुरे बालिके, चतुराः बालिकाः।
- चतुरं मित्रम्, चतुरे मित्रे, चतुराणि मित्राणि।
- सुन्दरः युवकः, सुन्दरौ युवकौ, सुन्दराः युवकाः।
- सुन्दरी नारी (युवतिः), सुन्दर्य्यौ नार्य्यौ(युवती), सुन्दर्य्यः नार्य्यः (युवतयः)।
- सुन्दंर फलं (चित्र), सुन्दरे फले (चित्रे), सुन्दराणि फलानि (चित्राणि)।
- समृद्धः कविः, समृद्धौ कवी, समृद्धाः कवयः।
- समृद्धा कवयित्री, समृद्धे कवयित्र्यौ, समृद्धाः कवयित्र्यः।
- समृद्धं राज्यम्, समृद्धे राज्ये, समृद्धानि राज्यानि।
- पवित्रः ग्रन्थः, पवित्रौ ग्रन्थौ, पवित्राः ग्रन्थाः।
- पवित्रा नदी (गंगा), पवित्रे नद्यौ, पवित्राः नद्यः।
- पवित्रं वाक्यं (वचनं), पवित्रे वाक्ये (वचने), पवित्राणि वाक्यानि (वचनानि)।
- योग्यः वरः, योग्यौ वरौ, योग्याः वराः।
- योग्या कन्या, योग्ये कन्ये, योग्याः कन्याः।
- योग्यं कुलम्, योग्ये कुले, योग्यानि कुलानि।

- दीर्घः/ह्रस्वः/लघुः पाठः, दीर्घौ/ह्रस्वौ/लघू पाठौ, दीर्घाः/ह्रस्वाः/लघवः पाठाः।
- दीर्घा/ह्रस्वाः/लध्व्यी यात्रा, दीर्घे/ह्रस्वे/लध्व्यौ यात्रे/दीर्घाः/ह्रस्वाः लध्व्यः यात्राः।
- दीर्घ/ह्रस्वं/लघु वस्त्रं, दीर्घे/ह्रस्वे/लघुनी वस्त्रे, दीर्घाणि/ह्रस्वानि/लघुनि वस्त्राणि।
- नूतनः जनः, नूतनौ जनौ। नूतनाः जनाः।
- नूतना लता (शाटिका, वार्ता), नुतने लते (शाटिके, वार्ते), नूतनाः लताः (शाटिकाः, वार्ताः)।
- नूतनं गृहं (पत्रं, काव्यं, नाटकं), नूतने गृहे (पत्रे, काव्ये, नाटके), नूतनानि गृहाणि (पत्राणि, काव्यानि, नाटकानि)।
- कुशलः/दक्षः/प्रवीणः नृपः (राजा, अध्यापकः, सचिवः लिपिकः, सेवकः), कुशलौ/दक्षौ/प्रवीणौ नृपौ (राजानौ, अध्यापकौ, सचिवौ, लिपिकौ, सेवकौ), कुशलाः/दक्षाः/प्रवीणाः नृपाः (राजानः, अध्यापकाः, सचिवाः, लिपिकाः, सेवकाः)।
- कुशला/दक्षा/प्रवीणा राज्ञी (अध्यापिका, सेविका, गृहिणी, गायिका, महिला), कुशले/दक्षे/प्रवीणे राज्ञ्यौ (अध्यापिके, सेविके, गृहिण्यौ, गायिके, महिले), कुशलाः/दक्षाः/प्रवीणाः राज्ञ्यः (अध्यापिकाः, सेविकाः, गृहिण्यः, गायिकाः महिलाः)।
- कुशलं/दक्षं/प्रवीणं राष्ट्रं, कुशले/दक्षे/प्रवीणे राष्ट्रे, कुशलानि/दक्षाणि/प्रवीणानि राष्ट्राणि।
- श्रेष्ठः/पूज्यः/उत्तमः पिता (गुरुः, देवः, आचार्यः), श्रेष्ठौ/पूज्यौ/उत्तमौ पितरौ (गुरु, देवौ, आचार्यौ), श्रेष्ठाः/पूज्याः/उत्तमाः पितरः (गुरवः, देवाः, आचार्याः)।
- श्रेष्ठा/पूज्या/उत्तमा माता (गुरुपत्नी, देवी, आचार्या), श्रेष्ठे/पूज्ये/उत्तमे मातरौ (गुरुपत्न्यौ, देव्यौ, आचार्ये), श्रेष्ठाः/पूज्याः/उत्तमाः मातरः (गुरुपत्न्यः, देव्यः, आचार्याः)।
- श्रेष्ठं/पूज्यम् /उत्तमं स्थानम् (कुलम्), श्रेष्ठे/पूज्ये/उत्तमे स्थाने (कुले), श्रेष्ठानि/पूज्यानि/उत्तमानि स्थानानि (कुलानि)।
- विशालः/पुरातनः/प्राचीनः/नवीनः ग्रन्थः (कोषः, निधिः, कोषागारः, उत्सवः, कार्यक्रमः), विशालौ/पुरातनौ/प्राचीनौ/नवीनौ ग्रन्थौ (कोषौ, निधी, कोषागारौ, उत्सवौ, कार्यक्रमौ), विशालाः/पुरातनाः/प्राचीनाः/नवीनाः ग्रन्थाः (कोषाः, निधयः, कोषा-गाराः, उत्सवाः, कार्यक्रमाः)।
- विशाला/पुरातनी/प्राचीना/नवीना संस्कृतिः (प्रथा, परम्परा, पत्रिका, नगरी), विशाले/पुरातन्यौ/प्राचीने/नवीने संस्कृती (प्रथे, परम्परे, पत्रिके, नगर्य्यौ), विशालाः/पुरातन्यः/प्राचीनाः/नवीनाः संस्कृतयः (प्रथाः, परम्पराः, पत्रिकाः, नगर्य्यः)।
- विशालं/पुरातनं/प्राचीनं/नवीनं भवनम् (मन्दिरम्, पुस्तकम्, साहित्यं/नाटकं/वनम्)। विशाले/पुरातने/प्राचीने/नवीने भवने (मन्दिरे, पुस्तके, साहित्ये, नाटके, वने), विशालानि/पुरातनानि/प्राचीनानि/नवीनानि भवनानि (मन्दिराणि, पुस्तकानि, साहित्यानि, नाटकानि, वनानि)।

- बुद्धिमान्/धीमान्/रुपवान्/गुणवान्/शीलवान् मनुष्यः (छात्रः, राजनेता, शिष्यः, अभिनेता), बुद्धिमन्तौ/धीमन्तौ/रुपवन्तौ/गुणवन्तौ/शीलवन्तौ मनुष्यौ (छात्रौ, राजनेतारौ, शिष्यौ, अभिनेतारौ), बुद्धिमन्तः/धीमन्तः/रुपवन्तः/ गुणवन्तः/शीलवन्तः मनुष्याः (छात्राः, राजनेतारः, शिष्याः, अभिनेतारः)।
- बुद्धिमती/धीमती/रुपवती/गुणवती/शीलवती नारी (छात्रा, बालिका), बुद्धिमत्यौ/धीमत्यौ/रुपवत्यौ/गुणवत्यौ/शीलवत्यौ नार्य्यौ (छात्रे, बालिके), बुद्धिमत्यः/धीमत्यः/रुपवत्यः/गुणवत्यः/शीलवत्यः नार्य्यः(छात्राः), बालिकाः)।
- ज्येष्ठः/कनिष्ठः/मध्यमः/अन्तिमः पुत्रः(भ्राता, पौत्रः, भागिनेयः), ज्येष्ठौ/कनिष्ठौ/मध्यमौ/अन्तिमौ पुत्रौ (भ्रातरौ, पौत्रौ, भागिनेयौ), ज्येष्ठाः/कनिष्ठाः/मध्यमाः/अन्तिमाः पुत्राः (भ्रातरः, पौत्राः, भागिनेयाः)।
- ज्येष्ठा/कनिष्ठा/मध्यमा/अन्तिमा/पुत्री (भगिनी, पौत्री, भागिनेया), ज्येष्ठे/कनिष्ठे/मध्यमे/अन्तिमे/पुत्र्यौ (भगिन्यौ, पौत्र्यौ, भागिनेये), ज्येष्ठाः/कनिष्ठाः/मध्यमाः/अन्तिमाः पुत्र्यः (भगिन्यः, पौत्र्यः, भागिनेयाः)।
- महान् आनन्दः (हृदयः, उपायः, उपकारः, लाभः नियमः), महान्तौ आनन्दौ (हृदयौ, उपायौ, उपकारौ, लाभौ, नियमौ), महान्तः आनन्दाः (हृदयाः, उपायाः, उपकाराः, लाभाः, नियमाः)।
- महती वृष्टिः (हानिः, क्षतिः, सूची, सभा, समस्या, योजना, प्रेरणा, शिक्षा)।
- महत् कार्यम् (दायित्वम्, लक्ष्यम्, धनम्, द्वारम्, गृहम्, उद्देश्यम्, फलम्)।

कतिचित् विशेष्य - विशेषणपदानां सर्वविभक्तिषु प्रयोगाः

पुंलिङ्गे प्रयोगः

प्र॰ वि॰ वृद्धः मनुष्यः गच्छति।
द्वि॰वि॰ वृद्धं मनुष्यं पश्य।
ति॰वि॰ वृद्धेन मनुष्येन सह गच्छ।
च॰ वि॰ वृद्धाय मनुष्याय जलं देहि।
प॰ वि॰ वृद्धात् मनुष्यात् शिक्षां प्राप्नुहि।
ष॰ वि॰ वृद्धस्य मनुष्यस्य सेवां कुरु।
स॰ वि॰ वृद्धे मनुष्ये गुणा : भवन्ति।

स्त्रीलिङ्गे प्रयोगः

कृष्णा गौः चरति।
कृष्णां गाम् आनय।
कृष्णया गवा सह वत्स : अस्ति।
कृष्णायै गवे रोटिकां ददाति।
कृष्णाया : गोः अपसृत्य उपविशति।
कृष्णायाः गोः दुग्धं मधुरं भवति।
कृष्णायां गवि मम श्रद्धा अस्ति।

नपुंसकलिङ्गे प्रयोग :

प्र॰ वि॰ नूतनं यानम् अस्ति।
द्वि॰ वि॰ नूतनं यानम् चालयति।
तृ॰ वि॰ नूतनेन यानेन आगच्छति।
च॰ वि॰ नूतनाय यानाय आपणं गच्छामि।
प॰ वि॰ नूतनात् यानात् पतति।

ष० वि० नूतनस्य यानस्य मूल्यं पृच्छति।

स० वि० नूतने याने उपविशति।

अग्रगति निरीक्षणम्

विशेष्यानुरुपं विशेषणं लिख्यताम् -

36. ----------बालकौ (सुन्दरः)

37. ---------- फलानि (मधुर)

38. ---------- शिष्याः (बुद्धिमत्)

39. ---------- गुरवः (पुज्य)

40. ---------- कथा (प्राचीन)।

5.8 क्त्वा-ल्यप्-तुमुन्-प्रत्ययान्तप्रयोगाः

क्त्वान्तप्रयोगाः

- छात्रः विद्यालयं गच्छति, पाठं पठति = छात्रः विद्यालयं गत्वा पाठं पठति।
- माता स्नानं करोति, पाकं पचति = माता स्नानं कृत्वा पाकं पचति।
- वयं कथां कथयामः, प्रश्नं पृच्छामः = वयं कथां कथयित्वा प्रश्नं पृच्छामः।
- भक्ताः मन्दिरं गच्छन्ति, देवं नमन्ति = भक्ताः मन्दिरं गत्वा देवं नमन्ति।
- ते दुर्गुणं त्यजन्ति, सज्जनाः भवन्ति = ते दुर्गुणं त्यक्त्वा सज्जनाः भवन्ति।
- छात्रौ चिन्तयतः, उत्तरं लिखतः। = छात्रौ चिन्तयित्वा उत्तरं लिखतः।
- शिशुः जननीं स्मरति, रोदनं करोति। = शिशुः जननीं स्मृत्वा रोदनं करोति।
- सा फलानि नयति, जनन्यै (मात्रे) ददाति। = सा फलं नीत्वा जनन्यै ददाति।
- कवयः काव्यानि लिखन्ति, धनं प्राप्तुवन्ति। = कवयः काव्यानि लिखित्वा धनं प्राप्नुवन्ति।
- पितामहः रामायणं पाठयति, अर्थ वदति। = पितामहः रामायणं पाठयित्वा अर्थ वदति।
- क्रीडकः क्रीडति, पुरस्कारं लभते। = क्रीडकः क्रीडित्वा पुरस्कारं लभते।
- बालिकाः गीतं श्रृण्वन्ति, नृत्यं कुर्वन्ति। = बालिकाः गीतं श्रुत्वा नृत्यं कृर्वन्ति।
- कुशलः राजनेता भवति, देशसेवां करोति। = कुशलः राजनेता भूत्वा देशसेवां करोति।
- कृषकाः भूमिं खनन्ति, सस्यं रोपयन्ति। = कृषकाः भूमिं खनित्वा सस्यं रोपयन्ति।
- अग्रजः गृहे तिष्ठति, पितुः साहाय्यं करोति। = अग्रजः गृहे स्थित्वा पितुः साहाय्यं करोति।
- बालकः पाठं पठति, शयनं करोति। = बालकः पाठं पठित्वा शयनं करोति।
- सैनिकः धावति, चोरं गृह्णाति। = सैनिकः धावित्वा चोरं गृह्णाति।
- पत्रवाहकः पत्रं गृह्णाति, कार्यालयं गच्छति। = पत्रवाहकः पत्रं गृहीत्वा कार्यालयं गच्छति।

- अहं संस्कृतं जानामि, सम्भाषणं करोमि। = अहं संस्कृतं ज्ञात्वा सम्भाषणं करोमि।
- ते पत्रं प्रेषयन्ति, धनं यच्छन्ति। = ते पत्रं प्रेषयित्वा धनं यच्छन्ति।

ल्यबन्त-प्रयोगा

- गृहस्थः द्वारम् उद्घाटयति, अतिथिं सत्करोति। = गृहस्थः द्वारम् उद्घाट्य अतिथिं सत्करोति।
- आचार्यः आसने उपविशति, जलं पिबति। = आचार्यः आसने उपविश्य जलं पिबति।
- ते नद्यां प्रविशन्ति, स्नानं कुर्वन्ति। = ते नद्यां प्रविश्य स्नानं कुर्वन्ति।
- अहं गृहम् आगच्छामि, विश्रामं करोमि। = अहं गृहम् आगत्य विश्रामं करोमि।
- शिक्षकः गणितम् अध्यापयति, प्रश्नं पृच्छति। = शिक्षकः गणितम् अध्याप्य प्रश्नं पृच्छति।
- त्वं सर्वं विजानासि, उपहासं करोषि। = त्वं सर्वं विज्ञाय उपहासं करोषि।
- भगिनी पात्राणि प्रक्षालयति, भोजनं निर्माति। = भगिनी पात्राणि प्रक्षाल्य भोजनं निर्माति।
- वानराः वृक्षम् आरोहन्ति, फलानि खादन्ति। = वानराः वृक्षम् आरुह्य फलानि खादन्ति।
- भक्ताः प्रतिमां संस्थापयन्ति, पूजां कुर्वन्ति। = भक्ताः प्रतिमां संस्थाप्य पूजां कुर्वन्ति।
- सा प्रातः उत्तिष्ठति, मुखं प्रक्षालयति। = सा प्रातः उत्थाय मुखं प्रक्षालयति।
- छात्राः पुरस्कारं प्रापुवन्ति, प्रसन्नाः भवन्ति। = छात्राः पुरस्कारं प्राप्य प्रसन्नाः भवन्ति।
- वयं श्रेष्ठान् अनुसरामः, योग्याः भवामः। = वयं श्रेष्ठान् अनुसृत्य योग्याः भवामः।
- ईश्वरः प्रार्थनां स्वीकरोति, वरं ददाति। = ईश्वरः प्रार्थनां स्वीकृत्य वरं ददाति।
- सः निर्धनान् उपकरोति, यशः प्राप्नोति। = सः निर्धनान् उपकृत्य, यशः प्राप्नोति।
- भक्तः हृदये देवं निदधाति, पूजां करोति। = भक्तः हृदये देवं निधाय पूजां करोति।
- पुत्रः मातरं परित्यजति, दुःखम् अनुभवति। = पुत्रः मातरं परित्यज्य, दुःखम् अनुभवति।
- जनकः मोदकम् आनयति, पुत्रेभ्यः ददाति। = जनकः मोदकम् आनीय, पुत्रेभ्यः ददाति।
- श्रमिकः कार्यं समापयति, गृहं गच्छति। = श्रमिकः कार्यं समाप्य गृहं गच्छति।

तुमुनन्तप्रयोगाः

- सः जलं पातुम् इच्छति।
- त्वं किं कर्तुम् इच्छसि?
- अहं संस्कृतं पठितुम् इच्छामि।
- गोपालकः दुग्धं दातुं गच्छति।
- अभिभावकः पुत्रम् आनेतुं गच्छति।
- वयं पुस्तकं क्रेतुं गच्छामः।
- युवा किं द्रष्टुं गच्छथः?
- किं भवन्तः भ्रमितुं गच्छन्ति?
- बालिका मन्दिरे पूजां कर्तुं गच्छति।
- सा संस्कृतं वक्तुं शक्नोति।

- ते आपणं गन्तुं शक्नुवन्ति।
- वृद्धः धावितुं न शक्नोति।
- त्वं पण्डितः भवितुं शक्नोसि।
- अतिथयः प्रष्टुं शक्नुवन्ति।
- रमा चलचित्रं द्रष्टुम् इच्छति (गच्छति, शक्नोति)।
- सुरेशः श्लोकं श्रावयितुं शक्नोति (इच्छति, गच्छति)।
- अहं समाचारं श्रोतुम् इच्छामि (गच्छामि, शक्नोमि)।
- त्वं तत्र उपवेष्टुं शक्नोसि (गच्छसि, इच्छसि)।
- बालकौ फलं खादितुम् इच्छतः (शक्नुतः, गच्छतः)।
- अहं पठितुं (पठनार्थ) विद्यालयं गच्छामि।
- वयम् (अर्चनार्थ) अर्चितुं मन्दिरं गच्छामः।
- ते खादितुं (खादनार्थ) भोजनालयं गच्छन्ति।
- सा शयितुं (शयनार्थ) प्रकोष्ठे गच्छति।
- त्वं चायं पातुं (पानार्थं) कुत्र गच्छसि?
- रक्षकाः रक्षितुं (रक्षणार्थं) द्वारे तिष्टन्ति।
- अध्यापकाः पाठयितुं (पाटनार्थं) आगच्छन्ति।
- भिक्षुकः याचितुं (याचनार्थं) गच्छति।
- विद्यार्थिनः स्मर्तुं (स्मरणार्थं) पठन्ति।
- पुरोहितः स्नातुं (स्नानार्थं) गच्छति।
- उपदेशकः उपदेष्टुं (उपदेशार्थं) भ्रमति।

प्रश्नोत्तरवाक्येषु तुमुनन्तप्रयोगाः

- छात्रः ग्रन्थालयं गच्छति। पठति।
  छात्रः किमर्थं ग्रन्थालयं गच्छति? छात्रः पठितुं ग्रन्थालयं गच्छति।
- ते स्नानागृहं गच्छन्ति। स्नानं कुर्वन्ति।
  ते किमर्थं स्नानागृहं गच्छन्ति? ते स्नातुं स्नानागृहं गच्छन्ति।
- भगवान् पृथिव्याम् अवतरति। भक्तान् रक्षति।
  भगवान् किमर्थं पृथिव्याम् अवतरति? भगवान् भक्तान् रक्षितुं पृथिव्याम् अवतरति।
- सा मन्दिरं गच्छति। देवम् अर्चति।
  सा किमर्थं मन्दिरं गच्छति? सा देवम् अर्चितुं मन्दिरं गच्छति।
- कवयः कविताः लिखन्ति। यशः लभन्ते।
  कवयः किमर्थं कविताः लिखन्ति? कवय यशः लब्धुं कविताः लिखन्ति।
- जननी द्वारम् उद्घाटयति। पुत्रं जागरयति।
  जननी किमर्थं द्वारम् उद्घाटयति? जननी पुत्रं जागरयितुं द्वारम् उद्घाटयति।

- अहं दीपं निर्वपामि। शयनं करोमि।
  अहं किमर्थं दीपं निर्वपामि? अहं शयितुं दीपं निर्वपामि।
- कृषकः क्षेत्रं गच्छति। कर्षति।
  कृषकः किमर्थं क्षेत्रं गच्छति? कृषकः क्रष्टुं क्षेत्रं गच्छति।
- नर्तकी रङ्गमञ्चे आगच्छति। नृत्यति।
  नर्तकी किमर्थं रङ्गमञ्चे आगच्छति? नर्तकी नर्तितुं रङ्गमञ्चे आगच्छति।
- माता पाकालये प्रविशति। पाकं पचति।
  माता किमर्थं पाकालये प्रविशति? माता पाकं पक्तुं पाकालये प्रविशति।
- अध्यापकः पाठं पाठयति। प्रश्नं पृच्छति।
  अध्यापकः किमर्थं पाठं पाठयति? अध्यापकः प्रश्नं प्रष्टुं पाठं पाठयति।

अग्रगति निरीक्षणम्

कोष्टके दत्तेन धातुना सह तुमुन्-प्रत्ययं योजयित्वा रिक्तस्थाने उचितं रुपं लिख्यताम्-

41. ---------- सा गीतं ---------- शक्नोति । (गा)
42. ---------- बालकः अत्र ---------- न इच्छति। (स्था)
43. ---------- वयं चलचित्रं ---------- इच्छामः। (दृश)
44. ---------- छात्राः प्रश्नं ---------- शक्नुवन्ति। (पृच्छ)
45. ---------- वत्सः दुग्धं ---------- इच्छति। (पा)
46. ---------- क्रीडकाः ---------- क्रीडाक्षेत्रं गच्छन्ति। (क्रीड)
47. ---------- भवान् वृक्षम् ---------- न शक्नोति। (आरुह्)
48. ---------- वयं रहस्यं ---------- इच्छामः। (ज्ञा)
49. ---------- त्वं किं ---------- अत्र आगच्छसि? (ग्रह)
50. ---------- ते पाठं ---------- प्रात : उत्तिष्ठन्ति। (स्मृ)

5.9 प्यन्तक्रियापदानां प्रयोगाभ्यासः

लट्-लृट्-लङ्-लोट्लकारेषु ण्यन्तक्रियापदानां प्रयोगा -

- छात्रः पुस्तकं पठति (पठिष्यति, अपठत्, पठतु)।
  जननी पुस्तकं पाठयति (पाठयिष्यति, अपाठयत्, पाटयतु)।
- बालकः भोजनं करोति (करिष्यति, अकरोत्, करोतु)।
  माता भोजनं कारयति (कारयिष्यति, अकारयत्, कारयतु)।

- शिशुः शेते (शयिष्यते, अशेत, शेताम्)।
  जननी शिशुं शाययति (शाययिष्यति, अशाययत्, शाययतु)।
- पौत्रः कथां श्रृणोति (श्रोष्यति, अश्रृणोत्, श्रृणोतु)।
  पितामहः कथां श्रावयति (श्रावयिष्यति, अश्रावयत्, श्रावयतु)।
- अनुजः चित्रं पश्यति (द्रक्ष्यति, अपश्यत्, पश्यतु)।
  अग्रजः चित्रं दर्शयति (दर्शयिष्यति, अदर्शयत्, दर्शयतु)।
- सा पाठम् अवगच्छति (अवगमिष्यति, अवागच्छत्, अवगच्छतु)।
  रमा पाठं बोधयति (बोधयिष्यति, अबोधयत्, बोधयतु)।
- कनिष्ठा भगिनी गीतं लिखति (लेखिष्यति, अलिखत्, लिखतु)।
  ज्येष्ठा भगिनी गीतं लेखयति (लेखयिष्यति, अलेखयत्, लेखयतु)।
- वत्सः दुग्धं पिबति (पास्यति, अपिबत्, पिबतु)।
  धेनुः दुग्धं पाययति (पायिष्यति, अपाययत्, पाययतु)।
- यजमानः आहुतिं ददाति (दास्यति, अददात्, ददातु)।
  पुरोहितः आहुतिं दापयति (दापयिष्यति, अदापयत्, दापयतु)।
- अन्धकारः नश्यति (नंक्ष्यति, अनश्यत्, नश्यतु)।
  सुर्यः अन्धकारं नाशयति (नाशयिष्यति, अनाशयत्, नाशयतु)।
- छात्राः शिष्टाचारं जानन्ति (ज्ञास्यन्ति, अजानन्, जानन्तु)।
  शिक्षकाः शिष्टाचारं ज्ञापयन्ति (ज्ञापयिष्यन्ति, अक्षापयन्, ज्ञापयन्तु)।
- अश्वाः रथं वहन्ति(वक्ष्यन्ति, अवह्न्, वहन्तु)।
  रथिकाः रथं वाह्यन्ति (वाहयिष्यन्ति, अवाह्यन, वाह्यन्तु)।
- स्वामी उत्तिष्ठति (उत्थास्यति, उदतिष्ठत्, उत्तिष्ठतु)।
  सेबकः उत्थापयति (उत्थापयिष्यति, उदस्थापयत्, उत्थापयतु)।
- पञ्जिका कार्यालये तिष्ठति (स्थास्यति, अतिष्ठत्, तिष्ठतु)।
  लिपिकः पञ्जिकां स्थापयति (स्थापयिष्यति, अस्थापयत्, स्थापयतु)।

अग्रगति निरीक्षणम्

उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयन्तु : -

उदाहरणम् - नृपः धनं दापयति (दापय्)

51. पिता पुत्रं ----------। (प्रेषय्)
52. चित्रकाराः चित्राणि ----------। (दर्शय्)
53. आचार्यः शिष्यान् ----------। (प्रबोधय्)
54. भवन्तं प्रातः कः ----------? (जागरय्)
55. सुपुत्रः कुलं ----------। (वर्धय्)

5.10 कर्तृ-कर्म-भाववाच्येषु प्रयोगाभ्यासः

कर्तृवाच्ये प्रयोगाः	**कर्मवाच्ये प्रयोगाः**
● बालकः पाठं पठति।	बालकेन पाठः पठ्यते।
● माता देवान् अर्चति।	मात्रा देवाः अर्च्यन्ते।
● सा कवितां लिखति।	तया कविता लिख्यते।
● सः माम् नयति।	तेन अहं नीये।
● त्वम् चित्राणि पश्यसि।	त्वया चित्राणि दृश्यन्ते।
● वयम् प्रश्नान् पृच्छामः।	अस्माभिः प्रश्नाः पृच्छ्यन्ते।
● एते दुर्गुणान् त्यजन्ति।	एतैः दुर्गुणाः त्यज्यन्ते।
● रमा पुस्तके पठति।	रमया पुस्तके पठ्येते।
● वयं युष्मान् जानीमः।	अस्माभिः यूयं ज्ञायध्वे।
● राजा प्रजाः रक्षति।	राज्ञा प्रजाः रक्ष्यन्ते।
● आचार्यः शिष्यान् पाठयति।	आचार्येण शिष्याः पाठ्यन्ते।
● रजकः वस्त्राणि नयति।	रजकेन वस्त्राणि नीयन्ते।

ज्ञातव्यम्

कर्तृवाच्यस्य नियमाः

- कर्तृवाच्ये कर्तृपदं प्रथमाविभक्तौ भवति।
- कर्तृवाच्ये कर्मपदं द्वितीयाविभक्तौ भवति।
- कर्तृवाच्ये कर्तृपदस्य पुरुषवचनानुसारं क्रियापदं भवति।

कर्मवाच्यस्य नियमा :

- कर्तृवाच्ये कर्तृपदं तृतीयाविभक्तौ भवति।
- कर्मवाच्ये कर्मपदं प्रथमाविभक्तौ भवति।
- कर्मवाच्ये कर्मपदस्य पुरुषवचनानुसारं क्रियापदं भवति।

कर्तृवाच्ये प्रयोगाः भाववाच्ये प्रयोगाः

कर्तृवाच्ये प्रयोगाः भाववाच्ये प्रयोगाः

● सः तिष्ठति।	● तेन स्थीयते।
● सभा भवति।	● सभया भूयते।
● छात्राः उच्चैः हसन्ति।	● छात्रैः उच्चैः हस्यते।
● शिशुः रोदिति।	● शिशुना रुद्यते।
● जनकः क्रुध्यति।	● जनकेन क्रुध्यते।

- वयं शेमहे।
- अस्माभिः शष्यते
- तत्र पञ्च कार्यक्रमाः भविष्यन्ति।
- तत्र पञ्चभिः कार्यक्रमैः भविष्यते।
- अद्य छात्राः प्रातः सप्तवादने उदतिष्ठन्।
- अद्य छात्रैः प्रातः सप्त-वादने उदस्थीयत।
- ते विद्वांसः सन्ति।
- तैः विद्वद्भिः भूयते।
- नर्तक्याः नृत्यन्ति।
- नर्तकीभिः नृत्यते।
- कर्कटरोगेण प्रतिदिनं अनेके जनाः म्रियन्ते।
- नर्तकीभिः नृत्यते।
- कर्कटरोगेण प्रतिदिनं अनेकैः जनैः म्रियन्ते।
- कर्कटरोगेण प्रतिदिनं अनेकैः जनैः म्रियते।

ज्ञातव्यम्

- सकर्मकधातुभ्यः कर्तृवाच्ये कर्मवाच्ये च वाक्यानि भवन्ति।
- अकर्मक धातुभ्यः कर्तृवाच्ये भाववाच्ये च वाक्यानि भवन्ति।

भाववाच्यस्य नियमाः

- भाववाच्ये कर्तृपदं तृतीयाविभक्तौ भवति।
- भाववाच्ये कर्तृपदस्य विशेषणमपि तृतीयाविभक्तौ भवति।
- भाववाच्ये क्रियायदं सदैव प्रथमपुरुषस्य एकवचने भवति। अथवा नपुंसकलिङ्गे प्रथमाविभक्तौ एकवचने भवति।

लज्जा-सत्ता-स्थिति-जागरणं
वृद्धि-क्षय-भय-जीवित-मरणम्।
शयनक्रीडा-रुचि-दीप्त्यर्थं
धातुगणं तमकर्मकमाहुः।।

अग्रगति निरीक्षणम्

- अधोनिर्दिष्टानि वाक्यानि कर्मवाच्ये परिवर्तयत -

56. सः श्लोकान् पठति। .....
57. भक्तः ईश्वरं भजति। .....
58. वयं संस्कृतं जानीमः। .....
59. गायकः गीतं गायति। .....
60. सा अस्मान् न पश्यति। .....

5.11 अस्मात् अध्यायात् अस्माभिः किं ज्ञातम्

- अस्मात् अध्यायात् अस्माभिः विविधानां सर्वनामशब्दानां विषये ज्ञानं लब्धं, तेषां प्रयोगस्यापि शिक्षा प्राप्ता।
- अनेकानि अव्ययपदानि ज्ञातानि, तेषां वाक्येषु प्रयोगस्यापि अभ्यासः कुतः।
- संस्कृते एकतः परार्धपर्यन्तं सामान्यसंख्या ज्ञाता। तेषां प्रयोगस्य शिक्षा संप्राप्ता। पूरणप्रत्ययान्त - संख्यावाचक-शब्दानामपि प्रयोगस्य अभ्यासः कृतः।
- वयम् अनेकैः विशेष्य - विशेषणपदैः परिचिताः अभवाम। तेषां च सरलसंस्कृतवाक्येषु प्रयोगं क्षातवन्तः।
- ण्यजन्त - क्रियापदानां विविधलकारेषु प्रयोगस्य शिक्षां प्राप्तवन्त।
- कत्वा - तुमुन् - ल्यप् - प्रत्ययान्तपदानां प्रयोगाभ्यासं कृतवन्तः।
- कर्तृ - कर्म - भाववाच्येषु बाक्यरचनायाः शिक्षा अधिगता।

5.12 अधिकज्ञानार्थ पंठनीयम्

1) हसं, चक्रधर नौटियाल : *वृहद् अनुवाद चन्द्रिका*, वाराणसी : मोतीलाल वनारसीदास।
2) शास्त्री, वेम्पटि कुटुम्व : *संस्कृतस्वाध्यायः, द्वितीया दीक्षा, व्यावहारप्रदीप : (प्रथम : भागः)* नव देहली : राष्ट्रिय-संस्कृत- संस्थानम्।
3) शास्त्री, वेम्पटि कुटुम्ब, *व्यावहारप्रदीपः (द्वितीयः भागः)*, नव देहली : राष्ट्रिय - संस्कृत - संस्थानम्।

5.13 अग्रगति निरीक्षणार्थम् उत्तरसुचिका

	1. आवां कृषकौ स्वः।वयं कृषकाः स्मः।
2. एतौ वृक्षौ स्तः।	एते वृक्षाः सन्ति।
3. युवाम् तरुणौ स्थः।	यूयं तरुणाः स्थ।
4. ते पत्रिके स्तः।	ताः पत्रिकाः सन्ति।
5. एते द्विचक्रिके स्तः।	एताः द्विचक्रिकाः सन्ति।
6. भवन्तौ सज्जनौ स्तः।	भवन्तः सज्जनाः सन्ति।
7. भवत्यौ स्वामिन्यौ स्तः।	भंवत्यः स्वामिन्यः सन्ति।
8. एते चित्रे स्तः।	एतानि चित्राणि सन्ति।

9. ते चक्रे स्तः। तानि चक्राणि सन्ति।
10. तौ देवालयौ स्तः। ते देवालयाः सन्ति।
11. विश्वकर्मणे नमः।
12. मात्रा सार्द्धम्।
13. ईश्वरस्य अभक्तान् धिक्।
14. विश्वविद्यालयम् उभयतः।
15. वार्तालापेन अलम्
16. सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु, सर्वासु च विभक्तिषु।
    वचनेषु च सर्वेषु, यन्न व्येति तदव्ययम्।।
17. त्रीणि।
18. चत्वारः।
19. द्वे।
20. एका।
21. त्रीणि।
22. दशम्याम्।
23. तृतीयया।
24. सप्तमे।
25. द्वितीयम्।
26. सार्धचतुर्वादनम्।
27. दशोन - एकवादनम्।
28. सपादद्विवादनम्।
29. पादोन - एकादशवादनम्।
30. दशाधिक - नववादनम्।
31. दशोनसप्तवादनम्।
32. सप्तवादनम्।
33. पञ्चोनद्विवादनम्।
34. विंशत्यधिकपञ्चवादनम्।
35. पञ्चाधिकत्रिवादनम्।
36. सुन्दरौ।
37. मधुराणि।
38. बुद्धिमन्तः।
39. पूज्याः।
40. प्राचीना।

41. गातुम्।
42. स्थातुम्।
43. द्रष्टुम्।
44. प्रष्टुम्।
45. पातुम्।
46. क्रीडितुम्।
47. आरोढुम्।
48. ज्ञातुम्।
49. ग्रहीतुम्।
50. स्मर्तुम्।
51. प्रेषयति।
52. दर्शयन्ति।
53. प्रबोधयति।
54. जागरयति।
55. वर्धयति।
56. तेन श्लोकाः पठ्यन्ते।
57. भक्तेन ईश्वरः भज्यते।
58. अस्माभिः संस्कृतं ज्ञायते।
59. गायकेन गीतं गीयते।
60. तया वयं न दृश्यामहे।

5.14 आर्हिप्रश्ना

A) 'तत्' -- शब्दस्य उपयुक्तलिङ्गःविभक्तिवचनरुपै : रिक्तस्थानानि पूरयत :-

1. ---------- वृद्धौ स्त :।
2. ---------- नद्यां नक्तः अस्ति।
3. ---------- बालकाय मोदकं देहि।
4. ---------- महिलासु प्रिया बुद्धिमती।
5. ---------- छात्रान् अहं पाठयामि।
6. ---------- राजभवनानि सन्ति।

B) विशेष्यानुसारं त्रि/चतुर् - शब्दस्य रुपाणि रिक्तस्थाने लिख्यन्ताम् -

1. ---------- ग्रन्थान् पठ।

2. ---------- मातरः मन्दिरं गच्छन्ति।
3. ---------- बालिकाभिः पुरस्कारः लब्धः ।
4. ---------- नगरेभ्यः जनाः आगतवन्तः।
5. ---------- काव्यानि अलिखत्।

C) विशेष्यानुसारं कोष्ठके दत्तानां बिशेषणानां समुचितरुपाणि रिक्तस्थाने लिख्यन्ताम्-

1. मलिनम् ---------- वस्त्राणि।
2. पवित्रा ---------- गंगायाम्।
3. विशालः ---------- वृक्षस्य।
4. पक्व ---------- फलम।
5. स्थूला ---------- बालिकायै।
6. प्रवीणः ---------- चिकित्सकैः।
7. वृद्धा ---------- मातुः।

D) अधोलिखितान् शब्दान् यथोचितं योजयत -

1. एका	राजा
2. त्रयः	नदी
3. द्वौ	सरितः
4. द्वे	विद्वांसः
5. एकः	विद्यार्थिनौ
6. त्रीणि	वस्तूनि
7. एकम्	मातरौ
8. चतस्रः	नयनम्

E) अधोनिर्दिष्टाः संख्याः अक्षरैः लिखत -

1. 77
2. 10,000
3. 89
4. 44
5. 37

F) समयवाचकशब्दानां प्रयोगं विधाय अतीतकालिकक्रियापदैः सह स्वकीया दिनचर्या लिख्यताम्।

*** ***** ***

অধ্যায় ৬ ঃ ৰামায়ণ (বালকাণ্ড, প্ৰথম সৰ্গ)ঃ সাধাৰণ অধ্যয়ন

অধ্যায় গাঁথনি

৬.১ উদ্দেশ্য

৬.২ পৰিচয়

৬.৩ সমগ্ৰ ৰামায়ণৰ এক সম্যক আভাস

- ৬.৩.১ মহাকাব্যখনৰ সাধাৰণ পৰিচয়
- ৬.৩.২ প্ৰতিটো কাণ্ডৰ বিষয়বস্তুৰ ধাৰণা

৬.৪ বালকাণ্ডৰ প্ৰথম সৰ্গৰ বিশদ আলোচনা

- ৬.৪.১ সৰ্গটিৰ সাৰাংশ
- ৬.৪.২ ৰামচন্দ্ৰৰ গুণসমূহৰ বৰ্ণনা
- ৬.৪.৩ ৰামচন্দ্ৰৰ বনগমনৰ পৰা সীতাহৰণ পৰ্য্যন্ত বৰ্ণনা
- ৬.৪.৪ সীতা উদ্ধাৰ কাৰ্য্যৰ বিৱৰণ

৬.৫ সৰ্গটিত উল্লেখিত কেইটামান বিশেষ চৰিত্ৰৰ পৰিচয়

৬.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৬.৭ অধিক জানিবলৈ

৬.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

৬.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৬.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- সমগ্ৰ ৰামায়ণৰ এক সম্যক পৰিচয় লাভ কৰিব পাৰিব
- ৰামায়ণৰ প্ৰতিটো কাণ্ডৰ বিষয়বস্তুৰ জ্ঞান লাভ কৰিব
- ৰামায়ণৰ বালকাণ্ডৰ প্ৰথম সৰ্গৰ সাৰাংশটি আয়ত্ত কৰিব পাৰিব
- ৰামচন্দ্ৰৰ অসাধাৰণ গুণাৱলী সম্পৰ্কে অবগত হ'ব
- বালকাণ্ডৰ প্ৰথম সৰ্গত উল্লেখিত কেইটামান চৰিত্ৰৰ লগত বিশেষভাবে পৰিচিত হ'ব পাৰিব।

৬.২ পৰিচয়

ইতিমধ্যে আপুনি এই বিষয়ে নিশ্চয় ভালদৰে জানিছে যে আমাৰ ভাৰতবৰ্ষত দুখন গ্ৰন্থক মহাকাব্য হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া হৈছে। সেই দুখন হৈছে মহামুনি বাল্মীকি বিৰচিত ৰামায়ণ আৰু মহৰ্ষি ব্যাসদেৱ বিৰচিত মহাভাৰত। ভাৰতবৰ্ষৰ বাহিৰে পৃথিৱীৰ আন দেশতো এনে মহাকাব্য

পোৱা যায়। গ্ৰীচ দেশত হোমাৰে ইলিয়াত আৰু ওডিচি আৰু ৰোমত ভাৰ্জিলে ইনিড নামৰ মহাকাব্য ৰচনা কৰিছিল। ৰামায়ণ হৈছে এনে এক মহাকাব্য য'ত ভাৰতীয় জাতীয় জীৱনৰ এক পূৰ্ণ ছবি অংকিত হৈছে। ৰামায়ণত সৰ্বমুঠ সাতটা কাণ্ড আছে। তাৰ ভিতৰত প্ৰথমটোৰ নাম হৈছে বালকাণ্ড।

এই অধ্যায়ত ৰামায়ণৰ বালকাণ্ডৰ প্ৰথম সৰ্গৰ এক সাধাৰণ ধাৰণা দিয়া হৈছে। ইয়াৰ জৰিয়তে আপুনি সৰ্গটিৰ সাৰাংশ, ৰামৰ অসাধাৰণ গুণাৱলী ৰামৰ বনগমনৰপৰা সীতা হৰণ পৰ্য্যন্ত ঘটা ঘটনাসমূহ তথা সীতা উদ্ধাৰ কাৰ্য্য আদি বিষয়ৰ লগত পৰিচিত হ'ব পাৰিব।

৬.৩ সমগ্ৰ ৰামায়ণৰ এক সম্যক আভাস

এই অংশত আপুনি ৰামায়ণৰ এক সাধাৰণ পৰিচয় আৰু প্ৰতিটো কাণ্ডৰ বিষয়বস্তু সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব।

৬.৩.১ মহাকাব্যখনৰ সাধাৰণ পৰিচয়

মহৰ্ষি বাল্মীকি বিৰচিত ৰামায়ণ হৈছে লৌকিক সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত প্ৰাচীনতম কাব্য। ভাৰতবৰ্ষত ৰামায়ণক আদিকাব্য আৰু বাল্মীকিক আদিকবি হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া হৈছে। সমগ্ৰ ৰামায়ণখন সাতটা কাণ্ডত বিভক্ত। সেই কাণ্ডসমূহ হৈছে - বালকাণ্ড, অযোধ্যাকাণ্ড, অৰণ্যকাণ্ড, কিস্কিন্ধাকাণ্ড, সুন্দৰকাণ্ড, যুদ্ধকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ড। এই মহাকাব্যত সৰ্বমুঠ ২৪,০০০ টা শ্লোক আৰু ৫০০ টা ***সৰ্গ*** আছে।

সৰ্গ= প্ৰতি কাণ্ডৰ উপবিভাগক সৰ্গ বুলি কোৱা হয়।

ৰামায়ণৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে বালকাণ্ডত এটি আখ্যান পোৱা যায়। এদিন বাল্মীকি মুনিয়ে তমসা নদীত স্নান কৰিবলৈ গৈছিল। তেনে সময়তে মুনিৰ চকুত পৰিল যে এটা ব্যাধে ক্ৰৌঞ্চ মিথুনৰ মতা চৰাইটোক শৰমাৰি বধ কৰিছে আৰু তেতিয়া মাইকী চৰাইজনীয়ে ইনাই বিনাই চিঞৰিছে। এই কৰুণ দৃশ্য দেখি বাল্মীকিৰ মুখেৰে এটা শ্লোক ওলাই আহিল। সেই শ্লোকটো হৈছে -

মা নিষাদ প্ৰতিষ্ঠাং ত্বমগমঃ শাশ্বতীঃ সমাঃ।
যৎ ক্ৰৌঞ্চমিথুনাদেকমৱধীঃ কামমোহিতম্।।

ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে এই যে হে ব্যাধ! যিহেতু ক্ৰৌঞ্চ চৰাইহালৰ এটাক কামোন্মত্ত অৱস্থাত বধ কৰিলা, সেয়েহে তুমি চিৰকাললৈ প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিব নোৱাৰিবা।

ইয়াৰ অলপ পিছত ব্ৰহ্মা আহি বাল্মীকিৰ আগত উপস্থিত হ'ল। ব্ৰহ্মাই তেওঁক ৰামকথা পৃথিৱীত প্ৰচাৰ কৰিবলৈ উপদেশ দিলে।

সমগ্ৰ ৰামায়ণৰ কাহিনীটো তলত চমুকৈ বৰ্ণনা কৰা হ'ল -

অযোধ্যাত দশৰথ নামেৰে এজন ৰজা আছিল। তেওঁৰ তিনিগৰাকী পত্নী আৰু চাৰিজন পুত্ৰ আছিল। দশৰথ ৰজাই তেওঁৰ পত্নী কৈকেয়ীক দিয়া বচন ৰক্ষা কৰিবলৈ

জ্যেষ্ঠ পুত্ৰ ৰামচন্দ্ৰক চৈধ্য বছৰ বনবাস দিছিল। ৰামচন্দ্ৰৰ লগত ভ্ৰাতৃ লক্ষ্মণ আৰু পত্নী সীতাও সঙ্গী হৈছিল। তেওঁলোকে বনত থকা কালছোৱাত লঙ্কাৰ ৰজা ৰাৱণে সীতাক হৰণ কৰি লৈ গৈছিল। ৰামে বান্দৰ সেনাৰ সহায়ত ৰাবণক বধ কৰি সীতাক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। ইয়াৰ পিছত ৰাৱণৰ গৃহত কিছুকাল থকা বাবে সীতাই অগ্নি পৰীক্ষাত অৱতীৰ্ণ হৈ নিজৰ পবিত্ৰতাৰ প্ৰমাণ দিব লগা হয়। তাৰ পিছত ৰাম, লক্ষ্মণ আৰু সীতাই অযোধ্যালৈ উভতি আহে আৰু ৰামে ৰাজ্যভাৰ হাতত লয়। ৰাৱণৰ দ্বাৰা হৰণ কৰি নিয়া বাবে সীতাক প্ৰজাৰ সন্তুষ্টিৰ কাৰণে ৰামে বনবাস দিয়ে। বনত সীতাৰ লব আৰু কুশ নামেৰে দুটি যমজ সন্তানৰ জন্ম হয়। এই লব-কুশৰ জৰিয়তেই পিছত ৰামে সীতাৰ সন্ধান পায় আৰু অযোধ্যালৈ পুনৰ লৈ আহিবলৈ স্থিৰ কৰে। অৱশ্যে তেওঁ কৈছিল যে প্ৰজাবৰ্গৰ সন্মুখত সীতাই আৰু এবাৰ অগ্নি পৰীক্ষাত অবতীৰ্ণ হব লাগিব। কিন্তু সীতাই এইবাৰ মাতৃ ধৰিত্ৰীক অনুৰোধ জনায় আৰু ধৰিত্ৰী দেৱীয়েও তেওঁক আশ্ৰয় দিয়ে। ইয়াৰ পিছত শোকদগ্ধ ৰামেও নিজৰ জীৱন পৰিত্যাগ কৰে।

ৰামায়ণৰ ভাষা অতি সৰল আৰু মার্জিত। অপূৰ্ব চৰিত্ৰচিত্ৰণ, মনোৰম বৰ্ণনাৰীতি, লালিত্যপূৰ্ণ ভাষা তথা অনবদ্য বিষয়বস্তুৰ জৰিয়তে এই মহাকাব্য-খনিয়ে এক অসাধাৰণ জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। ইয়াৰ চৰিত্ৰসমূহ বিভিন্ন আদৰ্শৰ পৰিচায়ক। নায়ক ৰামচন্দ্ৰ এজন আদৰ্শ পুত্ৰ। লক্ষ্মণ আৰু ভৰত আদৰ্শ ভ্ৰাতৃ আৰু সীতা আদৰ্শ পত্নীৰ এক উজ্জ্বল নিদৰ্শন। পিতৃৰ প্ৰতিজ্ঞা ৰক্ষাৰ্থে ইয়াত পুত্ৰ ৰামে সিংহাসন আৰু পার্থিব সুখ পৰিত্যাগ কৰিছে। ৰজা দশৰথে নিজৰ বচন ৰক্ষা কৰিবলৈ অতি মৰমৰ পুত্ৰকো বনবাসলৈ পঠিয়াব লগা হৈছে। পত্নী-সীতা এনে এগৰাকী নাৰী যিয়ে জীৱনৰ শেষ মুহূৰ্তলৈ স্বামীৰ প্ৰতি অনুগতা হৈ আছিল। মানৱ জীৱনৰ প্ৰকৃত আদৰ্শ প্ৰতিফলন কৰা আৰু বিভিন্ন নীতিজ্ঞানেৰে সমৃদ্ধ এই ৰামায়ণে ভাৰতীয় জাতীয় জীৱনত যুগে যুগে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছে।

৬.৩.২ প্ৰতিটো কাণ্ডৰ বিষয়বস্তুৰ ধাৰণা

সপ্তকাণ্ডত বিভক্ত ৰামায়ণৰ প্ৰতিটো কাণ্ডৰে সুকীয়া গুৰুত্ব আছে। এই কাণ্ডসমূহত সন্নিবিষ্ট বিষয়সমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল।

১। **বালকাণ্ডঃ**- ৰামায়ণৰ বালকাণ্ডত শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ জন্ম, তেওঁৰ বাল্যকালৰ বিৱৰণ, বিশ্বামিত্ৰৰ আশ্ৰমত যজ্ঞৰক্ষা, তাৰকা, সুবাহু আদি ৰাক্ষসৰ নিধন, অহল্যাৰ অভিশাপ মুক্তি, হৰধনু ভঙ্গ কৰি ৰামৰ সীতাৰ লগত বিবাহ আদি বিষয়সমূহ সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে।

২। **অযোধ্যাকাণ্ডঃ**- ৰামৰ অভিষেক অনুষ্ঠানৰ আয়োজন, তেওঁৰ চৈধ্য বছৰ বনবাস, পুত্ৰশোকাতুৰ ৰজা দশৰথৰ মৃত্যু, ৰাম, লক্ষ্মণ আৰু সীতাৰ চিত্ৰকূটত নিবাস, ভৰতৰ বনলৈ গমন আৰু ৰামক ওভতাই অনাৰ বিফল প্ৰচেষ্টা, ভৰতৰ দ্বাৰা

নন্দী গ্রামত ৰাজ্য স্থাপন আদিয়েই হৈছে অযোধ্যা কাণ্ডৰ মূল বিষয়।

৩। **অৰণ্যকাণ্ডঃ**- অৰণ্য কাণ্ডত তলৰ বিষয়সমূহ সন্নিবিষ্ট হৈছে - দণ্ডকাৰণ্যত ৰামৰ জীৱন যাপন, বিৰাধ নামৰ ৰাক্ষস নিধন, শৰভঙ্গ, সুতীক্ষ্ণ, অত্রি আদি ঋষিসকলৰ লগত সাক্ষাৎ, ৰাক্ষসী শূর্পণখাৰ অঙ্গচ্ছেদ, খৰ, ত্রিশিৰা প্রমুখ্যে চৈধ্য হাজাৰ ৰাক্ষস নিধন, ৰাৱণৰ দ্বাৰা জ্ঞাতি নিধনৰ বার্তা লাভ, মাৰীচৰ সহযোগত ৰাৱণৰদ্বাৰা সীতা হৰণ, পক্ষী জটায়ুৰ মৃত্যু, সীতাৰ বাবে ৰামৰ শোক, শবৰীৰ লগত সাক্ষাৎ আদি।

৪। **কিষ্কিন্ধা কাণ্ডঃ**- কিষ্কিন্ধা কাণ্ডত উপলব্ধ মূল বিষয়সমূহ এনে ধৰণৰ - ৰামৰ হনুমাৰ লগত সাক্ষাৎ, সুগ্রীবৰ লগত বন্ধুত্ব স্থাপন, বালী বধ, হনুমানৰ লঙ্কা গমনৰ প্রস্তুতি আদি।

৫। **সুন্দৰ কাণ্ডঃ**- হনুমানৰদ্বাৰা বায়ুৰ মাজেৰে যাত্রা, সিংহিকা নামৰ ৰাক্ষসী নিধন, লঙ্কাৰ সৌন্দর্য্য বর্ণনা, হনুমানৰ লঙ্কাত প্রবেশ, অশোকবনত সীতাৰ লগত সাক্ষাৎ, সীতাক ৰামৰ বার্তা প্রদান, লঙ্কা নগৰীত অগ্নি নিক্ষেপ, সীতাৰ বার্তা লৈ ৰামৰ ওচৰলৈ পুনৰ আগমন আৰু বার্তা প্রদান আদি বিষয়সমূহ সুন্দৰ কাণ্ডত বর্ণিত হৈছে।

৬। **যুদ্ধ কাণ্ডঃ**- এই কাণ্ডত সন্নিবিষ্ট বিষয়সমূহ হৈছে সমুদ্রৰ ওপৰত দলং নির্মাণ, বান্দৰ সেনাসমূহৰ সৈতে ৰাম আৰু লক্ষ্মণৰ লঙ্কাত প্রবেশ, ৰাৱণৰ ভ্রাতৃ বিভীষণৰ লগত বন্ধুত্ব স্থাপন, ৰাৱণক যুদ্ধত পৰাস্ত কৰি হত্যা, সীতা উদ্ধাৰ, সীতাৰ অগ্নি পৰীক্ষা, বিভীষণক লঙ্কাৰ-ৰজা হিচাপে প্রতিষ্ঠা, সঙ্গীসকলৰ লগত ৰামচন্দ্রৰ অযোধ্যালৈ আগমন আৰু ৰাজ্য গ্রহণ আদি।

৭। **উত্তৰ কাণ্ডঃ**- ৰামৰ ৰাজ্যশাসনৰ বর্ণনা, সীতা বিসর্জন, সীতাৰ বাল্মীকিৰ আশ্রমত আশ্রয় গ্রহণ লৰ কুশৰ জন্ম, অশ্বমেধ যজ্ঞ, সীতাৰ পাতাল প্রৱেশ, লক্ষ্মণ বর্জন, ৰামৰ মহাপ্রয়াণ আদি এই কাণ্ডৰ প্রধান বিষয়।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰক।

ক) সমগ্র ৰামায়ণখন সাতটা ..... ত বিভক্ত।

খ) ৰামায়ণত সর্বমুঠ ..... টা শ্লোক আছে।

গ) বাল্মীকিক ..... কবি আৰু ৰামায়ণক ..... কাব্য বুলিও কোৱা হয়।

জানি থোৱা ভাল

ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰায়বোৰ ৰাজ্যিক ভাষালৈকে কেবাশ বছৰ আগতেই ৰামায়ণৰ ভাঙনি প্ৰকাশিত হৈছে। দ্বাদশ শতিকাত তামিল কবি কম্বনে কম্ব ৰামায়ণ ৰচনা কৰে। ইয়াৰ উপৰিও তুলসীদাসে 'ৰামচৰিত মানস' ৰচনা কৰি অতিশয় জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰে। খৃষ্টীয় চতুৰ্দশ শতিকাত মাধৱ কন্দলীয়ে ৰামায়ণৰ অসমীয়া পদ ভাঙনি কৰে। প্ৰায় এশ বছৰ পিছত কন্দলী ৰামায়ণৰ পাঁচটা কাণ্ড পোৱা যায়। ইয়াৰ পিছত মাধৱদেৱে ৰামায়ণৰ আদি কাণ্ডৰ আৰু শঙ্কৰদেৱে উত্তৰকাণ্ডৰ ভাঙনি কৰি কন্দলী ৰামায়ণত যোগ দিয়ে।

৬.৪ বালকাণ্ডৰ প্ৰথম সৰ্গৰ বিশদ আলোচনা

এই অংশত আপুনি ৰামায়ণৰ বালকাণ্ডৰ প্ৰথম সৰ্গৰ সাৰাংশটিৰ লগতে সমগ্ৰ সৰ্গটিত বৰ্ণিত ঘটনাসমূহৰ পৃথক পৃথকভাৱে জ্ঞান লাভ কৰিব।

৬.৪.১ সৰ্গটিৰ সাৰাংশ

ৰামায়ণৰ বালকাণ্ডৰ প্ৰথম সৰ্গৰ আৰম্ভণিতেই মহৰ্ষি বাল্মীকিয়ে এই পৃথিৱীৰ অসাধাৰণ গুণসমন্বিত লোক এজনৰ বিষয়ে মুনিশ্ৰেষ্ঠ নাৰদৰপৰা জানিব বিচাৰিছে। এই প্ৰশ্নৰ সমিধানৰূপে নাৰদে কৈছে যে ইক্ষ্বাকুবংশত জন্ম গ্ৰহণ কৰা আৰু সকলোৰে মাজত ৰাম নামেৰে পৰিচিত লোকজনেই হৈছে সৰ্বগুণেৰে বিভূষিত। তেওঁ সংযতাত্মা, বীৰ্য্যবান, ধৈৰ্য্যশীল, জিতেন্দ্ৰিয়, নীতিপৰায়ণ, বাগ্মী আৰু শত্ৰুবিনাশক। তেওঁৰ শাৰীৰিক বৰণ স্নিগ্ধ। অঙ্গসমূহ সুশ্ৰী আৰু সুলক্ষণসম্পন্ন। তেওঁৰ শিৰোদেশ দৰ্শনীয়, নয়নযুগল ***আকৰ্ণবিস্তৃত***, স্কন্ধ সুপুষ্ট, বুকু বিশাল আৰু বাহু ***আজানুলম্বিত***।

আকৰ্ণবিস্তৃত = কৰ্ণ পৰ্য্যন্ত বিস্তৃত।
আজানুলম্বিত = জানু বা আঠু পৰ্য্যন্ত দীৰ্ঘ।

এনে উত্তম গুণসম্পন্ন ৰামক ৰজা দশৰথে যুৱৰাজ পদত অভিষিক্ত কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিলে। কিন্তু সেই সময়ত ৰাজমহিষী কৈকেয়ীয়ে দশৰথ ৰজাই আগতে প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়ামতে পাবলগা বৰ দুটা প্ৰাৰ্থনা কৰিলে। সেয়া হ'ল ৰামৰ বনবাস আৰু ভৰতৰ অভিষেক। ৰজা দশৰথেও প্ৰতিজ্ঞা ৰক্ষাৰ বাবে ৰামক বনবাস দিলে। ৰাম বনলৈ যাবলৈ ওলোৱাত তেওঁৰ ভ্ৰাতৃ লক্ষ্মণ আৰু স্নেহশীলা পত্নী সীতাইও ৰামৰ অনুগমন কৰিলে। যাত্ৰাপথত তেওঁলোকে বহুতো ডাঙৰ ডাঙৰ নৈ-বন আদি অতিক্ৰম কৰিলে আৰু অৱশেষত চিত্ৰকূট পৰ্বত পালেগৈ। তাত বনৰ মাজত তেওঁলোকে এটি ৰমণীয় পৰ্ণকুটীৰ সাজি লৈ পৰম সুখত থাকিবলৈ ললে। ইপিনে অযোধ্যাত পুত্ৰ শোকাতুৰ ৰজা দশৰথে প্ৰাণত্যাগ কৰিলে। পিতৃৰ-অবৰ্তমানত বশিষ্ঠ আদি দ্বিজসকলে ভৰতক ৰাজ্যভাৰ লবলৈ অনুৰোধ কৰিলে। ভৰতে এই কথাত মান্তি নহ'ল আৰু ৰামচন্দ্ৰক ওভতাই আনিবলৈ

বনলৈ গ'ল। কিন্তু ৰামচন্দ্ৰই ৰাজপদ লবলৈ ইচ্ছা নকৰিলে আৰু নিজৰ পাদকাযুৰি দি ভৰতক ওভতাই পঠিয়ালে। ৰামৰ আগমনৰ অপেক্ষা কৰি ভৰতে নন্দীগ্ৰামত ৰাজ্যস্থাপন কৰি ৰাজকাৰ্য্য চলাবলৈ ধৰিলে। ইপিনে কমেও পূৰ্বৰ স্থান ত্যাগ কৰি দণ্ডকাৰণ্যত প্ৰৱেশ কৰিলে। তাত কেইবাগৰাকী ঋষিক ৰামে দেখা কৰিলে। সেই ঋষিসকলে ৰামক অসুৰ আৰু ৰাক্ষস নিধনৰ বাবে অনুৰোধ জনালে। ৰামেও সেই অনুৰোধ ৰক্ষা কৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ হ'ল। সেই সময়তে জনস্থান নিবাসিনী ৰাক্ষসী শূৰ্পণখাক ৰামে বিৰূপাকৃতি কৰিলে। ইয়াৰ পিছত ৰামে চৈধ্য হাজাৰ ৰাক্ষসক বধ কৰিলে। জ্ঞাতিবধৰ বাতৰি পাই ৰাৱণ ক্ৰোধান্বিত হ'ল। তেওঁ মাৰীচ নামৰ ৰাক্ষসৰ সহায়ত ৰামৰ পত্নী সীতাক হৰণ কৰিলে। সীতা হৰণৰ বাৰ্তাত ৰাম যথেষ্ট শোকাভিভূত হৈ পৰিল। তেওঁ সীতাক বিচাৰি বনে বনে ঘূৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে। এনেদৰে এদিন পম্পাতীৰত হনুমানৰ লগত তেওঁৰ সাক্ষাৎ হয়। হনুমানৰ কথামতে ৰামে সুগ্ৰীবৰ আগত সকলো কথা প্ৰকাশ কৰিলে। ইপিনে সুগ্ৰীবেও ককায়েক বালীৰ লগত তেওঁৰ বৈৰীতাৰ বিষয়ে ৰামক অৱগত কৰিলে আৰু ৰামে বালীক বধ কৰিব বুলি প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে। প্ৰতিজ্ঞা মতে বালীক বধ কৰি ৰামে সুগ্ৰীবক ৰজা পাতিলে। ৰজা হৈ সুগ্ৰীবে বান্দৰ সমূহক সীতা বিচৰা কাৰ্য্যত নিয়োজিত কৰিলে। সেই আজ্ঞা অনুসৰি মহাবলশালী হনুমানে বিস্তীৰ্ণ লৱণ সমুদ্ৰ পাৰ হ'ল। লঙ্কানগৰীত উপস্থিত হৈ তাত থকা অশোক বনত হনুমানে সীতাক দেখিলে আৰু সকলো কথা তেওঁক নিবেদন কৰিলে। তাৰ পিছত হনুমানে লঙ্কানগৰী দহন কৰিলে আৰু ৰামৰ ওচৰলৈ উভতি আহি সমগ্ৰ বাৰ্তা জনালে। ইয়াৰ পিছত ৰামে সমুদ্ৰত সেতু বন্ধাই সেই সেতুৰে লঙ্কালৈ গ'ল আৰু যুদ্ধত ৰাৱণক বধ কৰি সীতাক উদ্ধাৰ কৰিলে।

তাৰ পিছত ৰামে জনসমাজৰ আগত সীতাক উদ্দেশ্য কৰি কঠোৰ বাক্য প্ৰয়োগ কৰিলে। এই কথা সহিব নোৱাৰি সীতাই অগ্নিত প্ৰবেশ কৰিলে। কিন্তু অগ্নিদেৱতা আৱিৰ্ভাব হৈ সীতাক নিষ্পাপ বুলি ঘোষণা কৰিলে।

ইয়াৰ পিছত ৰামে বিভীষণক লঙ্কাৰ ৰাজপদত অভিষিক্ত কৰিলে আৰু বন্ধুবৰ্গৰ সৈতে পুষ্পক ৰথত উঠি অযোধ্যা অভিমুখে যাত্ৰা কৰিলে। বাটত ভৰদ্বাজৰ আশ্ৰমত পদাৰ্পণ কৰি তাৰপৰা ৰামে সুগ্ৰীবৰ লগত নন্দীগ্ৰামলৈ গ'ল। এই নন্দীগ্ৰামতে সীতাক ৰাজমহিষী হিচাপে লৈ ৰামে ৰাজ্যভাৰ গ্ৰহণ কৰিলে। ৰামৰ ৰাজত্বত ৰাজ্যত সকলো ধৰণৰ সুখ সমৃদ্ধি বিৰাজ কৰিলে।

দেবৰ্ষি নাৰদে ইয়াৰ পিছত ঘোষণা কৰিলে যে দহ হাজাৰ দহশ বছৰ ৰাজত্ব কৰি ৰামে শেষত ব্ৰহ্মলোকলৈ গমন কৰিব। যিয়ে ৰামৰ চৰিত্ৰৰ এই আখ্যান পাঠ কৰিব তেওঁ সকলো পাপৰ পৰা মুক্ত হ'ব।

৬.৪.২ ৰামচন্দ্ৰৰ গুণসমূহৰ বৰ্ণনা

ৰামায়ণৰ নায়ক শ্ৰীৰামচন্দ্ৰক মহাকাব্যখনত সৰ্বগুণসমন্বিত এগৰাকী অসাধাৰণ পুৰুষ হিচাপে প্ৰতিষ্ঠিত কৰা হৈছে। মুনিশ্ৰেষ্ঠ নাৰদৰদ্বাৰা ৰামচন্দ্ৰৰ বিভিন্ন গুণসমূহৰ বিষয়ে বালকাণ্ডৰ প্ৰথম সৰ্গৰ আৰম্ভণিতেই উক্ত হৈছে। ইয়াত কোৱা হৈছে যে শ্ৰী ৰামচন্দ্ৰ বুদ্ধিমান, নীতিপৰায়ণ, বাগ্মী, সৌভাগ্যবান আৰু শত্ৰুবিনাশক। তেওঁৰ স্কন্ধ বিশাল আৰু বাহু দীৰ্ঘ। বিশাল বক্ষযুক্ত এই গৰাকী পুৰুষৰ ডিঙি সুপুষ্ট। তেওঁৰ কপাল আৰু মস্তক মনোৰম। আকৃতিত তেওঁ মধ্যম। স্নিগ্ধ বৰ্ণযুক্ত আৰু বিশাল নেত্ৰধাৰী শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ বিভিন্ন শুভলক্ষণৰো আঁকৰস্বৰূপ। তেওঁ ধৰ্মজ্ঞাতা আৰু সত্য প্ৰতিজ্ঞ। প্ৰজাসমূহৰ হিতসাধনত তেওঁ সদাৰত। ইয়াৰ উপৰিও তেওঁ যশস্যাশালী, জ্ঞানী আৰু জিতেন্দ্ৰিয়। জীৱলোকৰ ত্ৰাণকৰ্তা আৰু ধৰ্মৰ ৰক্ষক এই গৰাকী ব্যক্তি সৰ্বশাস্ত্ৰৰ তত্ত্বজ্ঞাতা। তেওঁ সকলোৰে প্ৰতি সমান ভাব প্ৰদৰ্শনকাৰী। ইয়াৰ উপৰিও তেওঁৰ আকৃতি অতিশয় আনন্দপ্ৰদায়ক। গাম্ভীৰ্য্যত তেওঁ সমুদ্ৰ সদৃশ আৰু ধৈৰ্য্যৰ ক্ষেত্ৰত হিমালয় পৰ্বততুল্য। তেওঁ বিষ্ণুৰ দৰে পৰাক্ৰমী, কালাগ্নিৰ দৰে ক্ৰোধী আৰু পৃথিৱীৰ দৰে ক্ষমাশীল।

এনেদৰে অনেক গুণৰ সমন্বয়ত শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ চৰিত্ৰটি ৰামায়ণত অংকিত হৈছে।

অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ২ঃ ৰামচন্দ্ৰই জন্মগ্ৰহণ কৰা বংশটিৰ নাম কি আছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ঃ ৰামচন্দ্ৰৰ তিনিটা শাৰীৰিক বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰক।

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ ৰাণী কৈকেয়ীয়ে দশৰথ ৰজাৰপৰা কি দুটা বৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিছিল?

.....

৬.৪.৩ ৰামচন্দ্ৰৰ বন গমনৰ পৰা সীতা হৰণ পৰ্য্যন্ত বৰ্ণনা

পিতৃ নিৰ্দেশ পালন কৰি আৰু মাতৃ কৈকেয়ীৰ মনোবাঞ্ছা পূৰ্ণ কৰি ৰামচন্দ্ৰই বনলৈ গমন কৰিলে। এই বনগমনত ভ্ৰাতৃ লক্ষ্মণ আৰু পত্নী সীতাও তেওঁৰ সঙ্গী হ'ল। কিছু দূৰ পৰ্য্যন্ত নগৰবাসী সকলেও এই বনগমনকাৰীসকলৰ অনুগমন কৰিলে। গঙ্গা নদীৰ পাৰত শৃঙ্গবেৰপুৰত ৰামে নিষাদৰাজ গুহক লগ পালে। গুহ, লক্ষ্মণ আৰু সীতাৰ সৈতে ৰামে বহুতো ডাঙৰ ডাঙৰ নদী আৰু বন অতিক্ৰম কৰি গৈ চিত্ৰকূট পৰ্বত পালেগৈ। তাত তেওঁলোকে এনে ৰমণীয় পৰ্ণকুটীৰ সাজি পৰম সুখত বাস কৰিবলৈ ধৰিলে। ৰাম চিত্ৰকূটত থকা কালছোৱাতে ৰজা দশৰথে পুত্ৰশোকত প্ৰাণত্যাগ কৰিলে। পিতৃৰ মৃত্যুৰ পিছত বশিষ্ঠ আদি দ্বিজসকলে ভৰতক ৰাজ্যভাৰ লবলৈ অনুৰোধ কৰিলে যদিও ভৰতে

তাত মান্তি নহ'ল আৰু ৰামক লগ কৰিবলৈ বনলৈ গ'ল। বনত মহাত্মা ৰামক লগ পাই ভৰতে ৰাজপদ যাচিলে। কিন্তু ৰামে পিতাকৰ আদেশ স্মৰণ কৰি সেই ৰাজপদ গ্ৰহণ কৰিবলৈ ইচ্ছা নকৰিলে। ৰামচন্দ্ৰই তেওঁৰ খৰমযোৰ ভৰতক দিলে আৰু ৰাজ্যলৈ ওভতাই পঠিয়ালে। নিজ ইচ্ছাপূৰ্ণ নোহোৱাকৈ ভৰতে ৰামক প্ৰণাম জনাই উভতি আহিল। ৰামৰ আগমনৰ অপেক্ষা কৰি ভৰতে নন্দীগ্ৰামত ৰাজ্যস্থাপন কৰি ৰাজকাৰ্য্য চলাবলৈ ধৰিলে। ভৰত উভতি যোৱাৰ পিছত ৰামচন্দ্ৰই দণ্ডকাৰণ্যত প্ৰবেশ কৰিলে। দণ্ডকাৰণ্যত প্ৰবেশ কৰি ৰামে বিৰোধ নামৰ ৰাক্ষসক বধ কৰিলে। তাৰ পিছত শৰভঙ্গ ঋষিক দৰ্শন কৰিলে। ইয়াৰ পিছত ৰামে সুতীক্ষ্ণ, অগস্ত্য আদি বিভিন্নজন ঋষিক সাক্ষাৎ কৰিলে। দণ্ডকাৰণ্যত বাস কৰি থকা সময়ত তাত থকা ঋষিসকলে ৰামক অসুৰ আৰু ৰাক্ষসকুলৰ নিধনৰ কাৰণে প্ৰাৰ্থনা জনালে। ৰামেও সেইসমূহক বধ কৰিব বুলি প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে। সেই কালছোৱাতেই জনস্থান নিবাসিনী ৰাক্ষসী শূৰ্পণখাক ৰাম-লক্ষ্মণে বিৰূপাকৃতি কৰিলে। শূৰ্পণখাৰ কথা শুনি খেদি অহা শৰ, দূষণ প্ৰমুখ্যে ১৪ হাজাৰ ৰাক্ষসক ৰামে সিহঁতৰ অনুচৰ বৰ্গৰ সৈতে বধ কৰিলে। ইপিনে আত্মীয়সকলৰ বধৰ বাতৰি পাই ৰাৱণ ক্ৰোধান্বিত হ'ল। তেওঁ মাৰীচ নামৰ ৰাক্ষসৰ সহায় বিচাৰিলে। মাৰীচে প্ৰথমাৱস্থাত ৰাৱনক ৰামৰ বিৰোধিতা কৰিবলৈ নিষেধ কৰিলে। কিন্তু ৰাৱণে মাৰীচৰ কথাত কাণ নিদিলে আৰু মাৰীচক লৈ ৰামে বাস কৰা আশ্ৰমলৈ গ'ল। মায়াবী মাৰীচে ছলনাৰে ৰাম আৰু লক্ষ্মণক আঁতৰাই পঠিয়ালে। ইয়াৰ পিছত ৰাৱণে সীতাক হৰণ কৰিলে। সীতাহৰণৰ বাৰ্তা পক্ষী জটায়ুৰ মুখত শুনি ৰাম শোকত আকুল হ'ল আৰু সীতাক বিচৰা কাৰ্য্য আৰম্ভ কৰিলে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৫ঃ নিষাদৰাজ কোন?

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ঃ দণ্ডকাৰণ্যত ৰামে সাক্ষাৎ লাভ কৰা দুজন ঋষিৰ নাম উল্লেখ কৰক।

.....

প্ৰশ্ন নং ৭ঃ ৰাম আৰু লক্ষ্মণক সীতা হৰণৰ বাৰ্তা কোনে দিছিল?

.....

৬.৪.৪ সীতা উদ্ধাৰ কাৰ্য্যৰ বিৱৰণ

দণ্ডকাৰণ্যত থকা সময়ত ৰামৰ পত্নী জনকনন্দিনী সীতাক লঙ্কাৰ ৰজা ৰাৱণে হৰণ কৰিছিল। পিছত ৰামে এই কথা পক্ষী জটায়ুৰ মুখত জানিব পাৰি শোকত অধীৰ হৈ পৰিল। বনৰ মাজে মাজে ৰামে সীতাক বিচাৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। এই সময়ছোৱাত ৰামে ভয়ঙ্কৰ আকৃতিৰ কবন্ধ নামেৰে এক ৰাক্ষসক লগ পালে। এই ৰাক্ষসক ৰামে বধ

কৰিলে আৰু দাহ কাৰ্য্যও সম্পন্ন কৰিলে। তেতিয়া ৰাক্ষসটোৱে স্বৰ্গগামী হোৱাৰ আগেয়ে ৰামক তপস্বিনী শৱৰীৰ বিষয়ে কৈ গ'ল। ৰামে শবৰীৰ ওচৰলৈ যোৱাত শৱৰীয়ে তেওঁক যথাযোগ্য সৎকাৰ কৰিলে। ইয়াৰ পিচত পম্পাতীৰত ৰামৰ হনুমানৰ লগত সাক্ষাৎ হয়। হনুমানৰ কথামতে ৰামে সুগ্ৰীবৰ লগত দেখা কৰিলে। ৰামে সীতাৰ বিষয়ে সকলো কথা সুগ্ৰীৱৰ আগত প্ৰকাশ কৰিলে। সুগ্ৰীৱে ৰামৰ লগত বন্ধুত্ব স্থাপন কৰিলে আৰু ককায়েক বালীৰ লগত থকা বৈৰীতাৰ কথা কলে। ৰামেও প্ৰথমে নিজৰ শক্তিৰ পৰিচয় দিলে। ইয়াৰ পিচত সুগ্ৰীৱে ৰামক কিষ্কিন্ধা নামৰ গুহালৈ লৈ গ'ল আৰু গৰ্জন কৰিবলৈ ধৰিলে। বানৰৰাজ বালী ওলাই আহি সুগ্ৰীবৰ সন্মুখীন হ'ল। যুদ্ধত এপাট শৰতে ৰামে বালীক নিধন কৰিলে আৰু সুগ্ৰীবক ৰজা পাতিলে।

ইয়াৰ পিছত সুগ্ৰীবে সকলো বান্দৰ সমবেত কৰি জনকনন্দিনী সীতাক বিচাৰিবলৈ দশোদিশে পঠিয়ালে। সম্পাতি নামৰ এক পক্ষীৰ কথা অনুসৰি হনুমানে বিস্তীৰ্ণ লৱণ সমুদ্ৰ অতিক্ৰম কৰি লঙ্কাত উপস্থিত হ'ল। তাত অশোকবনত হনুমানে ধানমগ্না সীতাক দেখিবলৈ পালে। হনুমানে পৰিচয়ৰ এক চিহ্ন সীতাক দেখুৱালে আৰু সকলো ঘটনা নিবেদন কৰিলে। ইয়াৰ পিছত সীতাক আশ্বাসবাণী প্ৰদান কৰি হনুমানে লঙ্কাৰ তোৰণ ভঙ্গ কৰিলে। তাৰ পিছত পাঁচজন সেনাপতি, সাতজন মন্ত্ৰীকুমাৰ আৰু ৰাৱণপুত্ৰ অক্ষক নিধন কৰিলে আৰু ইন্দ্ৰজিতৰ ব্ৰহ্মাস্ত্ৰত বান্ধ খালে। ব্ৰহ্মাৰ বৰ অনুসৰি নিজকে ব্ৰহ্মাস্ত্ৰৰ বন্ধনৰপৰা মুক্ত বুলি জানিলেও হনুমানে ৰাক্ষসসেনাসকলক ক্ষমা কৰি দিলে আৰু সীতাই অৱস্থান কৰা স্থানক বাদ দি সমগ্ৰ লঙ্কানগৰী পুৰি পেলালে। ইয়াৰ পিছত এই প্ৰিয় বাতৰিটো ৰামক জনাবলৈ হনুমান উভতি আহিল।

হনুমানে গৈ সীতাক লগপোৱাৰ বাৰ্তা ৰামক প্ৰদান কৰিলে। তাৰ পিছত ৰামে সুগ্ৰীৱৰ লগত মহাসমুদ্ৰৰ পাৰত উপস্থিত হ'ল আৰু অগ্নি সদৃশ শৰৰদ্ধাৰা সমুদ্ৰক ক্ষুভিত কৰিলে। সমুদ্ৰ দেৱতা তেতিয়া আৱিৰ্ভাব হ'ল, সমুদ্ৰৰ কথা অনুসৰি ৰামেও নলৰদ্ধাৰা সেতু নিৰ্মাণ কৰি সেই সেতুৰে লঙ্কালৈ গ'ল। লঙ্কাত হোৱা যুদ্ধত ৰামে ৰাৱণক বধ কৰিলে আৰু পত্নী সীতাক উদ্ধাৰ কৰি ৰাজ্যলৈ উভতি আহিল।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৮ঃ ৰামচন্দ্ৰই হনুমানক প্ৰথমে ক'ত লগ পাইছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ৯ঃ হনুমানে কেনেকৈ লঙ্কাত উপস্থিত হৈছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ১০ঃ লঙ্কাত কোন স্থানত সীতাক ৰখা হৈছিল?

.....

জানি থোৱা ভাল

ৰামায়ণৰ কাহিনীৰ আধাৰত পিছৰ যুগৰ কবিসকলে বিভিন্ন কাব্য ৰচনা কৰিছিল। মহাকবি ভাসে ৰামায়ণৰ আলমত 'প্ৰতিমা' আৰু 'অভিষেক' নামৰ দুখন নাটক ৰচনা কৰিছিল। ৰামায়ণৰ কাহিনীৰ আধাৰত ভৱভূতিয়ে 'মহাবীৰ-চৰিত' আৰু 'উত্তৰ ৰামচৰিত' নামৰ দুখন নাটক ৰচনা কৰিছিল। ইয়াৰ উপৰিও প্ৰবৰসেনৰ সেতুবন্ধ, কুমাৰদাসৰ জানকীহৰণ, ভোজৰ ৰামায়ণচম্পূ আদি বিভিন্ন কাব্যৰ মূল উৎস হৈছে ৰামায়ণ।

৬.৫ সৰ্গটিত উল্লেখিত কেইটামান বিশেষ চৰিত্ৰৰ পৰিচয়

১। **নাৰদঃ**- নাৰদ হৈছে এজন প্ৰধান দেৱৰ্ষি। তেওঁ ব্ৰহ্মাৰ পুত্ৰ। বীণা মন্ত্ৰৰ সৃষ্টিকৰ্তা এই নাৰদক ত্ৰিলোক বিহাৰী আৰু ত্ৰিকালদৰ্শী বুলি জনা যায়।

২। **ইন্দ্ৰজিৎঃ**- ইন্দ্ৰজিৎ লঙ্কাৰ ৰজা ৰাৱণৰ পুত্ৰ। তেওঁৰ আন এটা নাম মেঘনাদ। এসময়ত তেওঁ ইন্দ্ৰক জয় কৰে আৰু বন্দী কৰি লঙ্কালৈ আনে। ব্ৰহ্মা আদি দেৱতাসকলে ইন্দ্ৰৰ মুক্তিৰ বাবে লঙ্কালৈ আহে। ব্ৰহ্মাই তেতিয়া মেঘনাদক ইন্দ্ৰজিৎ নাম দিয়ে।

৩। **সম্পাতিঃ**- সম্পাতি হৈছে পক্ষী জটায়ুৰ জ্যেষ্ঠ ভ্ৰাতা। এবাৰ সম্পাতিয়ে সূৰ্য্যৰ কিৰণৰপৰা নিজৰ পাখিৰে বেঢ়ি ভায়েকক ৰক্ষা কৰে আৰু তাত সম্পাতিৰ পাখি পুৰি যায়। শক্তিহীন হৈ সম্পাতি বিন্ধ্য পৰ্বতত পৰি থাকে। পিছত ঋষি আৰাধনাৰদ্বাৰা সম্পাতিৰ ডেউকাবোৰ সজীব হয়। সম্পাতিয়ে ৰামৰ অনুচৰ বান্দৰবোৰক সীতাৰ সন্ধান যোগায়।

৪। **জটায়ুঃ**- জটায়ু এটি ডাঙৰ পক্ষী। গৰুড়ৰ জ্যেষ্ঠ ভ্ৰাতা অৰুণৰ সৰু পুত্ৰ হৈছে জটায়ু। ই গৃধ্ৰৰাজ। ৰজা দশৰথৰ লগত জটায়ুৰ বন্ধুত্ব আছিল। ৰাৱণে সীতাক হৰণ কৰাৰ সময়ত এই জটায়ুয়ে সীতাৰ ৰক্ষাৰ বাবে ৰাৱণৰ লগত যুদ্ধত অৱতীৰ্ণ হয়। কিন্তু ৰাৱণৰ আক্ৰমণত পক্ষী জটায়ু অত্যন্ত আঘাতপ্ৰাপ্ত হয় আৰু মাটিত পৰি থাকে। ৰাম আৰু লক্ষ্মণ আহি এই আহত পক্ষীৰপৰা সীতা হৰণৰ বাৰ্তা পায়। ইয়াৰ পাছত জটায়ু মৃত্যু মুখত পৰে। ৰাম আৰু লক্ষ্মণে জটায়ুৰ মৃতদেহ সৎকাৰ কৰে।

৫। **কবন্ধঃ**- কবন্ধ হৈছে মূৰ আৰু ডিঙি নোহোৱা এটা ৰাক্ষস। ইয়াৰ পেটত এটা চকু আৰু এখন মুখ আছে। আগতে ই এক গন্ধৰ্ব আছিল। পিছত ঋষিৰ শাপত ই ভয়ঙ্কৰ ৰূপ পায়। এবাৰ ইন্দ্ৰৰ লগত যুদ্ধ হোৱাত ইন্দ্ৰৰ বজ্ৰাঘাতত ইয়াৰ ডিঙি আৰু মূৰ ভাঙি যায়। ইন্দ্ৰই কৈছিল যে ৰাম যেতিয়া তাৰ হাত দুখন কাটিব তেতিয়া ই আগৰ ৰূপ পাই স্বৰ্গলৈ যাব। ৰামচন্দ্ৰই সীতাৰ সন্ধান কৰি থকাৰ সময়ত এই কবন্ধক লগ পায় আৰু তাৰ বাহু দুটা কাটি পেলায় আৰু শৰীৰটো অগ্নিত নিক্ষেপ কৰে। অগ্নিৰ মাজৰপৰা এক দিব্য পুৰুষৰ আৰিৰ্ভাব হৈ স্বৰ্গলৈ গতি কৰে।

৬। **শৰৰীঃ**- শৰৰী এগৰাকী বৃদ্ধা তপস্বিনী। তেওঁ ব্ৰহ্মচাৰিণী। তেওঁ নীচকুলজাতা ৰমণী

আছিল। মুনি মতঙ্গৰ কথা মতে তেওঁৰ আশ্ৰমত শৱৰীয়ে ৰামৰ আগমনৰ অপেক্ষা কৰিছিল। সীতা অন্বেষণকাৰী ৰামচন্দ্ৰ যেতিয়া তাত উপস্থিত হৈছিল তেতিয়া শৱৰীয়ে তেওঁক যথাযোগ্য সৎকাৰ আগবঢ়াইছিল। ইয়াৰ পিছত অগ্নিত নিজৰ দেহ সমৰ্পণ কৰি শবৰী স্বৰ্গগামী হয়।

৬.৬ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সমগ্ৰ ৰামায়ণৰ এটি সাধাৰণ ধাৰণা লাভ কৰিলে। ইয়াৰ উপৰিও ৰামায়ণৰ প্ৰতিটো কাণ্ডৰ বিষয়বস্তুৰ আভাস লাভ কৰিলে।
- ৰামায়ণৰ বালকাণ্ডৰ প্ৰথম অধ্যায়ৰ সাৰাংশ পাঠৰ জৰিয়তে সমগ্ৰ ৰামায়ণৰ কাহিনীটো যে এই অধ্যায়টিয়ে সামৰি লৈছে সেই বিষয়ে অবগত হয়।
- এই অধ্যায়ত সন্নিবিষ্ট ৰামচন্দ্ৰৰ গুণাৱলী, তেওঁৰ বনগমনৰ পৰা সীতা হৰণ পৰ্যন্ত ঘটা ঘটনাসমূহ তথা সীতা উদ্ধাৰ কাৰ্য্য সম্পৰ্কে বিশদভাৱে জানিব পাৰিলে।
- অধ্যায়টিত উল্লেখ কৰা কেইটিমান চৰিত্ৰৰ বিশেষ পৰিচয় লাভ কৰিলে।

৬.৭ অধিক জানিবলৈ

১) পাণ্ডুৰঙ্গ পৰৱ, কাশীনাথ, *দ্য ৰামায়ণ অৱ ৱাল্মীকি*, প্ৰপ্ৰাইটৰ অব্ জাভাজী দাদাজীজ নিৰ্ণয়সাগৰ প্ৰেছ, বোম্বে, ১৯০২।

২) *শ্ৰীমদ্ ৱাল্মীকি ৰামায়ণ* (প্ৰথম খণ্ড) গীতা প্ৰেছ, গোৰখপুৰ ১৯৬৯।

৩) বন্দোপাধ্যায়, অশোক কুমাৰ, *ৰামায়ণম্*, শ্ৰীবলৰাম প্ৰকাশনী, কোলকাতা, ১৪১২।

৪) মহন্ত, কবিচন্দ্ৰ, *অসমীয়া বাল্মীকি ৰামায়ণ*, লয়ার্ছ বুক ষ্টল, ১৯৬২।

৫) সেন, দীনেশচন্দ্ৰ, *ৰামায়ণী কথা*, জিজ্ঞাসা, কলিকাতা, ১৩৬৭।

৬) আগৰৱাল, এইচ. আৰ, *এ চৰ্ট হিষ্টৰী অৱ সংস্কৃত লিটাৰেচাৰ*, মুন্সীৰাম মনোহৰলাল, দিল্লী, ১৯৬৩।

৭) শৰ্মা, থানেশ্বৰ, *সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত*, চন্দ্ৰ প্ৰকাশ, গুৱাহাটী, ।

৮) দেবগোস্বামী, হৰমোহন, *সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী*।

৯) শৰ্মা দলৈ, শ্ৰীহৰিনাথ, *ভাৰত কোষ*, পদ্মপ্ৰিয়া লাইব্ৰেৰী, বৰপেটা, ১৯৭৭।

৬.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ (ক) কাণ্ড।

(খ) ২৪,০০০

(গ) আদি, আদি।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ইক্ষ্বাকু।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ৰামচন্দ্ৰৰ নয়নযুগল আকর্ণবিস্তৃত, স্কন্ধ সুপুষ্ট আৰু বাহু আজানুলম্বিত।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ ৰামচন্দ্ৰৰ নির্বাসন আৰু ভৰতৰ অভিষেক।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ গুহ।

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ শৰভঙ্গ, সুতীক্ষ্ণ।

৭ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ পক্ষী জটায়ুয়ে।

৮ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ পম্পাতীৰত।

৯ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ বিস্তীর্ণ লৱণ সমুদ্র অতিক্রম কৰি।

১০ নং প্রশ্নৰ উত্তৰঃ অশোক বনত।

৬.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ঃ আদিকাব্য ৰামায়ণৰ এটি চমু আভাস দাঙি ধৰক।

প্রশ্ন ২ঃ ৰামায়ণৰ বালকাণ্ডৰ প্রথম অধ্যায়ৰ সাৰাংশটি লিখক।

প্রশ্ন ৩ঃ বালকাণ্ডৰ প্রথম অধ্যায়ত সন্নিবিষ্ট ৰামচন্দ্ৰৰ বনগমনৰ পৰা ৰাৱণৰদ্বাৰা সীতা হৰণ পর্য্যন্ত বর্ণিত ঘটনাৰাজিৰ চমু বিৱৰণ আগবঢ়াওঁক।

প্রশ্ন ৪ঃ চমুটোকা লিখক -

(ক) ইন্দ্রজিৎ (খ) কবন্ধ (গ) শবৰী।

*** ***** ***

অধ্যায় ৭ ঃ বৈদিক সাহিত্যৰ সাধাৰণ পৰিচয়

অধ্যায় গাঁথনি

৭.১ উদ্দেশ্য

৭.২ পৰিচয়

৭.৩ বেদ শব্দৰ ব্যুৎপত্তি আৰু পর্যায়বাচক শব্দবোৰ

৭.৩.১ ত্রয়ী বিদ্যা

৭.৪ বেদৰ লক্ষণ

৭.৫ বেদ বিভাজন

৭.৬ সংহিতাবোৰৰ চমু আভাস

৭.৬.১ ঋক্‌বেদ

৭.৬.২ সামবেদ

৭.৬.৩ যজুর্বেদ

৭.৬.৪ অথর্ববেদ

৭.৭ কর্মকাণ্ড, জ্ঞানকাণ্ড তথা মীমাংসাদ্বয়ৰ উদ্ভৱ

৭.৮ বেদৰ কাল

৭.৯ অধ্যায়টোৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৭.১০ অধিক জানিবলৈ

৭.১১ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৭.১২ আর্হি প্রশ্ন

৭.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- বৈদিক সাহিত্যৰ প্রাচীনত্বৰ বিষয়ে কিছু কথা জানিব পাৰিব
- বেদ শব্দৰ ব্যুৎপত্তি আৰু পর্যায়বাচক শব্দবোৰৰ অর্থ জানিব পাৰিব
- বেদৰ লক্ষণৰ জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিব
- ত্রয়ী বা ত্রয়ী বিদ্যাৰ তাৎপর্য বুজিব পাৰিব
- বৈদিক সাহিত্যৰ স্তৰ চাৰিটাৰ সামান্য জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিব
- বৈদিক মন্ত্র-সংহিতাবোৰৰ আভাস পাব
- কর্মকাণ্ড আৰু জ্ঞানকাণ্ড তথা দুই মীমাংসাৰ উদ্ভৱ সম্বন্ধে জানিব পাৰিব।

৭.২ পৰিচয়

বৈদিক সাহিত্যৰাজি, জগতৰ প্ৰাচীন সাহিত্যবিলাকৰ মাজত অধিক প্ৰাচীন আৰু মহত্ত্বপূৰ্ণ। একেদৰে ইয়াৰ পৰিসৰো বিশালতম বুলিব পাৰি। এই বিশালতম সাহিত্যক বুজোৱা 'বেদ', 'ব্ৰাহ্মণ' 'উপনিষদ' আদি শব্দবোৰৰ সৈতে আপোনাৰ পৰিচয় আছে। বেদ ভাৰতীয় আৰ্যসকলৰ পবিত্ৰ ধৰ্মগ্ৰন্থ। ইয়াক হিন্দুসকলে নিত্য, অপৌৰুষেয় আৰু অলংঘনীয় বুলি বিশ্বাস কৰে।

আপুনি হয়তো চাৰিবেদৰ নাম শুনিছে ঃ ঋগ্বেদ, সামবেদ, যজুৰ্বেদ আৰু অথৰ্ববেদ। বৰ্তমান অধ্যায়ত এই গ্ৰন্থসমূহৰ সামান্য পৰিচয় পাব আৰু পৰৱৰ্তী অধ্যায়ত সিবোৰৰ কিছু বহল বিৱৰণ অৱশ্যে পঢ়িবলৈ পাব।

জগতৰ সাহিত্যৰ মাজত প্ৰাচীনতম বুলি চিহ্নিত বৈদিক গ্ৰন্থমালাক লৈ আপুনি বৰ গৌৰৱান্বিত হোৱাৰ থল আছে। সেয়ে বৈদিক সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ আধাৰস্বৰূপ বৈদিক গ্ৰন্থশ্ৰেণীৰ সৈতে আপোনাৰ পৰিচয় নিশ্চয় শ্লাঘনীয়। এই অধ্যায়ত আপুনি বেদৰ অৰ্থ, বেদৰ লক্ষ্য, বেদৰ বিভাজন, বেদৰ কাল তথা সংহিতাসমূহৰ চমু পৰিচয় অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব।

৭.৩ 'বেদ' শব্দৰ ব্যুৎপত্তি আৰু পৰ্যায় বাচক শব্দবোৰ

'বেদ' শব্দটো সাধিত হৈছে জ্ঞানাৰ্থক 'ৱিদ্' (জ্ঞান সামান্যে) ধাতুৰ পৰা। 'বিদ্ + অচ্' = বেদ। বেদ শব্দৰ সাধাৰণ অৰ্থ জ্ঞান। কিন্তু ই বৰ্তমান বিষয়ত পৰম জ্ঞানক বুজাইছে। মানুহে সাধাৰণতে চকু, কান, নাক, জিভা আৰু ত্বক্ বা ছাল—এই পঞ্চ ইন্দ্ৰিয়ৰে পাঁচ প্ৰকাৰ পাৰ্থিব জ্ঞান অৰ্জন কৰে। সিবোৰ ক্ৰমশঃ ৰূপ, শব্দ, গন্ধ, ৰস আৰু স্পৰ্শ—জ্ঞান বুলি জনা যায়। কিন্তু এইবোৰ ইন্দ্ৰিয়ই অতীন্দ্ৰিয় জ্ঞান দিব নোৱাৰে। ঋষি যাজ্ঞবল্ক্যই কৈছে যে অতীন্দ্ৰিয় জ্ঞান দিব পাৰে একমাত্ৰ বেদশাস্ত্ৰই। তেওঁ কৈছে যে প্ৰত্যক্ষ আৰু অনুমানৰ দ্বাৰা যি জ্ঞান লাভ সম্ভৱ নহয় সেই অতীন্দ্ৰিয় জ্ঞান লাভ হয় বেদৰ পৰা—

প্ৰত্যক্ষেনানু মিত্যা বা য়স্তূপায়ো নি ৱিদ্যতে।
এনং ৱিদন্তি ৱেদেন তস্মাদ্ ৱেদস্য ৱেদতা।।

বেদ শব্দৰ কেইবাটাও প্ৰচলিত প্ৰতিশব্দ অমৰকোষৰ শব্দাদিবৰ্গত পোৱা যায়। যেনে—শ্ৰুতি, বেদ, আম্নায়, ত্ৰয়ী, আগম, ছন্দস্ প্ৰভৃতি। এই পৰ্যায়বাচক শব্দবোৰে বৈদিক পৰম্পৰাৰ বৈশিষ্ট্য প্ৰকাশ কৰে। যেনে—শ্ৰুতি (শ্ৰু + ক্তিন্)—যাৰ দ্বাৰা ধৰ্ম বাণী শুনা যায়। বেদ (বিদ্ + অচ্)—ধৰ্ম জনা যায় ইয়াৰ দ্বাৰা। আম্নায়-(আ + ম্না + ঘঞ্) - ধৰ্মৰ উপদেশ হয় ইয়াৰ দ্বাৰা ইত্যাদি।

ওপৰত দিয়া পৰ্যায়বাচক শব্দবোৰৰ ভিতৰত 'শ্ৰুতি' শব্দই বিশেষ তাৎপৰ্য বহন কৰে। বৈদিক যুগত লেখন পদ্ধতিৰ প্ৰচলন নাছিল। গুৰুৰ মুখৰ পৰা বেদবাণী শুনি শিষ্যই কণ্ঠস্থ কৰিছিল। এইদৰে গুৰু-শিষ্য পৰম্পৰাক্ৰমে বেদবিদ্যাৰ প্ৰচলন হৈছিল বাবে বেদক শ্ৰুতি বোলা হয়।

৭.৩.১ ত্রয়ী বা ত্রয়ী বিদ্যা

বেদক প্রায়ে ত্রয়ী বা ত্রয়ী বিদ্যাও বোলা হয়। ত্রয়ী বা ত্রয়ী বিদ্যা বোলোতে ঋক্, যজুস্ আৰু সামবেদক বুজা যায়। যাগ-যজ্ঞত ক্রমে হোতাই ঋগ্বেদৰ মন্ত্র সমষ্টি 'শস্ত্র' পাঠ কৰে, উদ্গাতাই 'সাম্' গান গায় আৰু অধ্বর্যুয়ে যজুস্ মন্ত্র মাতি অগ্নিত দেবতাসকললৈ হব্য-ঘৃতাদি অর্পণ কৰে। গতিকে যজ্ঞকর্মত ত্রয়ী বিদ্যাৰ মন্ত্রৰ প্রয়োগ হয়, বিশেষতঃ শ্রৌত যাগবোৰত। ঋক্, যজুস্ আৰু সামমন্ত্রক ত্রয়ী বা ত্রয়ী বিদ্যা বোলা হয়। ইয়াৰ মাজত অথর্ববেদ পৰিগণিত নহয়। এই লৈ বাদানুবাদ নোহোৱা নহয়। পূর্ব মীমংসা দর্শনৰ প্রণেতা ঋষি জৈমিনিয়ে ঋক্, সাম্ আৰু যজুস্ এই তিনি প্রকাৰ মন্ত্রৰ লক্ষণ নিম্নোক্তধৰণে নির্দেশ কৰিছে—

তেষামৃক্ য়ত্র অর্থবশেন পাদব্যৱস্থা (জৈঃ সূঃ ২/১/৩৫)
গীতিষু সামাখ্যা (জৈঃ সূঃ ২/১/৩৬)
শেষে য়জুঃ শব্দঃ (জৈঃ সূঃ ২/১/৩৭)

বেদৰ যিবোৰ মন্ত্রত অর্থ অনুসৰি ছন্দঃ আৰু পাদব্যৱস্থা আছে, সেইবোৰ ঋক্ মন্ত্র। যিবিলাক ঋক্ মন্ত্র গোৱা হয় সেইবোৰক সাম বোলা হয়। যিবোৰ মন্ত্র উক্ত দুই লক্ষণৰ ভিতৰত নপৰে সেইবোৰক যজুস্ মন্ত্র বোলা হয়। ইয়াৰ তাৎপর্য ব্যাখ্যা কৰি কোনো কোনো পণ্ডিতে কয় যে অথর্ব বেদৰ মন্ত্রবোৰো ছন্দোময় আৰু পাদব্যৱস্থাৰ ভিতৰত পৰে। সেয়ে অথর্ববেদৰ মন্ত্রৰ সুকীয়া লক্ষণ দিয়া হোৱা নাই।

কিছুমানে বৈদিক যুগৰ আদিছোৱাত অথর্ব বেদৰ অস্তিত্ব লৈ সন্দেহ প্রকাশ কৰে। কিন্তু ঋগ্বেদৰ দশম মণ্ডলৰ পুৰুষসূক্তত (১০/৯০/৯) চাৰিওখন বেদৰ উৎপত্তি পুৰুষৰ পৰা যে হৈছে তাকে কোৱা হৈছে—

তস্মাদ্ য়জ্ঞাৎ সর্বহুতঃ ঋচঃ সামানি জজ্ঞিৰে।
ছন্দাংসি জজ্ঞিৰে তস্মাদ্ য়জুস্তস্মাদজায়ত।।

অর্থাৎ সেই যজ্ঞৰ পৰা ঋক্, সাম্, ছন্দ আৰু যজুস্ মন্ত্রবোৰ উৎপন্ন হয়। ইয়াত বাকী তিনিবেদৰ লগতে 'ছন্দোময়' (অথর্ব বেদৰো) উৎপত্তি হোৱা বুলি কোৱা হৈছে।

একেদৰে আন এটা ঋকত অথর্ববেদক জাতবিদ্যা ৰূপে ব্রহ্মাই আবৃত্তি কৰা বুলি কোৱা হৈছে —

ঋচাং ত্বঃ পোষমাস্তে পুপুষ্বান্
গায়ত্রং ত্বো গায়তি শক্ৱৰীষু
ব্রহ্মা ত্বো ৱদতি জাতৱিদ্যাং
য়জ্ঞস্য মাত্রাং বিমিমীত উ ত্বঃ।।

যজ্ঞত এজনে ঋক্মন্ত্রৰে পুষ্টিসাধন কৰে, এজনে গায়ত্র মন্ত্র শক্ৱৰী ছন্দত গায়, ব্রহ্মাই জাতবিদ্যা আবৃত্তি কৰে আৰু এজনে যজ্ঞীয় শালা, বেদী, কুণ্ডৰ মাত্রা

জোখ-মাপ কৰে। ইয়াতো অথর্ববেদৰ উল্লেখ ত্রয়ীৰ লগতে কৰা হৈছে। গতিকে জৈমিনিয়ে ত্রয়ীৰ লক্ষণ ক'লেও আথর্বনীয় মন্ত্রৰ লক্ষণো তাৰ ভিতৰত পৰিছে।

৭.৪ বেদৰ লক্ষণ

বেদ বুলিলে কোন কোন শাস্ত্রক বুজায় সেইটোও জনা আৱশ্যক। আপস্তম্ব নামে সূত্রকাৰ এজনে তেওঁৰ পৰিভাষাত বেদৰ লক্ষণ এইদৰে দিছে, 'মন্ত্র ব্রাহ্মণয়োর্বেদ নামধেয়ম্'। অর্থাৎ মন্ত্র আৰু ব্রাহ্মণক বেদ বোলা হয়। ভাষ্যকাৰ সায়ণাচার্যয়ো কৈছে 'মন্ত্রব্রাহ্মণাত্মকঃ শব্দৰাশির্বেদঃ'। গতিকে বেদ বুলিলে মন্ত্র আৰু ব্রাহ্মণ দুয়ো ভাগকে বুজিব লাগে। ব্রাহ্মণৰ আকৌ তিনিটা ভাগ। বিধি-অর্থবাদাত্মক যজ্ঞীয় বর্ণনাসহ ব্রাহ্মণ, আৱণ্যক আৰু উপনিষদ্। উপনিষদ্ কেতিয়াবা সংহিতাৰ অন্তত (যেনে ঈশোপনিষদ্ বাজসনেয়ী সংহিতাৰ অন্তত) কেতিয়াবা আৱণ্যকৰ মাজত আৰু কেতিয়াবা অন্তত থাকে।

৭.৫ বেদ বিভাজন

অতি প্রাচীন কালত বেদ অখণ্ড আৰু একমাত্র আছিল। তাৰ বাবে ক্রিয়া-কাণ্ডত বা যাগ-যজ্ঞত মন্ত্রৰ প্রয়োগ আৰু অনুষ্ঠানত কেতবোৰ বেমেজালিয়ে দেখা দিলে। অবিভক্ত এই বেদত মন্ত্রসমূহৰ কোনো সুকীয়া বৈশিষ্ট্যৰ প্রতি নজৰ কৰা হোৱা নাছিল। বিশ্বৰ যিকোনো সাহিত্যৰ আদিছোৱাত থকাৰ দৰে মন্ত্রবোৰ বহুদিন ধৰি লোক সাহিত্যৰ ৰূপত মানুহৰ মুখে মুখে বাগৰি ফুৰিছিল বুলি ভাবিবৰ স্থল আছে। তেনে অৱস্থাত মন্ত্রবোৰ কালৰ বুকুত জাহ যোৱাৰ উপক্রম হৈছিল। প্রক্ষেপৰ অৱকাশো সদায় আছিল। মন্ত্রবোৰৰ লগে লগে যাগ-যজ্ঞ অনুষ্ঠানবোৰো জটিল হৈ পৰিল। ডাঙৰ যজ্ঞবোৰত ঋত্বিকৰ সংখ্যা চাৰিজনৰ পৰা ক্রমে সোতৰজনলৈ বৃদ্ধি পালে। পুৰোহিতসকলৰ কর্তব্যবোৰৰ সুবিহিত বিভাজন আবশ্যক হৈ পৰিল। পুৰোহিতসকলৰ সুবিধাৰ কাৰণে বেদৰ মন্ত্রবোৰ পুথিৰ ৰূপত প্রস্তুত কৰা প্রয়োজন হ'ল। এনেবোৰ কাৰণতে অখণ্ড বেদক চতুর্ধা খণ্ডত ভাগ কৰা হ'ল।

এই প্রাগ্ ঐতিহাসিক কামটো সম্পাদন কৰিছিল বশিষ্ঠৰ নাতি পৰাশৰৰ সুপুত্র কৃষ্ণ দ্বৈপায়নে। বিভাজন কৰা বাবে ইতিহাসে তেওঁক বেদব্যাস বুলিহে পৰিচয় দি আহিছে।

হস্তিনাপুৰত তেতিয়া ৰাজত্ব কৰিছিল প্রতীপৰ পুত্র শান্তনু বা শান্তনুয়ে। এদিনাখন বশিষ্ঠ ঋষিৰ নাতিয়েক পৰাশৰে গঙ্গাৰ পাৰত উপস্থিত হ'ল। ধীৱৰ ৰজাৰ কন্যা মৎস্যগন্ধাই (সত্যৱতী) নাও এখন লৈ ঋষিৰ ওচৰ চাপিল। ঋষি নাৱত উঠিল। তেওঁ ধীৱৰ কন্যাৰ ৰূপত মুগ্ধ হ'ল। তেওঁ ধীৱৰ কন্যাৰ পাণি গ্রহণ কৰিলে। যোগবলত গঙ্গাৰ মাজত দ্বীপ এটাৰ সৃষ্টি কৰি তাত দুয়ো যৌৱন উপভোগ কৰিলে। তেওঁলোকৰ মিলনৰ ফলত জন্ম হ'ল এটি পুত্রৰ। বৰণ কলা হৈছিল বুলিয়েই তেওঁৰ পিতৃদত্ত নাম কৃষ্ণ। দ্বীপত জন্ম হ'ল বাবে দ্বৈপায়ন আখ্যা পালে। বেদৰ বিন্যাস কৰা বাবে তেওঁ বেদব্যাস নামেৰে খ্যাতিমান হ'ল।

ব্যাসদেৱে বিভিন্ন কাৰণত অখণ্ডবেদ চাৰি ভাগত ভাগ কৰিলে। তেওঁ পৈলক ঋগ্বেদৰ,

জৈমিনিক সামবেদৰ বৈশম্পায়নক যজুর্বেদৰ আৰু সুমন্তক অথর্ব বেদৰ ধাৰক, প্রসাৰক আৰু প্রচাৰক নিযুক্ত কৰিলে। পৈল, জৈমিনি, বৈশম্পায়ন আৰু সুমন্তয়ে ঋগাদি চাৰিবেদৰ প্রসাৰ আৰু প্রচাৰৰ বাবে আশাসুধীয়া চেষ্টা কৰিলে। কালক্রমত উক্ত চতুর্বেদৰ অনেক শাখা-প্রশাখা গঢ়ি উঠিল। প্রাপ্ত তথ্য মতে ঋগ্বেদৰ শাখা একৈশটা, সামবেদৰ এহেজাৰ, যজুর্বেদৰ কৃষ্ণ ভাগৰ ছিয়াসীটা আৰু শুক্লভাগৰ যোল্লটা আৰু অথর্ব বেদৰ নটা শাখা হ'লগৈ।

ইবোৰৰ অনেক শাখা-প্রশাখাৰ নাম পুৰাণসমূহত পোৱা যায় যদিও সম্প্রতি ঋগ্বেদৰ শাকল শাখা, সামবেদৰ কৌথুম, ৰানায়নীয় আৰু জৈমিনীয় শাখা, কৃষ্ণ যুজুর্বেদৰ তৈত্তিৰীয়, কাঠক, কঠ-কপিষ্টল আৰু মৈত্রায়ণী, শুক্ল যজুর্বেদৰ বাজসনেয়ী সংহিতাৰ কান্ব আৰু মাধ্যন্দিন শাখা আৰু অথর্ববেদৰ শৌনক আৰু পৈপ্পলাদ শাখাহে বর্তি আছে। আনবোৰৰ নামমাত্রহে জনা যায়।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ 'বেদ' শব্দৰ ব্যুৎপত্তি আৰু অর্থ লিখক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ঃ বেদক অতীন্দ্রিয় জ্ঞান কিয় বোলা হয়?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৩ঃ ত্রয়ী বা ত্রয়ী বিদ্যা বুলিলে কি কি গ্রন্থক বুজায়?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৪ঃ তিনি প্রকাৰ মন্ত্রৰ লক্ষণ কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৫ঃ অথর্ব বেদৰ প্রাচীনত্ব বুজোৱা বেদৰ মন্ত্র এটা মুখস্থ লিখক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ৬ঃ অখণ্ড বেদৰ বিভাজন-কর্তা কোন?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৭ঃ চতুর্বেদৰ ধাৰকসকলৰ নাম লিখক।

.....

.....

৭.৬ সংহিতাবোৰৰ চমু আভাস

ওপৰত উল্লিখিত চতুর্বেদৰ প্রতিখন বেদৰে নিজস্ব এক বা একাধিক সংহিতা, একাধিক ব্রাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদ্ আছে। ইয়াৰ ভিতৰত সংহিতাবোৰৰ চমু পৰিচয় তলত তুলি ধৰা হ'ল —

৭.৬.১ ঋগ্বেদ

ঋগ্বেদৰ পাঁচটা শাখাৰ নাম শৌনকৰ চৰণব্যূহত পোৱা যায় ঃ শাকল, বাষ্কল, আশ্বালায়ন, শাংখায়ন আৰু মাণ্ডূকায়ন। একমাত্র শাকল সংহিতাৰ বাহিৰে আন চাৰি শাখাৰ অস্বিত্বৰ কথা জনা নাযায়। শাকল সংহিতাত ১০৫৫২টা মন্ত্র আছে। এই মন্ত্রবোৰ দহটা মণ্ডলত ভাগ কৰা হয়। প্রথম মণ্ডলক শতর্চিন, দ্বিতীয়ৰ পৰা সপ্তম পর্যন্ত ছয় মণ্ডলক কুলমণ্ডল বোলা হয়। অষ্টম মণ্ডলক প্রগাথ মণ্ডল, নৱম মণ্ডলক সোম-পৱমান আৰু দশম মণ্ডলক ক্ষুদ্রসূক্ত-মহাসূক্ত বুলি কোৱা হয়। কিছুসংখ্যক ঋক্ মন্ত্রৰ সমষ্টিক সূক্ত বোলা হয়। সূক্তবোৰৰ একোটা সংকলনক মণ্ডল বোলা হয়। আধুনিক পণ্ডিতসকলে কোনো মন্ত্রৰ উল্লেখ কৰোঁতে মণ্ডল, সূক্ত আৰু মন্ত্র বুজাবলৈ তিনিটা সংখ্যা ব্যৱহাৰ কৰে। যেনে— ১.১.১, এই সংখ্যা তিনিটাই ঋগ্বেদৰ প্রথম মণ্ডলৰ প্রথম সূক্তৰ প্রথম মন্ত্রটোক বুজায়।

সূক্ত বা মন্ত্রৰ স্রষ্টাক দ্রষ্টা বুলি কোৱা হয়। সেই বাবে দ্রষ্টাজন ঋষি পদবাচ্য। পঠন-পাঠনৰ সময়ত পাঠকে মন্ত্র বা সূক্তৰ ঋষি, ছন্দ, দেৱতা আৰু বিনিয়োগৰ উল্লেখ কৰিব লাগে।

আচার্য শৌনকে তেওঁৰ বৃহদ্দেৱতাত কৈছে —
অবিদিত্বা ঋষিং ছন্দো দৈৱতং য়োগমেং চ।
য়োহধ্যাপয়েজ্জপৈদ ৱাপি পাপীয়ান্ জায়তে তু সঃ।।

অর্থাৎ 'ঋষি, দেৱতা, ছন্দ আৰু বিনিয়োগ নজনাকৈ মন্ত্র পাঠ বা জপ কৰিলে লোকে পুণ্য সঞ্চয় কৰা দূৰত থাকক অধিক পাপীহে হয়।'

আন এজন আচার্য কাত্যায়নে ঋষি আদি পদৰ পৰিভাষা বৰ সংক্ষিপ্তকৈ এনেদৰে দিছে; য়স্য ৱাক্যং স ঋষিঃ, যা তেন উচ্যতে সা দেৱতা, অক্ষৰ পৰিমাণং ছন্দ, য়োগঃ বিনিয়োগঃ।

অর্থাৎ যাৰ বাক্য তেঁৱে ঋষি, যাৰ কথা কোৱা হয় সেয়ে দেৱতা, অক্ষৰৰ সংখ্যাই ছন্দক বুজায় আৰু যোগেই বিনিয়োগ (মন্ত্রৰ যজ্ঞত প্রয়োগ)। উদাহৰণ ঃ অগ্নিমীড়ে ইতি মন্ত্রস্য ৱৈশ্বামিত্রো মধুচ্ছন্দা ঃ ঋষিঃ, অগ্নির্দেৱতা, গায়ত্রী ছন্দঃ জপে-হোমে চ বিনিয়োগঃ।

ঋগ্বেদৰ ঋষিসকলে প্রকৃতিৰ অনেক শক্তি আৰু সত্তাক মন্ত্রবোৰত স্তুতি কৰিছিল।

সেই দেৱতাসকলক স্তুতি কৰাৰ লগতে হোমাগ্নিত আহুতি দিয়াৰ আগে পাছে পুৰোনুৱাক্যা যাজ্যা আৰু অনুৱাক্যাৰূপে ঋগ্বেদীয় মন্ত্ৰবোৰ উচ্চাৰণ কৰিছিল। যজ্ঞৰ্হ দেৱতা সকলৰ মাজত ইন্দ্ৰ, অগ্নি আৰু সোমৰ প্ৰাধান্য আৰু জনপ্ৰিয়তা আছিল সৰ্বাধিক। সেয়ে দেখা যায় ঋগ্বেদৰ সৰ্বমুঠ ১০২৮টা সূক্তৰ এক চতুৰ্থাংশত ইন্দ্ৰৰ, এক পঞ্চমাংশত অগ্নিৰ আৰু এক অষ্টমাংশত সোমৰ স্তুতি পোৱা যায়। একেদৰে অশ্বিদ্বয়, মৰুৎসকল, ঊষা, বৰুণ, ঋভুসকল, সৱিতা, পূষা আদি দেৱতাসকলেও প্ৰাধান্য লাভ কৰিছিল। বিষ্ণু, ৰুদ্ৰ, সূৰ্য, বায়ু বা বাত, পৰ্জন্য, ভগ, ৰাত্ৰি আদি দেৱতাসকলেও সমাদৰ লাভ কৰিছিল বৈদিক আৰ্যসকলৰ মাজত।

সকলো বেদৱিদ্ পণ্ডিতে একমুখে স্বীকাৰ কৰিছে যে ঋগ্বেদ ইণ্ডো-ইউৰোপীয় আৰ্য সাহিত্যৰ মাজত সৰ্বপ্ৰাচীন গ্ৰন্থ। খৃষ্টপূৰ্ব পাঁচ ছহেজাৰ বছৰৰ আগতে ঋগ্বেদৰ মন্ত্ৰবোৰ আৰ্য সকলৰ মুখে মুখে শুনা গৈছিল।

তিনি বেদ-সাম, যজুস্ আৰু অথৰ্ববেদৰ ওপৰত ঋগ্বেদৰ অসীম প্ৰভাব পৰিছে। সামবেদৰ প্ৰায় সকলো মন্ত্ৰ ঋগ্বেদত পোৱা যায়। যজুৰ্বেদৰ ওপৰতো ঋগ্বেদৰ প্ৰভাব অনস্বীকাৰ্য। অথৰ্ববেদৰ (শৌনক সংহিতাৰ) প্ৰায় শতকৰা ২২% মন্ত্ৰ ঋগ্বেদৰ পৰা লোৱা হৈছে। বিশেষতঃ অথৰ্ববেদৰ ঊনবিংশ আৰু বিংশ কাণ্ডৰ মন্ত্ৰবোৰ ঋগ্বেদৰ পৰা ধাৰ কৰা। ঋগ্বেদৰ পাতত দেৱ-দেৱতাসকলৰ পুৰাকল্প প্ৰচুৰ পৰিমাণে পোৱা যায়। বেদৰ দেৱতাসকলৰ অৱয়ৱ মানবোচিত। ইন্দ্ৰৰ সকলো কাৰ্য অলৌকিক। বজ্ৰ তেওঁৰ প্ৰধান অস্ত্ৰ। সেই অস্ত্ৰেৰে তেওঁ বৃত্ৰক বধ কৰা ঘটনাৰ উল্লেখ ঋগ্বেদৰ পাতত ভৰি আছে। তেওঁ বৃত্ৰক বধ কৰি জলধাৰা বোৱাইছিল। একেদৰে তেওঁ দিবোদাসৰ বাবে শম্বৰাসুৰক বধ কৰিছিল। দাশৰাজ্ঞ যুদ্ধত তেওঁ সুদাসৰ পশুলৈ দহ-বাৰজন আৰ্য অনাৰ্যৰ জাক সিপুৰীলৈ পঠাইছিল। একেদৰে তেওঁ হৰিয়ূপিয়া যুদ্ধত সৃঞ্জয় আৰু চয়মানৰ পুত্ৰ অভ্যাৱৰ্তীক সহায় কৰিছিল আৰু বৃচীবানৰ বংশধৰ সকলক পৰাস্ত কৰিছিল। ইন্দ্ৰক মঘৱা বা ধনবান বোলা হৈছে। তেওঁ ভক্তসকলক ধন দান কৰিছিল। তেওঁ সোমৰস পান কৰি শক্তিমন্ত হৈ ভক্তসকলক সহায় কৰিছিল।

ঋগ্বেদত অগ্নিৰ মানবোচিত অৱয়ৱ পৰিপূৰ্ণ। তেওঁ ঘৃতপৃষ্ঠ, আৰু শোচিষ্কেশ। তেওঁ হব্যবাহ। তেওঁ দেৱদূত। যজ্ঞত তেওঁ ঋত্বিক্ পুৰোহিত হৈ কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰে। তেওঁ গৃহপতি। তেওঁ যজমানৰ পিতা, মাতা, ভ্ৰাতা। তেৱোঁ যজমানক ধন দান কৰে।

একেদৰে ঋগ্বেদত মিত্ৰ, বৰুণ, সবিতা, মৰুৎসকল, অশ্বিদ্বয়, পৰ্জন্য, ত্বষ্টা, ঋভুসকল, ৰুদ্ৰ, বিষ্ণু, সূৰ্য আদি দেৱতাই মানৱীয় শৰীৰ ধাৰণ কৰি কেতিয়াবা অলৌকিক কৰ্ম কৰাৰ উল্লেখ আছে। সোমৰ বৰ্ণনা চকুত লগা। ঊষা, ৰাত্ৰি, পৃথিৱী, অদিতি আদি দেবীৰো স্তুতি ঋগ্বেদত পোৱা যায়।

ঋগ্বেদত ভালেমান দাৰ্শনিক ভাবপুষ্ট সূক্ত সন্নিবিষ্ট হৈছে। ঋঃ ১/১৬৪; ১০, ৭২; ১০, ৮১-৮২; ১০, ৯০; ১০, ১২১; ১০, ১২৫; ১০, ১২৯; ১০, ১৩০; ১০,

১৭০ আদি সূক্তত অস্যৰাম বা দাক্ষায়নী-বিশ্বকর্মা, পুৰুষ হিৰণ্যগর্ভ, বাগ্‌দেবী, পৰমেষ্ঠী, প্রজাপতি, বিভ্রাত্‌-বিৰাট্‌ আদিৰ স্তুতিৰ মাজেৰে সৃষ্টিতত্ত্বৰ ৰহস্য উদ্‌ঘাটনৰ যত্ন কৰিছে ঋষিসকলে।

ঋগ্বেদৰ পাতত ভালেসংখ্যক সংবাদ সূক্তও আছে। এনে সূক্তবোৰৰ ভিতৰত অগস্ত্য-লোপামুদ্রা (ঋ ১/১৭৯), বিশ্বামিত্র আৰু নদীসকল (৩/৩৩); উর্বশী আৰু পুৰূৰৱা সংবাদ (১০/৯৫) যম-যমী সংবাদ (১০/১১০); সৰমা আৰু পনিসকল (১০/১০৮) আদি সুখ্যাত।

অক্ষসূক্ত (১০/৩৪), ভিক্ষুসূক্ত (১০/১১৭), মণ্ডূক সূক্ত (৭/১০৩) আদি সূক্তক ধর্মনিৰপেক্ষ বুলি কোৱা হয়।

ঋগ্বেদ আদি বেদ চতুষ্টয় যদিও ধর্মগ্রন্থ বুলি চিহ্নিত তথাপি ইয়াৰ পাতত ঐতিহাসিক তথ্য বিৰল নহয়। দিবোদাসশম্বৰ যুদ্ধ, হৰিয়ূপীয়া যুদ্ধ আৰু দাশৰাজ্ঞ যুদ্ধৰ বর্ণনাৰ মাজত বেদজ্ঞ পণ্ডিতসকলে প্রাগৈতিহাসিক আৰু ঐতিহাসিক তথ্য দেখা পাইছে। তদুপৰি ঋগ্বেদৰ পাতত ইতস্ততঃ প্রাপ্ত দানস্তুতিবোৰে ইতিহাসৰ খণ্ডচিত্র বুলি পণ্ডিতসকলে দাবী কৰে।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৮ঃ ঋগ্বেদৰ ধাৰক কোন আছিল?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৯ঃ সূক্ত বুলিলে কি বুজায়?

.....

.....

প্রশ্ন নং ১০ঃ বেদব্যাসৰ পিতা-মাতাৰ নাম লিখক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ১১ঃ ঋগ্বেদত কেইটা মণ্ডল আছে?

.....

.....

প্রশ্ন নং ১২ঃ ঋগ্বেদৰ কুলমণ্ডল বুলিলে কি বুজায়?

.....

.....

প্রশ্ন নং ১৩ঃ ঋগ্বেদত স্তুত পাঁচজন দেৱতাৰ নাম লিখক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ১৪ঃ ঋগ্বেদত বৰ্ণিত তিনিগৰাকী দেবীৰ নাম লিখক।

.....

.....

৭.৬.২ সামবেদ

ঋগ্বেদক জগতৰ সাহিত্যত সৰ্বপ্ৰাচীন সাহিত্য বোলাত কাৰো আপত্তি নাই। একেদৰে সামবেদো ঋগ্বেদৰ দৰেই প্ৰাচীন। কাৰণ ৭৫টা মন্ত্ৰৰ বাহিৰে সামবেদৰ প্ৰায় সকলোবোৰ মন্ত্ৰ ঋগ্বেদৰ ১৮৭৫ পাতৰ পৰা আহৃত। গীতাৰ বিভূতি যোগত ভগবানে নিজকে বেদৰ মাজত সামবেদ বুলিছে (বেদানাং সামৱেদোহস্মি)।

সামবেদৰ চৰ্চা আৰম্ভ হৈছে কৌথুম সংহিতাৰ দ্বাৰা। ৰানায়নীয় আৰু জৈমিনি সংহিতাৰ ব্যাপক চৰ্চা এতিয়াও হোৱা নাই।

'সাম' মন্ত্ৰবোৰৰ মূল ঋক্ (ঋক্ সাম্নাং য়োনিঃ)। আচাৰ্য জৈমিনিয়ে পূৰ্বমীমাংসাৰ পাতত কৈছে 'যত্ৰ অৰ্থৱশেন পাদব্যৱস্থা সা ঋক্। গীতিষু সামাখ্যা। শেষে য়জুঃশব্দঃ'। ইয়াৰ পৰা বুজা যায় 'সাম'বোৰ গীত বা গান। আবৃত্তিৰ সময়ত ঋক্বোৰ উদাত্ত, অনুদাত্ত আৰু স্বৰিত স্বৰৰ সহায় লোৱা হয়। কিন্তু একেবোৰ ঋক্ সামগানৰূপে গাওঁতে সপ্তস্বৰৰ আশ্ৰয়ত গীতৰূপে গোৱা হয়। উক্ত স্বৰবোৰ ক্ৰমে ঃ ক্ৰুষ্ট, প্ৰথম, দ্বিতীয়, তৃতীয়, চতুৰ্থ, মন্ত্ৰ আৰু অতিস্বাৰ্য। পিছলৈ মাৰ্গসঙ্গীতত এই সাতোটা স্বৰেই ষড়জ, ঋষভ, গান্ধাৰ, মধ্যম, পঞ্চম, ধৈৱত আৰু নিষাদ নাম পাইছে।

ঋক্ মন্ত্ৰবোৰ সাম গান কৰি গাওঁতে সিবোৰ ছয় প্ৰকাৰে বিকৃত হয়। সিবোৰে ক্ৰমশঃ বিকাৰ, বিশ্লেষণ, বিকৰ্ষণ, অভ্যাস, বিৰাম আৰু স্তোভৰ মাজেৰে গানৰ উপযোগী হয়।

সামগানৰ পদ্ধতি জটিল। সাধাৰণতে সামবেদী ঋত্বিক্ উদ্গাতাই আন তিনিজন সহকাৰী ঋত্বিকৰ সহায়ত সামগীত পৰিৱেশন কৰে।

তলত কৌথুম শাখাৰ চমু ৰূপৰেখা মাত্ৰ দিয়া হ'ল ঃ

সামবেদৰ প্ৰধান ভাগ দুটা। আৰ্চিক আৰু গান। আৰ্চিকৰো ভাগ দুটা, পূৰ্বাৰ্চিক আৰু উত্তৰাৰ্চিক। পূৰ্বাচিকত আছে ছটা প্ৰপাঠক। উত্তৰাৰ্চিকত আছে নটা প্ৰপাঠক।

পূৰ্বাচিকৰ প্ৰথম প্ৰপাঠকক লৈ আগ্নেয় কাণ্ড দ্বিতীয় চতুৰ্থ প্ৰপাঠকক লৈ ঐন্দ্ৰ কাণ্ড, পঞ্চম প্ৰপাঠকক লৈ পাৱমান কাণ্ড আৰু ষষ্ঠ প্ৰপাঠকক লৈ আৰণ্যক কাণ্ড গঠিত।

ইয়াৰ অন্য ভাগ গান। ই চাৰিভাগত বিভক্ত; গ্ৰামগেয় গান, আৰণ্যগেয় গান, ঊহগান আৰু ঊহ্যগান। পূৰ্বাৰ্চিকৰ মন্ত্ৰ সংখ্যা ৬৫০। উত্তৰাৰ্চিকৰ মন্ত্ৰৰ সংখ্যা ১২২৫। দুয়ো আৰ্চিকৰ মন্ত্ৰ সংখা (৬৫০ + ১২২৫ =) ১৮৭৫।

আৰণ্যগেয় গানবোৰ সকলোৰে শ্ৰব্য নহয়। সেইবাবে সিবোৰ লোকালয়ৰ পৰা দূৰত, অৰণ্য নাইবা মৰুভূমিতহে গেয়। অন্যথা শ্ৰোতাৰ অনিষ্ট হ'বৰ আশংকা।

৭.৬.৩ যজুৰ্বেদ

ঋগ্বেদ আৰু সামবেদৰ সৈতে যজুৰ্বেদো ত্ৰয়ীৰ অন্তৰ্গত। ইয়াৰ মন্ত্ৰবোৰ প্ৰায়ে গদ্যত ৰচিত আৰু যজুস্ নামে জনাজাত। যজ্ ধাতুৰ পৰা যজুঃ শব্দ নিষ্পন্ন হৈছে। যজ্ ধাতুৰ অৰ্থ যজ্ঞ কৰা। ইয়াৰ মন্ত্ৰবোৰক অনিয়তাক্ষ ৰাৱসানো য়জুঃ' বুলি কোৱা হয়। যিহেতু এই বেদ অধ্বৰ্যু নামে ঋত্বিকৰ হাত পুথি সেয়ে ইয়াক 'আধ্বৰ্যৱ' বা 'কৰ্মবেদ' বোলা হয়।

এই বেদৰ দুটা ভাগ দেখা যায়, কৃষ্ণযজুৰ্বেদ আৰু শুক্লাযজুৰ্বেদ। দুয়োখন বেদৰ ভিতৰত কৃষ্ণযজুৰ্বেদ অধিক পুৰণি। তাৰ তুলনাত শুক্ল যজুৰ্বেদ অৰ্বাচীন। কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ ছয়াশীটা শাখাৰ ভিতৰত এতিয়া মাত্ৰ চাৰিটা শাখাহে পোৱা যায়। সেই কেইখন হ'ল ঃ তৈত্তিৰীয়, কাঠক, কঠ-কপিষ্টল আৰু মৈত্ৰায়ণী শাখা। আনহাতে শুক্লযজুৰ্বেদৰ (বাজসনেয়ী সংহিতাৰ) দুটা শাখা—কাণ্ব আৰু মাধ্যন্দিন শাখা প্ৰচলিত হৈ আছে।

শুক্লযজুৰ্বেদ কেবল পদ্যাত্মক মন্ত্ৰৰ সংকলন। আনহাতে কৃষ্ণ যজুৰ্বেদত মন্ত্ৰ আৰু গদ্যাত্মক ব্ৰাহ্মণৰ সংমিশ্ৰণ ঘটিছে। এই ক্ষেত্ৰত কৃষ্ণ' শব্দটো 'মিশ্ৰ' অৰ্থত ব্যৱহৃত হৈছে। তৈত্তিৰীয়, কাঠক, কঠ-কপিষ্টল আৰু মৈত্ৰায়ণী সংহিতা মূলতঃ গদ্যত ৰচিত।

কৃষ্ণ যজুৰ্বেদ বা তৈত্তিৰীয় সংহিতা নিতান্ত মহত্বপূৰ্ণ। এই সংহিতা সাতটা কাণ্ডত বিভক্ত। ইয়াৰ মন্ত্ৰৰ সংখ্যা ১৯০০।

মৈত্ৰায়ণী সংহিতা চাৰিখণ্ডত বিভক্ত। ইয়াৰ মন্ত্ৰ সংখ্যা ২১৪৪। ইষ্টিযাগ, চাতুৰ্মাস্য, বাজপেয়, ৰাজসূয়, অশ্বমেধৰ দৰে গুৰুত্বপূৰ্ণ যজ্ঞবোৰ ইয়াত বৰ্ণিত হৈছে।

কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ ভিতৰুৱা কাঠক সংহিতাখন পাঁচকাণ্ডত বিভক্ত। ইয়াতো বিবিধ সৰু-বৰ যাগ যজ্ঞৰ ভিতৰত পশুবন্ধ, বাজপেয়, ৰাজসূয়, চাতুৰ্মাস্য আৰু সৌত্ৰামনী যজ্ঞৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়।

কঠ-কপিষ্টল সংহিতা অষ্টক, অধ্যায় আদি বিভাজনত বিভক্ত। ই চৰক শাখাৰ উপশাখা।

শুক্ল যজুৰ্বেদ ঃ শুক্লযজুৰ্বেদৰ আন নাম বাজসনেয়ী সংহিতা। ইয়াৰ দুই শাখা কাণ্ব আৰু মাধ্যন্দিন সংহিতা।

কোৱা বাহুল্য যে উক্ত দুয়ো শাখাৰ বিষয়বস্তু একে। পাৰ্থক্য মাত্ৰ বিষয় বস্তুৰ চয়নত। এই সংহিতা ৪০টা অধ্যায়ত বিভক্ত। ইয়াত ইষ্টি, পিণ্ড পিতৃযজ্ঞ, অগ্ন্যাধ্যান, চাতুৰ্মাস্য, অগ্নিষ্টোম, বাজপেয়, ৰাজসূয় আদি গুৰুত্বপূৰ্ণ যজ্ঞৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। লগতে অশ্বমেধ যজ্ঞ, পুৰুষমেধ যজ্ঞ, পিতৃমেধৰ বৰ্ণনাও ইয়াত পোৱা যায়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১৫ঃ সামবেদৰ তিনিটা শাখাৰ নাম লিখক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ১৬ঃ সামবেদ আৰু ঋগ্বেদৰ মাজত উচ্চাৰণগত পার্থক্য কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ১৭ঃ সামগানৰ সপ্তস্বৰ কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ১৮ঃ সামবেদৰ বিভাগ দুটা কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ১৯ঃ ভাৰতীয় সঙ্গীতৰ গুৰি ক'ত?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২০ঃ পৰৱর্তী কালৰ মার্গসঙ্গীতৰ সপ্তস্বৰ কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২১ঃ যজুর্বেদৰ মূল বিভাগ দুটা কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২২ঃ কৃষ্ণ যজুর্বেদৰ উপলব্ধ শাখা কেইটাৰ নাম লিখক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ২৩ঃ কৃষ্ণ যজুর্বেদৰ কাঠক মৈত্রায়ণী সংহিতাত বর্ণিত তিনিটা গুৰুত্বপূর্ণ যজ্ঞৰ নাম লিখক।

.....

.....

জানি থোৱা ভাল

ঋগ্বেদৰ ঋক্‌বোৰক সাম মন্ত্ৰৰ যোনি বা উৎস বোলা হয়। ভগৱান কৃষ্ণই সামবেদক শ্ৰেষ্ঠত্ব দান কৰি 'ৱেদানাং সামৱেদোহস্মি' বুলি কৈছে। সাম বেদৰ স্বৰাঙ্কন পৃথক। সামবেদৰ উপবেদ হৈছে গান্ধৰ্ব বেদ বা সঙ্গীত শাস্ত্ৰ।

ঋগ্বেদৰ তুলনাত সামবেদৰ স্বৰ অধিক অৰ্থাৎ সাতটা। সেইবোৰ ক্ৰুষ্ট, প্ৰথম, দ্বিতীয়, তৃতীয়, চতুৰ্থ, মন্ত্ৰ আৰু অতিস্বাৰ্য। পৰৱৰ্তী কালত ইবোৰৰ সংস্কাৰ হয়। এই সপ্তস্বৰৰ নাম হয় ষড়জ্, ঋষভ, গান্ধাৰ, মধ্যম, পঞ্চম, ধৈৱত আৰু নিষাদ।

সামবেদৰ ইংৰাজী অনুবাদক দুজন ষ্টিভেনচন আৰু গ্ৰিফীথ।

কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ অনুবাদক গ্ৰিফীথ। তেওঁ আছিল বাৰাণসীস্থ সংস্কৃত মহাবিদ্যালয়ৰ অধ্যক্ষ।

৭.৬.৪ অথৰ্ববেদ

অথৰ্ববেদ চতুৰ্থ বেদ। বহুদিনলৈ এই বেদ ত্ৰয়ীৰ বাহিৰত আছিল। কিন্তু ত্ৰয়ী বুলি পৰিচিত তিনিবেদৰ তুলনাত অথৰ্ববেদ জনপ্ৰিয় আছিল। আন তিনিবেদ উচ্চ সমাজত প্ৰচলিত অনুষ্ঠিত যজ্ঞবোৰত প্ৰযুক্ত হৈছিল। তাৰ বিপৰীতে ঘৰুৱা ক্ষুদ্ৰ যজ্ঞ, সংস্কাৰেৰে জড়িত হোমাদিতহে অথৰ্ববেদৰ মন্ত্ৰ প্ৰযুক্ত হৈছিল। সেইবাবে ত্ৰয়ীৰ ভিতৰুৱা বেদকেইখনক Vedas of the classes আৰু অথৰ্ববেদক Veda of the masses বুলি জনা গৈছিল।

বৈদিক সাহিত্যৰ প্ৰাক্‌কালত অথৰ্ববেদক অথৰ্বাঙ্গিৰস বোলা হৈছিল। অথৰ্ব আৰু আঙ্গিৰস শব্দ দুটাই দুই প্ৰকাৰ বিভাগক বুজাইছিল। শান্তি পৌষ্টিকাদি মঙ্গলময় ভাগক বুজাইছিল অথৰ্ব শব্দই। মাৰণ, উচাটন অভিচাৰ আদি অনিষ্টকাৰী—অমঙ্গলীয়া ক্ৰিয়াক বুজাইছিল আঙ্গিৰস ভাগে। তেতিয়া অথৰ্ব আৰু আঙ্গিৰস ভাগে উক্তবেদত সমানে গুৰুত্ব লাভ কৰিছিল। ইয়াৰ পাছত অথৰ্ব ভাগটোক ভৃগু শব্দটোৱে প্ৰতিনিধিত্ব কৰা হ'ল। তেতিয়া বেদখনৰ নাম হ'ল ভৃগ্বাঙ্গিৰস। শেষত আঙ্গিৰস ভাগৰ গুৰুত্ব কমি গ'ল আৰু বেদখনৰ নাম হ'ল অথৰ্ববেদ।

অথৰ্ব বেদক ব্ৰহ্মবেদ, ক্ষত্ৰবেদ, জাতবেদ, সৰ্পবেদ, পঞ্চকল্পী আদি নামেৰেও বুজোৱা হয়।

চৰণব্যূহৰ মতে অথৰ্ববেদৰ শাখা নটা। তাৰে ভিতৰত শৌনক আৰু পৈপ্পলাদ শাখা দুটাহে আবিষ্কৃত হৈছে। দুই শাখাৰ মাজত কেতবোৰ পাৰ্থক্য চকুত পৰে ঃ (১) শৌনক শাখাত আছে ৭৩১টা সূক্ত আৰু মন্ত্ৰৰ সংখ্যা ৭০০০। আনহাতে কাশ্মীৰত প্ৰাপ্ত পৈপ্পলাদ সংহিতাত মন্ত্ৰৰ সংখ্যা ৬৫০০ আৰু উৰিষ্যাত প্ৰাপ্ত পৈপ্পলাদ সংহিতাত আছে প্ৰায় ৮০০০ মন্ত্ৰ।

(২) দ্বিজসকলে ব্রহ্মযজ্ঞত ব্যৱহাৰ কৰা অথর্ববেদৰ প্রতীক মন্ত্রটো (শন্নো দেৱীৰ ভিষ্টয় আপো ভৱন্ত পীতয়ে, শং য়োৰভি স্রৱন্তু নঃ) পৈপ্পলাদ সংহিতাৰ আদিতেহে পোৱা যায়। সম্ভৱতঃ এইখন সংহিতা শৌনক সংহিতাতকৈ পৰৱর্তী।

(৩) শৌনক সংহিতাৰ অন্তিম চৰণত প্রাপ্ত কুন্তাপ সূক্তবোৰ পৈপ্পলাদ সংহিতাত পোৱা নাযায়।

পৈপ্পলাদ সংহিতাৰ পাণ্ডুলিপি পলমকৈ আবিষ্কৃত হৈছে। তাৰ আগতে শৌনক সংহিতাৰ পাণ্ডুলিপি আবিষ্কৃত আৰু প্রকাশিত হয়। তাৰ ফলত এই বেদৰ অধ্যয়ন, চিন্তা-চর্চা শৌনক সংহিতাৰ ওপৰত ভেটি কৰিয়েই আৰম্ভ হয়।

শৌণক সংহিতা কুৰিটা কাণ্ডত বিভক্ত। ইয়াৰ সূক্তবোৰৰ কিছুমানত মাত্র এটা মন্ত্র থকাৰ বিপৰীতে কিছুমান সূক্ত অত্যন্ত দীঘলীয়া।

প্রথম-সপ্তম কাণ্ডৰ সূক্তবোৰৰ মন্ত্র সংখ্যা বৰ কম। অষ্টম-দ্বাদশ কাণ্ডৰ সূক্তবোৰ দীঘলীয়া। ত্রয়োদশ-অষ্টাদশ কাণ্ড কেইটাত বিষয়ানুসৰি মন্ত্রবোৰ অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছে। ত্রয়োদশ কাণ্ডত অধ্যাত্ম, চতুর্দশ কাণ্ডত বিবাহ, পঞ্চদশ আৰু ষোড়শ কাণ্ডত ব্রাত্য, সপ্তদশ কাণ্ডত আভ্যুদয়িক আৰু অষ্টাদশ কাণ্ডত সন্নিৱিষ্ট হৈছে পিতৃমেধ সম্বন্ধীয় মন্ত্রবোৰ।

ঊনবিংশ আৰু বিংশ কাণ্ড দুটাত সন্নিৱিষ্ট মন্ত্রবোৰৰ অধিকখিনি ঋগ্বেদৰ পৰা আহৰণ কৰা হৈছে। ঋগ্বেদৰ দশম মণ্ডলৰ মন্ত্রবোৰৰ সৈতে অথর্ববেদৰ মন্ত্রবোৰৰ অধিক মিল দেখা যায়। বিংশ কাণ্ডৰ শেষত প্রাপ্ত কুন্তাপ সূক্তবোৰ অৱশ্যে মৌলিক আৰু ধূসৰ।

অথর্ব বেদৰ বিষয়-বস্তুৰ বৈচিত্র চকুত লগা বিধৰ। ইয়াত প্রাপ্ত বিষয়বস্তু মুখ্যতঃ তিনিভাগত ভগাব পাৰি, যেনে ঃ (১) আধ্যাত্মিক, (২) আধিদৈৱিক আৰু (৩) আধিভৌতিক। ব্রহ্ম, পৰম ব্রহ্ম, আদি বিষয়ক মন্ত্রবোৰ আধ্যাত্মিক। দেব-দেৱতা, যজ্ঞ বিষয়ক মন্ত্রবোৰ আধিদৈৱিক আৰু ৰাজকর্ম, অভিচাৰ শান্তি-পৌষ্টিক আদি বিষয়ক মন্ত্রবোৰ আধিভৌতিক। পশ্চিমীয় পণ্ডিতসকলে অথর্ববেদৰ মন্ত্রবোৰৰ বিষয় বস্তু চৈধ্যটা ভাগত ভাগ কৰি আলোচনা কৰিছে।

৭.৭ কর্মকাণ্ড-জ্ঞানকাণ্ড তথা মীমাংসাদ্বয়ৰ উদ্ভৱ

বৈদিক মন্ত্র সংহিতা আৰু ব্রাহ্মণ বিলাকৰ বিষয় বস্তু ঘাইকৈ আধি দৈবিক আৰু আধিযাজ্ঞিক বুলি কলেও ভুল কৰা নহয়। দেৱতা বিষয়ক তথ্যবোৰে মন্ত্রবিলাকৰ উপজীব্য বস্তু। তাৰ বিপৰীতে ব্রাহ্মণ গ্রন্থশ্রেণী মূলতঃ যজ্ঞবিষয়ক আলোচনাৰে ভৰপূৰ।

আনহাতে আৰণ্যক আৰু উপনিষদবোৰ আত্মতত্ত্ব, ব্রহ্মতত্ত্ব, জীৱ আৰু ব্রহ্ম বিষয়ক আলোচনাৰে পৰিপূর্ণ।

সেইবাবে পণ্ডিতসকলে সংহিতা আৰু ব্রাহ্মণ গ্রন্থক বুজাবলৈ কর্মকাণ্ড শব্দ ব্যৱহাৰ

কৰিছে। তাৰ বিপৰীতে আৰণ্যক আৰু উপনিষদ্ ভাগক বুজাবলৈ জ্ঞানকাণ্ড শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছে।

বৈদিক পণ্ডিতসকলে ইয়াৰ মাজত দুই দৰ্শনৰ উৎপত্তি দেখা পাইছে। মন্ত্র আৰু ব্রাহ্মণৰ মাজত তেওঁলোকে মীমাংসাৰ কৰ্ম-মীমাংসা, বা ধৰ্ম মীমাংসাৰ বীজ দেখা পাইছে। ইয়াক পূৰ্ব মীমাংসাও বোলে। ভগৱান জৈমিনিয়ে এই মন্ত্র-ব্রাহ্মণাত্মক শব্দৰাশিৰ মাজত প্রাপ্ত চিন্তাধাৰাক কেন্দ্র কৰি এই পূৰ্বমীমাংসা নামে এক আস্তিক দৰ্শনৰ সূচনা কৰিছিল।

আনহাতে মহৰ্ষি বাদৰায়ণে আৰণ্যক আৰু উপনিষদৰ ভেটিত সৃষ্টি কৰিছে উত্তৰ মীমাংসা বা বেদান্ত দৰ্শন। বেদান্ত দৰ্শনক শক্তিশালী আৰু প্রণালীবদ্ধ কৰিবলৈ বাদৰায়ণে ব্রহ্মসূত্র প্রণয়ন কৰিছে। ইয়াৰ মূলত আছে উপনিষদ, গীতা আৰু ব্রহ্মসূত্র—যাক ক্রমে শ্রুতি প্রস্থান, স্মৃতি প্রস্থান আৰু প্রকাৰ প্রস্থান বোলা হয়। যিহেতু শ্রুতি প্রস্থানৰূপ উপনিষদবোৰ বেদৰ অন্তত পোৱা যায় সেইবাবে এই দৰ্শনক বেদান্ত দৰ্শন বোলা হয়।

৭.৮ বেদৰ কাল

বৈদিক সাহিত্যৰ কাল সম্বন্ধে পতিত সকলৰ অত্যন্ত মতভেদ আছে। বিভিন্নজনে নানান তথ্য পাতিৰ ওপৰত ভেটি কৰি একাধিক মতবাদ পোষণ কৰিছে। তলত তাৰ সংক্ষিপ্ত সূচী এখন দিয়া হ'ল।

১) ম্যাক্স ম্যূলাৰৰ মতে—
ঋগ্বেদৰ কাল খৃঃ পূঃ ১২০০-১০০০
সংহিতাৰ কাল খৃঃ পূঃ ১০০০-৮০০
ব্রাহ্মণৰ কাল খৃঃ পূঃ ৮০০-৬০০
সূত্র কাল খৃঃ পূঃ ৬০০-২০০

২) য়াকোবিৰ মতে—
বৈদিক সভ্যতাৰ কাল খৃঃ পূঃ ৪৫০০-২৫০০ চনৰ ভিতৰত

৩) লোকমান্য বালগঙ্গাধৰ তিলকেও এনে কালকে নির্দেশ কৰিছে।

৪) মেকডোনেলে কয় যে বৈদিক কাল খৃঃ পূর্বঃ ১৪০০ ৰ উৰ্দ্ধত নহয়।

৫) এ. বি. কীথেও কয় যে বৈদিক যুগ ১৬০০ খৃঃ পূর্বৰ পৰৱর্তী

৬) পার্জিটাৰৰ মতে বৈদিক যুগ ২০৫০-১৬০০ খৃষ্টাব্দৰ ভিত ৰুৱা।

৭) ৱিণ্টাৰনিৎসৰ মতে বৈদিক কাল ২৫০০ খৃষ্টাব্দৰ পৰৱর্তী

৮) চি কুনহান ৰাজাৰ মতে বৈদিকযুগ খৃঃ পূর্ব ৫০০০-৪০০০ চনৰ মাজত।
বৈদিক যুগৰ ঐতিহাসিক আলোচনা কৰিলে দেখা যায় ঋদ্বেদৰ উদ্গম কাল ৩০০০-৩৬০০ খৃঃ পূর্বাব্দ হোৱা সম্ভৱ। অন্যান্য বেদৰ কাল খৃঃ ৩০০০-২০০০ খৃঃ পূর্বাব্দ হ'ব পাৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ২৪ঃ অথর্ববেদৰ অন্য নাম কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২৫ঃ অথর্ববেদৰ এতিয়া পোৱা শাখা কেইটা আৰু কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২৬ঃ কর্মকাণ্ড বুলিলে কি বুজায়?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২৭ঃ জ্ঞানকাণ্ড বুলিলে আমি কি বুজোঁ?

.....

.....

৭.৯ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি জানিব পাৰিলে যে—

- বৈদিক সাহিত্যৰাজি ভাৰতীয় সাহিত্যৰ প্রাচীনতম অংশ
- বৈদিক সাহিত্য ৰ প্রাচীন ভাগক ত্রয়ী বা ত্রয়ী বিদ্যা বোলা হৈছিল
- ত্রয়ী বিদ্যা বুলিলে সততে ঋগ্বেদ, যজুর্বেদ আৰু সামবেদক বুজায়
- বেদৰ লক্ষণ অনুসৰি এয়ী বিদ্যাৰ বিভাজন হৈছে
- ব্যাসদেবে অখণ্ড বেদক চাৰিভাগ কৰিছে
- বেদৰ চাৰিভাগ ক্রমে ঋক্, যজুস্, সাম আৰু অথর্ব বুলি জনাজাত
- সামান্যভাবে চতুর্বেদৰ আভাস পোৱা গ'ল
- ঋগ্বেদত প্রাচীন দেৱ-দেৱীৰ পৰিচয় চমুকৈ পোৱা গ'ল
- কর্মকাণ্ড, জ্ঞানকাণ্ড, পূর্বমীমাংসা, উত্তৰ মীমাংসাৰ উৎপত্তিৰ সংকেত পোৱা গ'ল
- বৈদিক সাহিত্যৰ কাল সম্বন্ধে আভাস পোৱা গ'ল।

৭.১০ অধিক জানিবলৈ

১) বসু, যোগীৰাজ (১৯৭২), *বেদৰ পৰিচয়*, গুৱাহাটী ঃ অসম প্ৰকাশন পৰিষদ।

২) শৰ্মা, থানেশ্বৰ (১৯৯৭), *বৈদিক সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা*, গুৱাহাটী ঃ বেদ বিদ্যালয়।

৩) শৰ্মা, থানেশ্বৰ (২০০৭), *বেদৰ সৌৰভ*, নগাঁও ঃ বৈদিক ৰিচাৰ্চ এণ্ড গ্লোবেল ষ্টাডি চেণ্টাৰ।

৭.১১ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ 'বিদ্' ধাতুৰ সৈতে 'অচ্' প্ৰত্যয়ৰ যোগত 'বেদ' শব্দ পোৱা গৈছে; ইয়াৰ অৰ্থ 'জ্ঞান'।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ কাৰণ, কোনো ইন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰা ইয়াৰ জ্ঞান লাভ নহয়।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ঋক্, সাম আৰু যজুস্ সংহিতাক বুজায়।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ য়ত্ৰ অথৰ্বশেন পাদব্যৱস্থা সা ঋক্।
গীতিষু সামাখ্যা।
শেষে য়জুঃ শব্দঃ।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ তস্মাদ্ যজ্ঞাৎ সৰ্ৱহুতঃ ঋচঃ সামানি জজ্ঞিৰো।
সৰ্ৱহুতঃ ছন্দাংসি জজ্ঞিৰে তস্মাদ্ যজুস্তস্মাদজায়ত।।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ বেদব্যাস বা কৃষ্ণ দ্বৈপায়ন

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ পৈল (ঋক্), জৈমিনি (সাম), বৈশম্পায়ন (যজুস্) আৰু সুমন্তু (অথৰ্ব)।

৮ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ পৈল।

৯ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ কিছু সংখ্যক ঋক্ মন্ত্ৰৰ সমষ্টিক সূক্ত বোলা হয়।

১০ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ পৰাশৰ আৰু সত্যৱতী

১১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ দহটা

১২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ঋগবেদৰ দ্বিতীয়ৰ পৰা সপ্তম পৰ্যন্ত এই ছটা মণ্ডলক কুলমণ্ডল বোলা হয়।

১৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ অগ্নি, ইন্দ্ৰ, বায়ু, বৰুণ, আৰু সূৰ্য।

১৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ অদিতি, ঊষা, আৰু বাক্ দেৱী।

১৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ৰানায়নীয়, কৌথুম, জৈমিনীয়।

১৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ঋগ্বেদত উদাত্ত, অনুদাত্ত, স্বৰিত—স্বৰ আছে।
সাম বেদত সাতবিধ স্বৰ আছে।

১৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ সাম গানৰ সপ্তস্বৰ হৈছে ক্রুষ্ট, প্রথম, দ্বিতীয়, তৃতীয়, চতুর্থ, মন্ত্র আৰু অতিস্বার্য।

১৮ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ পূর্বার্চিক আৰু উত্তৰার্চিক

১৯ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ সামবেদ/গান্ধর্ব উপবেদ

২০ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ ষড়জ, ঋষভ, গান্ধাৰ, মধ্যম, পঞ্চম, ধৈৱত আৰু নিষাদ

২১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ কৃষ্ণ আৰু শুক্ল

২২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ তৈত্তিৰীয়, কাঠক, কঠ-কপিষ্ঠল আৰু মৈত্রায়ণী

২৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ অগ্নিষ্টোম, অগ্নিহোত্র আৰু দর্শেষ্টি

২৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ অথর্বাঙ্গিৰস, ব্রহ্মবেদ, ক্ষত্রবেদ

২৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ শৌনক আৰু পৈপ্পলাদ

২৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ কর্মকাণ্ড বুলিলে বেদৰ সংহিতা আৰু ব্রাহ্মণ গ্রন্থক বুজায়।

২৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰঃ আৰণ্যক আৰু উপনিষদ গ্রন্থক বুজাবলৈ জ্ঞানকাণ্ড শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

৭.১২ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ঃ বেদ চাৰিখনৰ ভিতৰত প্রাচীনতম বেদ কোনখন?

প্রশ্ন ২ঃ ঋগ্বেদৰ বিভাগ কি কি?

প্রশ্ন ৩ঃ কোনে বেদ বিভাজন কৰিছিল?

প্রশ্ন ৪ঃ বেদব্যাসৰ পিতৃ-মাতৃ কোন?

প্রশ্ন ৫ঃ বেদব্যাসৰ শিষ্যসকলৰ নাম কি কি?

প্রশ্ন ৬ঃ ব্যাসৰ শিষ্যসকলৰ কোন কি বেদৰ ধাৰক আছিল?

প্রশ্ন ৭ঃ ঋগ্বেদ আৰু সামবেদৰ সম্বন্ধ কি?

প্রশ্ন ৮ঃ সামবেদৰ স্বৰ কেইটা আৰু কি কি?

প্রশ্ন ৯ঃ কোন কেইখন বেদ পদ্যত ৰচিত?

প্রশ্ন ১০ঃ কোন কোন বেদ গদ্যত ৰচিত?

প্রশ্ন ১১ঃ বেদৰ কোন ভাগক জ্ঞান কাণ্ড বোলে?

প্রশ্ন ১২ঃ বেদৰ কোন ভাগক কর্মকাণ্ড বোলে?

প্রশ্ন ১৩ঃ জ্ঞানকাণ্ডৰ পৰা কি দর্শনৰ উদ্ভৱ হৈছে?

প্রশ্ন ১৪ঃ কর্মকাণ্ডৰ পৰা কোনখন দর্শন উদ্ভূত হৈছে?

প্ৰশ্ন ১৫ঃ বেদৰ কাল কি?

প্ৰশ্ন ১৬ঃ মন্ত্ৰ আৰু ব্ৰাহ্মণৰ সম্বন্ধ কি?

প্ৰশ্ন ১৭ঃ বেদান্ত বুলিলে কি বুজায়?

প্ৰশ্ন ১৮ঃ প্ৰস্থানত্ৰয়ে কি কি গ্ৰন্থক বুজায়?

(খ) চমু প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ঃ বেদ শব্দৰ ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ লিখক।

প্ৰশ্ন ২ঃ বেদৰ কাল সম্পৰ্কে চমুকৈ লিখক।

প্ৰশ্ন ৩ঃ ত্ৰয়ী বিদ্যা বুলিলে কি বুজা যায় চমুকৈ লিখক।

প্ৰশ্ন ৪ঃ অথৰ্ববেদৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

(গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ঃ বেদৰ বিভাজনৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

প্ৰশ্ন ২ঃ প্ৰত্যেক বেদৰে সংহিতাবোৰৰ চমু পৰিচয় দাঙি ধৰক।

*** ***** ***